

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԿԶԳ.

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

Մեծ. Ունեւն

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1957

264

Ո-48

1 OCT 2009

264
- 48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԶԳ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 183

DIE KLÖSTER KILIKIENS

VON

Dr. P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1957

493

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1957

16 JUL 2013

1265-99

Վաստակաւոր Բանասէր

ԳԵՐ. Հ. ՆԵՐՍԻՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆԻ

առթիւ

իւր քանասիրական գործունէութեան Յիմնամեակին

կը նուիրէ

երախտաւարտ սրտով

Աշակերտը

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Կիլիկիայի վանքերը — մասով մը օտար-
ներէ ժառանգուած եւ հայ կնիքով դրոշ-
մուած եւ մասով մը Հայերէն հիմնուած,
բայց ամէնն ալ զարգացած ու բարեկար-
գուած — Ռուբինեան եւ Լուսինեան իշխա-
նութիւններու ատեն մեծ դեր կատարած են
հայ եկեղեցւոյ եւ մշակոյթի ու գրականու-
թեան պատմութեան մէջ: Անոնց մէջ հրա-
հանգուած են եւ հրապարակ բռնած մեծա-
մեծ եւ աչքառու դէմքեր ու մատենագիրներ:
Յաւ է որ անոնցմէ շատերուն հիմնարկու-
թեան եւ շէնքերու կառուածքին նկատմամբ
դոյզն տեղեկութիւններ հասած են մեզի եւ
վերջին շրջաններու Կիլիկեցիները անոնցմով
քիչ գբաղած են, անոնց նկարագրութիւնը
չեն ըրած եւ աւերակներու նկարները չեն
հանած:

Բարեբախտօրէն Կիլիկիայի վանքերու
մասին ընդարձակօրէն արտայայտուած է
Հ. Ղ. Ալիշան իր հոյակապ մէկ գործին մէջ
— Սիսուան, Համագրութիւն Հայկական Կի-
լիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ 1885:

Անոր կը կցենք մը այս աշխատասիրութիւնը, որ կը կարծենք թէ աւելորդ պիտի չի նկատուի, զի իր մէջը կը բովանդակէ բաւական նորութիւններ եւ ամփոփումն է բոլոր վանքերու մասին եղած տեղեկութիւններու:

Ծանօթ է մեզի թէ Արգաւազդ արքեպ. Սիրմէեան ալ Կիլիկիայի վանքերու վրայ զբոսութիւն մը ունի, գայն չկրցանք տեսնել: Բաղճալի է անոր հրատարակութիւնը:

Գործս նախապէս լոյս տեսած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (1955, էջ 17, 205, 373, 505. 1956, էջ 26, 163, 320, 452):

Բէյրութ 1957:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՍԿԵՒՌԵՑԻ ՎԵՆՔԸ

Յիշատակարան մը, որ գրուած է 1173 թուականին, ներսէս Լամբրոնացիի հրամանով, կը պատմէ թէ Գագիկ թագաւորի նախարարներէն Ապլլարիպ կ'երթայ Յոյներու Միքայէլ կայսեր եւ անոր կ'առաջարկէ իր ծառայութիւնը: Կայսրը անոր կը պարգեւէ Կիլիկիայի իշխանութիւնը, մասնաւորապէս կ'ընձեռէ նմա զՏարսոն քաղաք հանդերձ ընդ ձեռամբ անկեալ զղեկօք: Հասնելով Տարսոն՝ առաջին գործը կ'ընէ իր իշխանութեան տակ դառնալով Հայերու համար շինել եկեղեցիներ եւ վանքեր: Ապա ուշադրութիւն կը դարձնէ երկու անմատոյց բերդերու՝ Պապեոսնի եւ Լամբրոնի — Տաւրոս լեռան ստորոտը եւ ի գլուխ Տարսոնի — որոնք անմատոյց բարձունքներով կ'իշխէին չրջակայ գաւառներու:

Ապլլարիպ Պապեոսն իրեն կը վերապահէ, իսկ անառիկ Լամբրոն բերդը, ուր զետեղած էր Պետրոս Առաքեալին մատը, «Հանդերձ այլ եւս պատուական նշխարօք եւ մասամբք ի սրբոյ խաչէն եւ զայլ եւս գանձս իւր», կը պարգեւէ «միում ի հաւատարիմ իշխանաց իւրոց, որ կոչէր Աւշին» (Յովսէ-

փեան Գար. Կաթ., Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Անթիլիաս 1951, Ա., էջ 541—542 եւ 551—552) :

Օչին իր ազգատոհմով կը մտնէ Լամբրոն, զոր կը գտնէ անհպելի եւ անառիկ՝ «Վասն յոյժ դժուարարեակ սահմանացն եւ առաւել ամբուլեան բերդին» : Բայց զլեակը երկար ժամանակէ ի վեր ամայացած էր, ուստի կը ձեռնարկէ զայն նորոգել : «Եւ պարտաստեաց նախ ի ծայր բերդիս հանդըստարան սուրբ Պետրոսի նշխարաց» (անդ, էջ 541—542) :

Լամբրոնի մեծագործ տէրն եղաւ Օչին Բ., պատուած կայսեր կողմանէ Սեւաստոս տիտղոսով. «Սա շինեաց եկեղեցի մեծ եւ վայելուչ ի Լամբրուն բերդի եւ փոխեաց ի նմա զնշխարս Ս. Առաքելոյն Պետրոսի» : Ապա կը կառուցանէ՝ «Զաստուածահրաչ սուրբ ուխտս եւ զսուրբ կաթուղիկէ եկեղեցիս սուրբ Փրկիչ իւրով անձամբ աշխատեալ եւ մեծաւ փափաքանօք կատարեալ : Բազմացոյց ի սմա եղբայրութիւնս եւ հանապազ խնամ տանէր առ սա հանդերձ բարեկարգ զուգակցաւն իւրով տիկնաց տիկին Շահանդիտիւ : Որ է տապանատուն ազգատոհմի իւրեանց» :

Օչին Սեւաստոս, որ բուն բաղձանքով շինած էր վանքն ու եկեղեցին, երկու դիտաւորութիւն ունէր իր մտքին մէջ : Եկեղեցին «յիտի բլար իր ազգատոհմին դամբարանը

և վանքը իրմէ ընծայ իր Սմբատ որդւոյն, որ
 եկեղեցական կոչումի հետամուտ էր :

Սկեւոս կամ Սկեւոսյ անունը, որքան
 գիտեմ, առաջին անգամ, կը յիշուի 1173ին :
 Գրիգոր Արեւելցի գրիչը կը գրէ՝ «Իւր սեպ-
 հական անասաւորն Սկեւոսյ անուն կոչեցեալ»
 (անդ, էջ 446) : Այդ անշուշտ անունն էր այն
 տեղւոյն կամ ագարակին, որուն վրայ հիմ-
 նուած էին եկեղեցին ու վանքը և կամ այդ-
 պէս կոչուած մասունքներու համար, ինչ-
 պէս քիչ վերջ խօսք պիտի ըլլայ :

Յիշատակութիւններէն այնպէս կ'երեւայ
 թէ «Շինեաց» բառը պէտք է առնել, վերա-
 չինել, ընդարձակելով և բարեզարդելով վե-
 րականդնել՝ իմաստներով և այդ պարտ-
 դային պիտի ընդունինք, որ կանխաւ հոն
 վանք մը եղած ըլլայ — և այն բնականաբար
 եկեղեցիով մը — և յետոյ այնքան փոփո-
 խութեան ենթարկուած, որ յունական ոճը
 կորսնցուցած է (համառ. քիչ մը վարը) :

1. ՍԿԵՒՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

Սկեւոսյի վանքը Պատմագրութիւննե-
 րու և Յիշատակագրութիւններու համաձայն
 հիմնուած է՝ «Հուպ ի բերդն անառ Լամ-
 բրօն» կամ «Աւրնթեր հայրենատուր ամրոցի
 տերանց մերոց Լամբրոնի» (Կիրակոս Գան-
 ձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 63 և Յով-
 սէփեան Գարեգին Կաթ. Յիշատակարանք
 Չեռազրաց, Ա., էջ 563) : Լամբրոնի բերդը

բարձրացած է Տարսոնի մերձ, Տաւրոսեան լեռներու մէկ սարին վրայ եւ տեղւոյն դիրքով ու շէնքին ամուր կառուցուածքով նկատուած է «անառ, անմատոյց եւ անմատ- չելի»։ Անոր ստորոտը, ինչպէս կը հաւաստէ Տէր Ղազարեան, շինուած է վանքը եւ անկէ զատուած է ձորով մը (Բազմավէպ, 1948, էջ 87—88)։ Եւ այդ բնական ու հասկնալի է, զի վանքը այնքան անմատոյց վայրի վրայ ըլ- լալու կարիքը չունէր, մանաւանդ թէ ժո- ղովուրդին մատչելի եւ մօտ ըլլալու էր, որ- պէս զի կարենար իր ազօթքը ընել եկեղեց- ւոյ մէջ, վանականներու հետ յարաբերու- թեան մէջ ըլլալ եւ յատկապէս առաջնորդին հետ, որ Տարսոնի եպիսկոպոսն էր եւ ժա- մանակ մը իր հայրապետական ակօսող հոն հաստատած էր։

Շատ ցաւալի է որ Սկեւոս վանքի շէն- քերու եւ անոր ազօթավայրերու, ինչպէս եւ անոնց կերտուածքի՝ ոճի մասին նկարա- գրութիւններ եւ համանման տեղեկութիւն- ներ ժամանակակիցներէ եւ յետագայ դրող- ներէ ու ճամբորդներէ չեն հասած կամ նոյն իսկ չեն աւանդուած։ Հ. Ղ. Ալիշան, որ ընդարձակ գրութիւն մը¹ նուիրած է սոյն վանքի, կը գրէ՝ «Այլ կրկին էին մենաս- տանքն, մին բուն վանքն եւ միւսն անա- պատն, յառաջնումն է Ս. Աստուածածին

¹ Հ. Ալիշանի «Սխուան»ի մէջ Սկեւոսյի մասին այս գրութիւնը ունեցած է արտատպութիւն։

եկեղեցին մեծ, զոր ասեն շինեալ Բ. Յոնի
 Հօրն Ս. Ներսէսի» (Սխուան, էջ 97) : Անա-
 պատը գտնուած պիտի ըլլայ վանքին բաւա-
 կան մերձ վայրի մը վրայ եւ այն անպաճոյճ
 եւ փոքր բնակարաններով, որոնց մէջ ուզած
 են ամփոփուիլ — միշտ կամ երբեմն —
 ներանձնական՝ ներքին կեանքի կամ գի-
 տութեան նուիրուած անձեր, անխռով ու
 անչփոթ իրենց առաջագիր նպատակին հաս-
 նելու համար. սակայն հոն անգամ Ներսէս
 Լամբրոնացի իր սրտի խաղաղութիւնը չէ
 կրցած ունենալ՝ հաւանօրէն իր համբաւի
 պատճառով եւ ստիպուած է այլուր մեկնիլ
 (Սխուան, էջ 66) :

Վանքն ու անապատը մէկ ամբողջու-
 թիւն կը կազմէին եւ փոխադարձաբար դոր-
 ծածուած են. այսպէս՝ «Մեծանուն անա-
 պատն Սկեւոյ, Մեծ Ժողովարանս Սկեւ-
 ոյի, ի հռչակաւոր անապատս Սկեւոյ. Յաստուածապահ Սրբարանս մեծ ուխտիս
 Սկեւոյի, ի սուրբ մենաստանս Սկեւոյ, մեծ եւ հռչակաւոր ուխտս Սկեւոյ» (Հմմտ.
 վարը Յիշատակագրութիւնները) :

Սկեւոյի վանքէն զատ կար Գեմըճ-
 գերի² վանքը Լամբրոնի հովանաւորութեան
 տակ, որուն եկեղեցին Ս. Աստուածածին կը
 յորջորջուի եւ վանքը Եղրայրանոց կամ
 Միարանակեաց վանք՝ անապատ կոչեցեալ :

² Հմմտ. այս վանքի մասին, Սխուան, էջ 114.
 518 (նաեւ 537 եւ 547) : Գեմըճգեր եւ Գերմաղրիւր
 տարրեր վանքեր են :

1198ին գրիչ մը Ոսկերեւանի ճառերը օրինակած է Ներսէս Լամբրոնացիի համար «յեղրայրանոցս որ ի գաւառիս Լամբրունի, որ գեղջուկ բարբառով ի հին սովորութենէն եւ Գեմըսձգեր յորջորջի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ յառաջնորդութեան սրբասէր եւ հարազատ եղբարց Աւետեաց եւ Յովհաննիսի» (Յովսէփեան Կաթ., անդ, էջ 631—632)։ Իսկ 1205ին Ներսէս Լամբրոնացի քահանան կը գրէ թէ իր մօրեղբօր Պատարագի մեկնութիւնը՝ երկու գրչէ՝ եւ երկու տեղ օրինակուած է. «Գրեցաւ սկիզբն գրոցս, որպէս յայանի է որքանութիւն (որպիսութիւն) գրոյն այլայլութեամբ ի ձեռն ուրումն եղբօր Աւետեաց սրբասէր քահանայի ի միարանակեաց վանս Անապատ անուանելոյ, իսկ այլն ի Սկեւոյն վերասացեալ, ձեռամբ ուրումն ի կլերիկոսաց սրբոյ եկեղեցւոյն Զօրավար անուանեալ» (Սիւրմէկեան, Յուլցակ Եւրոպ., էջ 48—49)։ Անտարակոյս Աւետեաց գրիչ նոյն է Աւետիքի հետ, եւ Անապատ կոչուած Միարանակեաց (Միարանակեցա՞ց) վանքը՝ նոյն Գեմըսձգեր կոչուած եղբայրանոցի հետ, որ կը գտնուէր Լամբրոնի գաւառի մէջ, բայց ոչ Սկեւոյի մերձ։ Անհաւանական չէ որ այս Եղբայրանոցը նոյն ըլլայ Սաղրուի Ս. Աստուածածնի վանքի հետ, ուր կ'առանձնանար Ներսէս։ Անոր տեղը Սամուէլ Սկեւոյի այսպէս կը նկարագրէ. «Կոչէր անապատն բնակութեան Աստուածածին Սաղրուի ի հոսանս գետոյն

ժեռակրայ եւ մերձ ի նմին տաճար սրբոյն
Գէորգեայ...³» (Յովսէփեան Կաթ., անդ.,
էջ 545): Անապատս, ուր ստէպ կ'այցելէ
Ներսէս, նոյն իսկ իր գրադարանը — այս-
ինքն գրքերը — հետը կ'առնէր, Սկեւոյէն
չատ հետու չ'երեւնար (Հանդ. Ամս., 1954,
էջ 79—83): Սկեւոյի մերձ է կուսաստան մը
կամ կուսանոց մը, ուր Ն. Լամբրոնացիի
մայրը իր աղջիկներու հետ կը մեկուսանայ եւ
կ'ապրի: Յետագային հոն կը համախմբուին
18 կուսաններ եւ կը գործեն (Սիսուան,
էջ 113 եւ 533): Տէր Ղազարեան զայն կը
միացնէ Յովհանայ անապատի հետ (Բաղմ.
1948, էջ 88):

Վերագառնարով եկեղեցիներու հարցին՝
այնպէս կ'երեւայ թէ Ս. Աստուածածին եկե-
ղեցին թէեւ նորոգուած եւ մասով մըն ալ
ընդարձակուած եւ բարեգարդուած, կցուած
է Ամենափրկիչ եկեղեցւոյ հետ եւ կազմած է
անոր մէկ մասուոր Ս. Աստուածածին խո-
րանով եւ ասկէ Գրչազիւրներու այս ար-
տայայտութիւնները. «Ընդ հովանեաւ սուրբ
եկեղեցւոյ, որոյ անունն սուրբ Փրկիչ կոչի,
եւ մօր նորին Ս. Աստուածածնի եւ Գերա-
հոշակ կենսունակ սուրբ Նշանի» (Յովսէ-
փեան Կաթ., անդ., էջ 564 եւն. Հմմտ. զեռ
Ալիշան, Սիսուան, էջ 98 եւ Բաղմալէպ 1948,
էջ 87—88): Համանման է կարծիքը նաեւ

³ Հմմտ. Սաղբուի Ս. Աստուածածնի վանքի մա-
սին Բաղմ. 1954, էջ 125:

Տէր Ղազարեանի, սա բացառութեամբ որ անիկա եկեղեցին Ս. Աստուածածին կը կոչէ՝ կը գրէ՝ «Իմ կարծիքով Սկեւոսյի վանքը ունէր մէկ եկեղեցի երեք խորաններով, որոնցմէ երկու խորանները կը կոչուէին Ս. Խաչ եւ Ս. Նշան։ Այս ենթադրութեան կը յանդիմ նկատի ունենալով աւերակուած Սկեւոսյի վանքին տարածութիւնը։ Իրականին մէջ ընդարձակ աւերակոյտ մըն է Սկեւոսն, բայց կարծես խուցերը եւ հիւրընկալ սենեակները աւելի տարածուն են քան խակահան տաճարը» (Բազմավէպ, 1954, էջ 127)։

Այս եկեղեցիներու կամ եկեղեցւոյ, ինչպէս եւ վանքի՝ «Աւերակը կը գրաւէ ընդարձակ դետին մը. կը տեսնուին պարիսպներու հսկայ քարեր, կամարներու, խուցերու բաժանումներ, որոնք քարակոյտներ են այժմ։ Աւերակը վերածուած է մացառուաքի» (անդ, 1948, էջ 88)։

Ինչպէս եկեղեցիներու կամ եկեղեցւոյ, նմանապէս վանքի շինութեան եւ հիմնարկութեան եւ բարեկարգութեան մասին համեմատաբար դոյզն են մեր տեղեկութիւնները։ Հ. Զարրհանէլեան օգտուելով Հ. Ալիշանէն կը գրէ՝ «Հռչակաւոր եղեւ յայտմ դարու — ԺԲ. — եւ Սկեւոսյ վանքը Լամբրոնի, որուն հիմնադիրն ու սկզբնաւորութիւնը, անձանօթ, բայց ժամանակակից կ'երեւայ բերդին շինութեան եւ պայծառանալուն։ Նրբ Օշին տաճին հաստատեց հոն իր ընակու-

թիւնը, թերեւս հնագոյն իսկ եւ ի Յունաց
կառուցուած, որովհետեւ անունն ալ աւելի
յունական կը թուի քան թէ հայկական»
(Պատմ. հայ. դպ., Ա., Վենետիկ 1932,
էջ 706) :

Ճիշդ կը համարիմ ըսուածները : Սկեւ-
այի վանքը նախահայկեան փոքրիկ հիմնար-
կութիւն մը եղած կը թուի : Բայց զայն,
հայազգի իշխանները ժառանգելէ վերջ՝ դո-
հացուցիչ չգտնելով, ինչպէս եւ անձուկ,
նորոգեցին, ընդարձակեցին, ծաղկեցուցին
եկեղեցիներու հետ եւ յունական ոճը փոխե-
ցին, հայկականացուցին, որով Տէր Ղազա-
րեան յունական ճարտարապետութեան հետք
ամենեւին չէր գտներ անոնց վրայ (Բագմ.
1954, էջ 127) : Անոր անունը հայերէնով կա-
րելի չէ գիւրաւ եւ ընդունելի կերպով մեկ-
նել : Սարգիս զրքի մը յառաջարանին մէջ
կայ՝ «Գրիգոր գերազով վարդապետն Սկեւ-
սին» (Տաշեան, Յուցակ, էջ 75) : Եւ Մալ-
խասեան իր հայերէն Բացատրական Բառա-
րանին մէջ (Հոր. Դ., Երեւան 1945, էջ 228)
կը գրէ՝ «Սկեւ-սին skeuarion, skeurion փոք-
րիկ կարսիք, արկղ, եկեղ. արկղ, որի մէջ
սրահում են խաչը, այս բառից է Սկեւոայ
վանքը եւ սրանից Սկեւոացի մահդիրը» : Կը
յաւելում եւ ես՝ կայ յունարէն skeuophylax
բառը, որ կը նշանակէ այն սրահածնեայն
որուն յանձնուած են եկեղեցւոյ եւ անոր
գոյքերու պահպանութիւնն ու խնամքը»

Buchberger Dr. M., Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 1937, Թ. հար. էջ 620 :

Տէր Ղազարեան կը խորհի թէ Սկեւոյ անունը Սկիւռ բառէն ծագում առած ըլլայ, զի սոյն վանքի գտնուած վայրին վրայ չափ սկիւռներ կ'ապրին⁴ (Մասիս 1954, Թ. 9) :

2. ՍԿԵՒՌԱՅԻ ՍՐԲԱՐԱՆԸ ԿԱՄ ՆՇԵԱՐՆԵՐՈՒ ՊԱՀԱՐԱՆԸ

Ինչպէս Սկեւոյ վանքի անունն ստուգարանութենէն — հմմտ. վերը — յայտնի կ'երեւայ ան ունեցած է սուրբերու բազմաթիւ նշխարներ ու մասունքներ, որոնք դրուած ու ամփոփուած են յարմար դարանի կամ տապանակի մէջ եւ բնականաբար յարգուած ու մեծարուած : Երուսաղէմի Թ. 97 Ձեռագրին մէջ Մեղր վարդապետը 1190ին կը պատմէ. «Ի սոյն Ժամանակս (ԺԱ. դար) այր ոմն բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ ի նախարարաց թագաւորին Հայոց Գագկայ, որոյ անուն Ապղարիպ յորջորջիւր, եկեալ առ արքայն Յունաց Միքայէլ, մտեալ ի ծառայութիւն ինքնակալին, որոյ պարզեւեալ զիշխանութիւն աշխարհիս Կիւիկեցւոց, բնձեռնէ նմա թագաւորն զՏարսոն քաղաք հանդերձ ընդ ձեռամբ անկեալ զղեակաւք : Եւ առ եկեալ բնակեցաւ ի սմա եւ շինեաց բա-

⁴ Վարդան Աշխարհազրի «Կեւեանոյ անապատ» Արիշանի համաձայն՝ «Թուի Սկեւոյ գրեւի կամ ընթեռնի» (Սխտւան, էջ 144) :

զուժ վանաւրայս յաշխարհիս յայսմիկ: Եւ ընդ ժամանակս ընդ այս սուրբ եւ շնորհալից մատն սուրբ Առաքելոյն Պետրոսի զոյր առ սմա, զոր մեծաւ պատուով մեծարէր եւ փառաւորէր: Եւ զի ունէր ընդ իշխանութեամբ իւրով զզեակս ամուրս եւ վայելուչս ի լինս Տաւրոսի անուամբ կոչեցեալ Լամբրուն եւ Պապիւուն: Շինէր յարկ բնակութեան սուրբ առաքելական մատին եւ անդ ունէր ի պահեստի հանդերձ այլ եւս պատուական նշխարաւք եւ մասամբ ի սրբոյ խաչէն: Եւ զայլ եւս գանձս ամրացուցանէր ի սոյն զզեկի... ի խնամոց սուրբ Առաքելոյն մնաց անհպելի ամուրն Լամբրուն ընդ իշխանութեամբ Աւչնի...» (Յովսէփեան Կաթ., Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 551. հմմտ. անդ էջ 561 Խաչի մասունքի մասին):

Քաղաքական աննպաստ պարագաներու հետեւանքով սուրբերու նշխարները կ'անարգուին ու կը ցրուին եւ եթէ փրկարար ձեռք մը չ'ըլլար անոնք պիտի անյայտանային: Կոստանդին Կաթողիկոսն է, որ գանոնք կը փնտռէ ու կը գտնէ⁵: Տախտակածեւ տապանակ մը շինել կու տայ ճարտար անձերու եւ մասունքներն անոր մէջ կ'ամփոփէ: Ապա հետեւեալ գրութեամբ ապագային կը թողու պատմութիւն մը, որ հետաքրքրական է,

⁵ Ալիշան Կոստանդին Բ. Պրօնպօրք կաթողիկոսը կը համարի Սրբաբանին շինել տուօրը (Սխուան, էջ 107), մինչ շ. Ալիշեան Կոստանդին Գ. Պեհեանեցի կաթողիկոսը (Աւետիք, 1941, էջ 59—60):

Թէեւ բաղձալի էր որ՝ աւելի ընտիր ոճով յօ-
րինուած ըլլար : Կարգանք զայն .

Եւթն հարիւր Հայոց թուական
Ընդ քառասուն ամաց ի լրման
Եւս երկուց ի սոյն պայման :
Որչափութեամբ լցեալ այսքան :
Ես Կոստանդին անձն տարտամ :
Որ եմ ծառայ Տեառն անարժան :
Մնեալ եմ ի Կլայն հոռմայական :
Ուր մեծ աթոռն է հայկազեան :
Յորում գըլուխն պատուական :
Նստիւր ի գահն պետական :
Հայր հանուր Հայոց լրման :
Որ Յիսուսի գոլով փոխան :
Յաջորդ գնդին սուրբ Գրիգորեան :
Լուսաւորչին զՀայաստան :
Յորոց սկսեալք ցմեզ հասան :
Կաթողիկոսքն սրբազան :
Որք եւ եղեն ինձ պաշտպան :
Խնամեալ գթով զիս հայրական :
Ուր եւ ի վեր քան զիմն արժան :
Հաւատացաւ ինձ աստիճան :
Նստիլ յաթոռ այցելութեան :
Գաւազանաւս հովական :
Արդ ըստ աստուածենան յաջողման :
Ի զէպ ժամու եւ պատահման :
Բարւոյն Հեթմոյ արքայութեան :
Որ գիտնական եր սրբազան :
Եղեւ յաթոռ վսեմական :

Սկեւոյ վանացս ի հովութեան :

Եղայ տեսուչ այն մեծ տան :

Եւ վիճակին իւր սեպհական :

Այլ երանի թէ աստ վախճան :

Առնոյր զրոյցս պատմութեան :

Աւաղ մեծի թշուառութեան :

Բոլոր ազինս հայկական :

Ամաւք յառաջ քան զթուական :

Առեալ եղեւ Հոռոմկլայն :

Նստեալքն երբեմն անդ բնական :

Եղեն վարեալք ի գերութեան :

Եկեղեցիքն երկնանման :

Յանհաւատիցն կոխեցան :

Եւ սրբութիւնքն աստուածական :

Ձեռաւք պղծոց շօշափեցան :

Եւ սուրբ մատենքն աստուածարան :

Ի նախատինս ցրուեցան :

Սուրբ հայրապետքն եւ որք նորայն :

Գերեալք յաշխարհն Տաճկաստան :

Վայ եւ աւաղ հազար բերան :

Ընդ մեծ հարեացս որ մեզ դիպան :

Փղձկիմ յիշմամբ այնց սրբութեան :

Յորս եմ սնեալ ի մանկութեան :

Ձոր յար ի միտս իմ նկատմամբ :

Նստիմ ի սուգ նսեմական :

Այլ գեթեղել իմ ի Սկեւոյն :

Ստիպեց զիս փափաք ցանկութեան :

Դնել զայս մասունս ի հանգստեան :

Ի յոյս մեծի ինձ բարութեան :

Եւ ի ստիտիանս այս տրտմութեան :

Որ միշտ խոցէ զիմ խոհականս :
 Ուստի չքեզ այս խմբարան :
 Սուրբ նշխարացս պահարան :
 Կազմել ետու յոյժ հրաշագան :
 Ըստ սրբութեանց ճահողական :
 Փորձ արծաթով եւ պատուական :
 Սառնեալ ոսկւով բոցանման :
 Պճնեալ ի զարդ զարմանազան :
 Յաւրինուածովք վայելչական :
 Ականակապ ընդելուզմամբ :
 Իբր զտախտակն տհարոնեան :
 Սրբոցս որ աստ հալաքեցան :
 Սուրբ ոսկերաց հանգստարան :
 Որպէս արձան ինչ բանական :
 Հռչակ սրբոցն յաղթութեան :
 Նշխարքս սուրբ որ աստեղան :
 Զորս ոչ արժէ նիւթք ամենայն :
 Դեզ են ցաւոց բժշկական :

Մեծ աւգնականք ազգի մարդկան :
 Սաստաւղ այսոցն չարութեան :
 Կոչողք զհրեշտակս մեզ պահապան :
 Յորում եւ ես յայս ապաստան :
 Շինեալ պարկեշտ զայս սրբարան :
 Սրբոցն ընծայ հաճոյական :

Եւ ինձ նշան բարւոյ յիշման :
 Նայ եւ իմոցն որ զիս ծնան :
 Եւ բնաւ ազգիս լրութեան :
 Զոր տամ ընծայ նուիրական :
 Փառաց փրկչին տնաւրէնութեան :
 Ի տաճարին իւր սրբութեան :

Ի սուրբ Փրկիչն որ ի Սկեւոյն :

Զոր պահեսցէ Տէր ընդ երկար :

Ասուր յանշարժ հաստատութեան :

Եւ զրոյոր Հայաստան :

Առջն ի գոգ ծնողական :

Արդ ես ձայնեմ ձայն ըղձական :

Եւ բարբառեմ բան մախթական :

Ի յընթանուրս կարգամ զայս բան :

Սփռեմ զհայցուածս աղերսական :

Որք տեսանեք զայս պահարան :

Հըպիք ի սուրբս, որ աստ կան :

Զի հայցուածովք ձեր մախթական :

Խնդրուածովք աղերսական :

ԶՀեթում Հայոց արքան աղնեան :

Թագել ընդ սուրբս արքայութեան :

Եւ երախտեացն որ յիս հասան :

Առնուլ զվարձս հատուցման :

(Ալիշան, Սիսուան, էջ 107—109, հմմտ. Սարգիսեան, Յուցակ, Բ., էջ 1234 :)

Տապանակին կմախքը կամ հիմք հաստատուն է՝ «Տախտակ փայտեղէն, այլ համակ պատեալ ոսկեղօծ արծաթի թիթղամբք. 0·63 երկայն, 0·35 լայն եւ 0·075 թանձր : Յաջակողմն կամ երեսն ունի դրունս երկփեղկիս, որոց վերին կամ արտաքնաղոյն երեսն արդ մերկացեալ է ի նախկին պահուճանացն, ծածկեալ է ոսկեղօծ թղթովք, իսկ մէջն արծաթի թիթղամբ քանդակազարդ է եւ տառադրեալ» (Սիսուան, էջ 109) : Դրան

եւ պահարանին ներսի կողմը կը գտնուին
զանազան պատկերներ ու դէմքեր. այսպէս՝
Տիրամօր Աւետումի, Փրկչին խաչելութեան,
Գրիգոր Լուսաւորչի, Պետրոս, Պօղոս, Թա-
դէոս եւ միւս Առաքեալներու, Յովհաննէս
Մկրտչի, Ստեփանոս Նախավկայի, Վարդան
Մամիկոնեանի, եւ ուրիշ Սուրբերու, ինչ-
պէս եւ Հեթում թագաւորի — մեծ մասով
յաջող, յատկանշական եւ գրաւիչ: Շատ
բնական է եզրակացութիւնը թէ սոյն Սրբա-
րանին մէջ գտնուած ըլլան նշխարները կամ
մասունքները, այն ամէնուն, որոնց անուն-
ները կամ պատկերները գրուած են, զուցէ
նոյն խի ոմանց անունը լռուած: Անոր վրայ
գրուած են Հեթում թագաւորի եւ Կոստան-
դին շինել կամ կերտել տուողի մասին հե-
տեւեալ տողերը.

Հաւրն անեղի եւ անեղակից Բանին ծնաւդ...
Եւ բոլորից սրբարարի սուրբ մկրտաւդ...
Թագաւորին երկնաւորին նախ վկայաւդ...
Որք առ Քրիստոս էք համարձակ բարեխաւ-
սաւդ...

Իիւթոյ հայցման լերուք նմայ ձեր նվիրաւդ...
Միշտ Սկեւոյին խնամաւք լինել անշարժ
պահաւդ...

Թախանձելով առ նոյն լերուք կրկին մաղ-
թաւդ...

Գոլ զՀեթում երկար կենաւք Հայոց տի-
րաւդ...:

Կայուն վերին արքայութեան ունաւ վա-
կանց...

Ով եւ անաւթ կրեալ զՅիսուս ի մէջ ազանց...

Սր. Թաղէոս տվեալ բժիշկ տան արդա-
րանց...

Տէր Սուրբ Գրիգոր նոր առաքեալ Հայաստա-
նեայց...

Նուիրեմ մաղթանք ձեզ որոց աստ սուրբ
նշխարաց...

Դրողիս զձեզ աստ ի հանդիստ պատվոյ փա-
ռաց...

Ի Քրիստոսէ խնդրել ջնջումն խոց մեղաց...

Նոյն եւ բոլոր Հայոց փրկել ի փորձու-
թեանց...:

Մինչ Կոստանդին կը դնէ սուրբերու
նշխարները «Ի հանգստեան», անոնք եւս Հա-
յուն բախտակից կ'ըլլան եւ Սրբարանը կը
զաղթէ կը տարուի օտար աշխարհ — հեռա-
ւոր Իտալիա: Թէ ի՛նչ պարագաներու տակ,
այդ անձանօթ կը մնայ, սակայն որովհետեւ
Աստուածատուր Փափաղեանց զայն 1828ին
Դոմինիկեան կրօնաւորներու վանքին մէջ —
Բիւմոնդի թաղաւորութեան Աղեքսանդրիա
քաղաքին մերձ Բոսկոյ ըստած վայրը — կը
գտնէ, կարելի է խորհիլ թէ Կիլիկիա գըտ-
նուող կամ այցելող կրօնաւորներ զայն առած
տարած են Իտալիա: Եւ գուցէ յարափոփոխ
բախտով ու վայրով վերոյիշեալ տեղը բե-

բուած ու գրուած ըլլայ: Սակայն յետոյ քաղաքական ուրիշ յեղաշրջումներու եւ յեղափոխութիւններու պատճառով կ'իյնայ՝ «Ի ձեռս զօշաքաղից, կապտեալ եւ կողոպտեալ ի զարդուց, իսկ նշխարացն սրբոց թերեւս ի նոյն իսկ կրօնաւորացն բարձեալ... յսրոց — այս է ի զօշաքաղիցն — սակաւ ամօք յառաջ 1880 թափէ եւ զնէ հարուստ հնասէրն Պաղիլիսքի ի Բարիզ» (Սիսուան, էջ 112):

Ազգային այս սրտագրաւ Սրբարանի մասին այժմ այսքան: Զայն մանրամասնօրէն նկարագրած է Հ. Ալիշան եւ անկէ նկարներ եւս հրատարակած, ինչպէս եւ յիշած է Կարիերի եւ Պրոմիսի ուսումնասիրութիւններն ու գրութիւնները (Հմմտ. Սիսուան, էջ 107, դարձեալ՝ *Mélanges orientaux, textes et traductions publiés par les professeurs de l'école spéciale de langues orientales vivantes à l'occasion du sixième Congrès international des orientalistes réuni à Leyde. Septembre 1883 Paris. Հմմտ. եւ Արձագանք, 1884, էջ 174—179 եւ Սարգիսեան, Յուլյակ, Բ., էջ 1234):*

Խոտակերաց վանքի նշխարներու պահարանը բաւական նմանութիւններ ունի Սկեւռայի Սրբարանի հետ (Հմմտ. Յովսէփեան Գար. արքեպ., Խաղրակյանք կամ Պոռչեանք, Վաղարշապատ 1928, էջ 190—200, ուր եւ տեսնել՝ Գեղարդայ վանքի եւ Նոյեան տապանի պահարանները, էջ 250 եւ 266):

3. ՍԿԵՒՈՒՑԻ ԴԱՄՐԱՐԱՆԸ

Սկեւռայի վանքը եղած է Լամբրոնի հայ իշխաններու եւ թերեւս անոնցմէ առաջ յոյն զղեակառէրերու հանգստարանը — զամբարանը, ինչպէս Կոստանդին 1198ին կը հաղորդէ «Հանգստարան նախնեաց իւրեանց» (Սիսուան, էջ 97) : Անկէ առաջ Յովհաննէս Վարք Հարանցի մը յիշատակագրութեան մէջ կ'աւանդէ «է տապանատուն ազգատոհմի իւրեանց» (Յովսէփեան Կաթ., Յիշատ. Չեռ. Ա., էջ 553) :

Հոն կը թաղուի նաեւ Ներսէս Լամբրոնացի (Սիսուան, էջ 99), որ իրաւունք ունէր այնտեղ ամփոփուելու իրրեւ շառաւիղ Լամբրոնեան գերդաստանի եւ եպիսկոպոս — առաջնորդ ու միաբան Սկեւռայի : Երկար տարիներ յետոյ իր արխնակիցներու մօտ կը դրուի Յորբէի կոմսուհիին Կոսա-Մարի կամ Կալի-Մարի տիկնոջ աճիւնը (անդ, էջ 102) :

Սկեւռայի մէջ կ'ամփոփուին զարձեալ սոյն վանքի միաբաններու եւ յատկապէս առաջնորդներու անշունչ մարմինները. այսպէս՝ Սամուէլ Սաղմոսագիրը կը մաղթէ՝ «Եւ զիմ աղքատութիւնս դնել սորին օրհնութեամբ (Ն. Լամբրոնացւոյ) ի դամբարան հանգստեան, ընդ սրբոց իմոց հարցն... Յօղ աղօթից ձերոց կաթեացէ ի հոգի մերոյն հանգստեան եւ բեղմնաւորեալ սնուսցէ զթաղեալքս յարգանդ երկրի» (Սիսուան, էջ 98

և Զովսէփեան Կաթ., Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 549) :

4. ՍԿԵԼՈՍՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԳՆԵՐԸ

Թէ Սկեւոսյի մինչեւ հայկականացումը եւ նաեւ ընդարձակումը՝ ո՞րոնք զայն առաջնորդած են ու ղեկավարած, չենք գիտեր : Կրնայ ըլլալ որ երբ ան հայ իշխաններու յանձնուեցաւ՝ ժամանակ մը օտարազգի առաջնորդներ անոր ղեկը իրենց ձեռքի մէջ դնու ունեցան, մինչեւ որ Ներսէս Լամբրոնացի համակերպեցաւ եւ իրեն նոյն իսկ ժառանգարար յանձնուած վանքի առաջնորդութիւնն ու հոգածութիւնն ստանձնեց :

Ժամանակակից սովորութիւնը նկատի ունենալով՝ կարելի է ենթադրել որ Առաջնորդներու ընտրութեան կամ նշանակումի մէջ կարեւոր դեր ունեցած ըլլան Լամբրոնի տէրերը եւ այդ յայտնի կը տեսնուի Ներսէս Լամբրոնացիի անուանումի առթիւ : Եւ որովհետեւ Սկեւոսյի առաջնորդները ստէպ նմանապէս Տարսոնի եպիսկոպոս ու հովիւ էին, ուստի եւ անոնց ընտրութեան եւ կարգումին մէջ հեղինակաւոր մասնակցութիւն ունէր Կաթողիկոսը եւ այս շատ բնականաբար եւ կանոնադրութեան համաձայն :

Սկեւոսյի յականէ յանուանէ յիշուած առաջին մեծ առաջնորդն է ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, որուն «Սեփական» անապատը կ'անուանէ Գրիգոր զբնագիր, զի զայն իր հօրմէն ստացած էր ժառանգութիւն եւ ըն-

ծայուած Տիրաժօր եւ այս վանքի: Ներսէսի
Հեթում եղբայրը ուրախ է որ անոր յան-
ձնուած է մենաստանը եւ անշահախնդիր ու
աննախանձ կ'աջակցի իր եղբոր վանքի ու
եկեղեցիներու յառաջադիմութեան եւ բար-
դաւաճումին: «Զայն ամենապատիկ վայել-
չութեամբ շինեալ էր... եւ նկարագրու-
թեամբ պատկերաց զարդարեալ» (Հմմտ.
վերը): Իսկ ինքը, Ներսէս, թէեւ պատիւէ
ու փառքէ միշտ խուսափող, սակայն համա-
կերպելով բարձրագոյն ճոխութիւններու հո-
վուական գաւազանը ձեռք առնելէ յետոյ՝
«Բուռն հարեալ ի վշտակցութիւն ժողովոյս
բարեկարգութեամբ տնօրինէր ի հօրէն իւրմէ
աւանդեալ սուրբ ուխտիս...» (Յովսէփեան
Կաթ., Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 543—547):
Զոյգ հարադատները «Պայծառացուցանեն
զայս աստուածաշէն միաբանութիւնս» (անդ,
էջ 564):

Ինչպէս ամէնուրեք հարկաւ նախ Սկեւ-
ոսյի մէջ Ներսէս Լամբրոնացի «Ուսոյց բա-
րեղարդապէս կրօնաւորացն հաստատել սահ-
մանադրեալ օրհնութեամբ կրօնաւորութեան
սքեմով եւ կնկղով եւ պարկեշտանալ կե-
րակրով եւ կանոնաւոր բարեձեւութեամբ
զհարցն օրինակ բերելով: Թարգմանեաց
զսուրբ Հարցն վարսն եւ զսրբոյն Բենետիկ-
տոսի կանոնադրական սահմանադրութիւն ⁶:

⁶ Հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 431:

Շինէր եւ մեծապայծառ եկեղեցիս եւ զվկայարանս մարտիրոսաց եւ զարդարէր նկարազրեւով զամենայն տնօրինական գործս Փրկչին մերոյ» (Հայապատում, մեծադիր, Բ., էջ 423—424) : Նմանապէս Կիրակոս Գանձակեցի կը հաւատով. «Շինեաց Ներսէս եկեղեցիս հրաշագան, որ կոչի Սկեւոս... եւ կարգեաց զպաշտօն վանիցն ըստ օրինակի այլոցն ազգաց սարկաւազաւ եւ զպրաւ եւ անծածկոյթ գլխաւ, զոր յովովք դարովեն ի Հայոց» (Պատմ. Հայոց, էջ 63) :

Ներսէս իրրեւ արթուն հովիւ՝ նախանձախնդիր է որ վանքի միաբանները իրենց քահանայական ու կրօնաւորական պարտքերու մէջ հաւատարիմ ըլլան : Ներկայացող պարագաներու համեմատ գիտէ զանոնք խրատել, յանդիմանել, քաջալերել եւ առաջնորդել (Հայապատում, էջ 423—424) : Դարձեալ ջանադիր է որ անոնք զրչի ու գիտութեան ծառայեն : Եւ ահա անոր առաջնորդութեան շրջանին՝ Գէորգ վարդապետ կը հաւաքէ ու կը յօրինէ Վարք Հարանց, ծերունին Սամուէլ կ'արտագրէ Սաղմոսաց մեկնութիւնը, եւ Կոստանդին՝ Աւետարան մը : Իսկ ինքը անոնց օրինակ կ'ըլլայ կանոններու խիստ պահպանութեամբ, անմրցելի ընթերցասիրութեամբ ու խոկումով եւ արտագրութեամբ Առակաց մեկնութեան (Սխուան, էջ 98 եւ Յովսէփեան, Հաւաք. Յիշատ., Ա., էջ 603—604) :

Ներսէս Լամբրոնացի իր առաջնորդած եւ հովանաւորած վանքի⁷ հովանիի ներքեւ կը ննջէ յաւիտենական նինջը (հմմտ. վերը) եւ անոր կամարներու տակ կը հանգչի մշտապէս. Ան՝ որ անկողին չուզեց տեսնել եւ գիշերուան քնէն ինքզինքը զրկեց՝ աւելի երկար ժամանակ աղօթել ու գրել կարենալու համար եւ այդպէս իր կեանքի կարճ ընթացքը երկարեց ու համբարեց գրչի հունձք մը ապագայ սերունդի համար: — Ներսէսի արդիւնքը Սկեւռացի համար մեծ է եւ շատ գնահատելի: Զայն կանգնեց, պայծառացուց եւ անոր ոյժ ու կորով ներարկեց զարեւոյժ պաղարեր ըլլալու:

Հաւանօրէն Ներսէսի յաջորդը կ'ըլլայ ՎԱՐԴԱՆ, որ միանգամայն Լամբրոնի եպիսկոպոս է եւ Լեւոն Թադաւորի ուրախարար գահակալութեան հանդէսին ներկայ կը գլուխուի (Սիսուան, էջ 101 եւ Հայապատում, Բ., էջ 438):

Իսկ անոր կը յաջորդէ Թերեւս ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ կամ գուցէ ուրիշ ԳՐԻԳՈՐ մը: Այս՝ ծանօթ է Գէորգ Սկեւռացիէն, որ կը գրէ «Տէր Գրիգոր Դիտապետ ուխտի Սկեւռաց» (հմմտ. Սիսուան, էջ 101):

⁷ Եւփհաննէս Ժողովածուի մը մէջ 1198ին կը մտնէ յիշել «ԳՏէր Ներսէս սրբազան արքեպիսկոպոսն Տարսնի եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սկեւռաց» (հմմտ. Ֆր. Մուրատ, Եպիսկոպեան Եւփհաննէս հին հայերէն թարգմանութիւնը, Երուսաղէմ 1905, էջ 2—է, հմմտ. Հանդ. Ամս. 1933, էջ 263—264, եւն):

Տարիներ յետոյ — 1263ին — «յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (Սկեւոյ) Տեառն Մխիթարայ եպիսկոպոսի», կը գրուի մագաղաթեայ բոլորգիր Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, Թ. 84, հմմտ. վարը, Յիշատակագրութիւնք ԺԲ.) :

Անոր յաջորդը կրնայ ըլլալ ՍԻՄԷՈՆ, զի 1272ին Ստեփանոս քահանան «ի խնդրոյ Գրիգոր քահանայի... ի յիշատակ սնուցչին իւրոյ հոգեւոր Տեառն եւ վարժապետի Տէր Սիմէոնի առաջնորդի սրբոյ ուխտին Սկեւոյ...» կը գրէ Մանրումունք մը (Ակինեան Հ. Ն., անդ, Երուսաղէմ, Թ. 1654, հմմտ. վարը Յիշատ. ԾԳ.) :

Ապա 1285ին կը գրուի Աստուածաշունչ մը Աստուածատուր քահանայի եւ Խաչատուր պատանիի համար «յառաջնորդութեան Տեառն ՄԻՆԱՍԱՅ» (հմմտ. Սիսուան, էջ 106 եւ վարը Յիշատ. ԺԹ.) :

Թերեւս առաջնորդ եղած ըլլայ ԳԷՈՐԳ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, «այր փիլիսոփայ եւ կատարեալ, իմաստասէր եւ անուանի» (Սիսուան, էջ 232—233) :

Ասոնց եւ յաջորդներու՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԿԵԻՌԱՅԻՆ, որ մինչեւ Սիւնիք կը համբորդէ, յաջորդութեան կարգերն ու ամսութիւնը ճշգուեւու կարօտ են (Սիսուան, էջ 106) :

Գուցէ առաջնորդի հանգամանքով է որ ՄԱՐԿՈՍ վարդապետ Սկեւոացին Սխի 1307ի ժողովի մասնակցած կ'ըլլայ (Սխուան, էջ 107, հմմտ. Պալճեան Հ. Ա., Կաթ. վարդապետութիւն ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 275 եւ 281) : Իսկ Տարսոնի եպիսկոպոս կը յիշուի այդ ժողովի մէջ Յովհաննէս, որ Ատանայի 1316ի ժողովին ալ կը մասնակցի (հմմտ. Պալճեան, անդ, էջ 274, 280, 297—298) :

Մարկոսէն առաջ առաջնորդ եղած է ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ, Գ. Լամբրոնացի կաթողիկոսը⁸ (հմմտ. վերը մասունքներու ընդարձակ Յիշատակագրութիւնը եւ Ազանունի, Միարանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի, էջ 213 եւ Աւետիք, 1941, էջ 59—62) :

1314ին գրուած Մաշտոցի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Ես ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ եպ. Պեհեսնցի ոգւով տառապեալ ամէն բարի եւ Աստուծով առաջնորդ աստուածաբնակ ուխտիս այս Սկեւոայի ետու գրել զանուանեալս Մաշտոց» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. Թ. 497 եւ հմմտ. դեռ Լալայեանց, Յուցակ հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 60—62) :

Լամբրոն բերդի սեպհականատէրերու առատաձեռնութեամբ եւ հովանաւորու-

⁸ Զինքը (կարծես) Հ. Ակինեան Մինասի յաջորդ կը զնէ եւ անոր երկարաձիգ առաջնորդութիւն կու տայ, որով Մարկոսի վանահայրութիւնը կը մերժուի (Աւետիք, 1941, էջ 59—61) :

Թեամբ ու Սկեւռա վանքի առաջնորդներու բարւոք ղեկավարութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ, այս մեծ վանքը քանի մը դար կեանք կ'ունենայ եւ ազգին կու տայ հայրապետներ, մատենագիրներ, նկարիչներ ու գրիչներ :

Հայրապետները կը վարէին Տարսնի Թեմը եւ ստէպ, այլ՝ ոչ միշտ՝ Սկեւռայի առաջնորդութիւնը, եւ գիտակից իրենց պաշտօնին ու աստիճանին առաւելութիւններու եւ պարտականութիւններու կը ջանային համապատասխանել գործով ու խօսքով : Տրուեցաւ անոնց անուանացանկը, որ գոհացուցիչ է եւ պահասներ զգալի են : Արդ նկատի առնենք մատենագիրներն ու նկարիչներն եւ գրիչները : Հասկնալի է որ հակիրճ տեղեկութիւններով պէտք ենք գոհանալ :

5. ՍԿԵՒՌԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

Ասոնց չարքին մէջ առաջին տեղը կը զբաւէ ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, որուն վարքն ու գրութիւնները կարելի է ըսել մանրամասնօրէն արդէն ծանօթ են եւ կարիք չկայ անոնց մասին խօսելու (հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1954, Թ. 1—6, որ ամբողջութեամբ Ներսէս Լամբրոնացիի նուիրուած եւ ուր անոր կեանքին ու գործին հայող ամէն կէտ

նկատի առնուած է)։ Բայց պատշաճ է որ
զոնէ ուրուագիծ մը արուի յարաբերութեամբ
Սկեւոսյի, որուն — այսպէս արտայայտուիմ
— ոգին ու փառքը եւ հարազատ ներկայա-
ցուցիչն եղած է։

Ներսէս Լամբրոնացի ծնած է Լամ-
բրոն բերդի մէջ եւ որդին է Օշին զղեա-
կատիրոջ եւ բարեպաշտ Շահանդուխտի,
որոնք զինքը Աստուծոյ կը նուիրեն։ Ներ-
քին մղումներու անսալով Սմբատ — այս
է անոր մկրտութեան անունը — կը մտնէ
Սկեւոս վանքը եւ վարքով ու գիտութեամբ
կը հռչակուի։ Դեռ շատ երիտասարդ՝
քահանայ կը ձեռնադրուի եւ Ներսէս ա-
նունը կ'առնէ ի յարգանս Ներսէս Շնորհա-
լիի։ Քանի մը տարի յետոյ Տարսոնի վրայ
եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի եւ Սկեւոս
վանքի առաջնորդ կը կարգուի։ Փառքէ ու
պատիւէ խոյս տուող է եւ սակայն անոնք
իրրեւ չուք անոր իւրաքանչիւր քայլին կը
կցուին։ Արտաքին շատ լայն գործունէու-
թիւն կ'ունենայ, ճամբորդութիւններ կ'ընէ,
զրպարտութեան կ'ենթարկուի Լեւոն թագա-
ւորի առջեւ, բայց զիտէ իր դատը փաստո-
րէն եւ անվախօրէն պաշտպանել։ Կը գտնէ
ժամանակ առաւել չափով աղօթքի եւ գի-
տութեան նուիրուելու։ Գիշերները ցերեկ
կ'ընէ իր նպատակին հասնելու։ Կը թողու-
րագմաթիւ գրութիւններ։ Ահա անոնց ա-
նուանացանկը. Մեկնութիւններ Ս. Պատա-

բազի, Արարածոց, Ժողովողի, Առակաց, Իմաստութեան, Սաղմոսաց, Դանիէլի, ԺԲ. Մարգարէից, Տէրունական աղօթից, եւն եւն. (Հմմտ. Աւետիք, 1951, էջ 113 եւ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմ. Հայոց, էջ 63). Ճառեր ի Համբարձումն Տեառն, Ի Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ, Ի Փոխումն Կուսին, Ի Տնտես, ՅԱնառակ որդին. Ատենաբանութիւն, խօսուած Հոռոմկլայի Ժողովի մէջ, Թուղթեր առ Լեւոն Թազաւոր, առ Ոսկան ճղնաւոր (Հմմտ. Հանդէս Ամս. 1954, Թ. 1—6):

Ներսէս Համբրոնացի ունի բարձր եւ յստակ տեսութիւններ, ուղիղ գաղափարներ, խտացած ուժեղ ոճ եւ կանոնաւոր եւ սարգլեզու (Հմմտ. Քիպարեան Հ. Կ., Պատմութիւն հայ գրականութեան, Վենետիկ 1954, էջ 284. տես գեղեցիկ գրուադ մը Ներսէսի մասին Հ. Ալիշանէն Սիսուան, էջ 86—95 եւ Հ. Ն. Ակինեանէն ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, Հանդէս Ամսօրեայ, 1954, Թ. 1—6, էջ 85—251):

Ներսէս Համբրոնացին ծնած 1154ին, կը մեռնի 1198 Յուլիս 14ին: Բայց իր կեանքով ու գործով անմահ է Հայութեան մէջ:

Ներսէսի գրական գործունէութիւնը կը շարունակեն իր հպատակները, աշակերտները եւ անոնց հասցուցած սերունդները, սակայն անոր համանման մը Սկեւոսի պատերը չեն տեսներ:

Ահա անոր աշակերտը ԽԱՉԱՏՈՒՐ վար-

դապեալը (Հմմտ. Յովսէփեան Կաթ., Յի-
շատ. Զեռ., Ա., էջ 562), որ կը սղայ վա-
ղահաս ու տարաժամ մահը վարդապետին՝
«Ողբք ի Տէր Ներսէս արհին, ասացեալ Խա-
շատուր պաշտօնէի, նորուն աշակերտի. կը
սկսի «Ամ զահ թողում, զամաւթ մոռանամ,
զիմ լուսեղէն Տէրն մեծարեմ, զիւր սննդեան
պարտքն վճարեմ...»։ Ստուգիւ սրտայոյզ
Ողբ է այս, որուն մէջ երեւան կու գան ա-
շակերտի մը անկեղծ սէրը եւ մեծարանքը
հանդէպ իր կարող Ուսուցիչին եւ անկէ ան-
դարձ մեկնումով զրկուելուն համար ունե-
ցած ցաւն ու կսկիծը։ Կարեւոր են հետեւեալ
տողերը, որոնց մէջ Ներսէսի երկերէն յի-
շուած են.

Եկ Սողոմոն, զի անպիտանացար,
Եկ Դանիէլ, որ խոպանացար,
Եկ Արարածք լաց, որ փակեցար,
Արի, եկ Դաւիթ, որ անպարտեցար։
Առնում վայով վայիս ձայնակից,
ԸզՅովհաննէս որդին Որոտման,
Եկ Ժողովէ զՏեսիլն եւ պահէ,
Զի այլ չկայ Տէրըն որ մեկնէ.
Լացողք Թըղթոց Կաթողիկէից,
Եկէք եւ լիք վայիս ձայնակից,
Եկ Առաքեալդ Տարսոնցի,
Ու առ մօփովէ զբանքս որ լսեցի,
Եկ Աթանաս լալոյս ձայնակից
Բաներս քո են ի Պատարադի...։

Բնականաբար խաչատուրի Ողբը չատաւելի արժէք կ'ունենար, եթէ լեզուին աւելի փոյթ տարած ըլլար եւ առնական գծերը չեղտուած ըլլային:

Ողբը ձեռագիրներու մէջ բաւական յաճախ արտագրուած է եւ քանի մը անգամ ալ հրատարակուած. այսպէս. հմմտ. Բաղմա՝ Վէպ, 1874, էջ 242, անդ, 1886, էջ 101, Սիսուան, էջ 94, Հայապատում, Բ., էջ 433 եւ Հանդէս Ամսօրեայ, 1954, Թ. 1—6, էջ 254):

Ներսէսի ժամանակակից է Գէորգ Վարդապետ. կոչենք Երէց, համանուն Սկեւռացիի հետ չչփոթելու համար: Ներսէսի հետ Գերմանացիներու Փրեզերիկոս կայսեր զիմաւորութեան կ'երթայ եւ անոր առաջնորդութեան տակն կը հաւաքէ ու կը կազմէ Վարք Հարանց՝ «Ի վանքս Սկեւռայ... հրամանաւ ճգնադպեաց եղբօր խաչատուրոյ», որ կրնայ վերոյիշուած խաչատուր վարդապետ ըլլալ» (Սիսուան, էջ 98): Հ. Չամչեանի համաձայն Եսայեայ մեկնութիւն մը եւս գրած կ'ըլլայ, եթէ ինչպէս Հ. Ալիշան կը խորհի, Գէորգ Սկեւռացիի գործը անոր վերագրուած չէ (անդ, էջ 98):

Ներսէս Լամբրոսացիի հետ Սկեւռացի մէջ ապրած է ՍԱՄՈՒԷԼ վարդապետը, որ իր վկայութեան համաձայն 1190ին արդէն «Ծերութեան ալեօք կոծեալ է» եւ կը ցանկայ... «Դնել ի դամբարան հանգրստեան» (Յովսէփեան, անդ, էջ 549): Անիկա վանքի

առաջնորդէն հրահանգ կը ստանայ սաղմոսաց մեկնութեան արտադրութեան շարունակութեան գորարդէն սկսած էր Գէորգ վարդապետը եւ մեզի անձանօթ պատճառներով չէր կրնար աւարտել: Յանձնառու կ'ըլլայ եւ անոր վերջաւորութեան կը կցէ՝ «Պատմութիւն Տեառն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ եւ արքեպիսկոպոսին Տարսոնի Կիլիկիոյ Շարաղբեալ Սամուէլ կրօնաւոր ձեռնասուն աշակերտէ նորին», կը սկսի՝ «Ընդ նուագիլ թագաւորութեան եւ իշխանութեան Հայոց, յորժամ յաիշտակեցաւ յիսմայեւացւոցն մայրաքաղաքն Անի» (Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 332) :

Սամուէլ, նաեւ իրրեւ աշակերտ Ներսէսի, ունեցած է անոր հանդէպ բուռն սէր ու համակրանք եւ շատ յուզիչ կերպով ներկայացուցած է Տարսոնի հայրապետին արտաքին գործունէութիւնը եւ ներքին կեանքը: Անոր գրութիւնը ստէպ տպուած է. հմմտ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 413—418, Յովսէփեան Կաթ., Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 542—550, Թարգմանուած՝ նաեւ աշխարհարարի, հմմտ. Յուսարեք, 1953, Թ. 268—269) :

Ն. Լամբրոնացիի ժամանակակիցէ մը եւ գրութեան բովանդակութենէն դատելով անոր աշակերտէ մը հասած է՝ «Ներբողեան եւ յիշատակ սուրբ եւ երիցս երանեալ Թեոփեղեալոյս հօրն մերոյ սրբոյ Ներսէսի ամենիմաստ վարդապետին եւ արհիւպիսկոպոսին

Տարսոնի: Կը սկսի. «Սուրբ եւ երջանիկ հայրն մեր Ներսէս էր ազնուական ծնողաց զաւակ...» (հրտ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 419):

Դարձեալ Ներսէս Լամբրոնացիի ժամանակակից է եւ անոր շատ մտերիմներէն ԳՐԻ-ԳՈՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, այսպէս յորջորջուած, զի Սկեւոպի միարաններէն է եւ կը համարիմ թէ յանդուզն վարկած չէ Հ. Ալիշանի կարծիքը թէ անիկա Վարդան եպիսկոպոսէն յետոյ այս վանքի առաջնորդութեան ղեկը իր ձեռքին մէջ առած ըլլայ եւ եպիսկոպոսացած, քանի որ նոյն իսկ կաթողիկոսական ընտրելի նկատուած է: Կոչուած է նմանապէս Լամբրոնացի, ըլլալով «Ծննդեամբ ի նոյն ինքն ի Լամբրուն աւանէ» (Սիսուան, էջ 100): Հռչակուած է իրրեւ «մեծ, սուրբ եւ գերազով» (Տաշեան, Յուցակ, էջ 751. Սիսուան, էջ 100): Լեւոն Բ. զինքը շատ կը գնահատէ ու կը մեծարէ: Անոր թարգմանել կու տայ Նիկիայի Յովհանն կամ Վահան Պատրիարքին Հայերու Զաքարիա կաթողիկոսին գրած թուղթը եւ անկէ կ'ընդունի Ս. Հաղորդութիւն, նախապէս անոր ըլլալով իր վերջին խոստովանանքը: Նմանապէս անոր շատ բարեկամ էր Լամբրոնի զղեակատէրը Կոստանդին: Հակիրճ՝ ընտիր անձնաւորութիւն եղած է եւ ժամանակակիցներու յարգանքին լիապէս արժանացած:

Հ. Զարբհանէլեան կը գրէ՝ «Այլ եւ եր-

կասիրութիւններ շարագրած է, յորոց ոմանք իւր խիւ անուամբ կը յիշուին եւ այլք անծանօթ մնացած. նոյն անուամբ ուրիշ հեղինակներ ալ ըլլալուն» (Պատմ. Հայ Գաղութեան, Ա., էջ 715)։ Ունի քանի մը ներքողեան, այսպէս՝ «Բան դովեստի պատմագրարար յազազս ծննդեան, սննդեան եւ քաղաքաւարութեան եւ վերափոխման ամենասուրբ Կուսին ասացեալ ի Գրիգորէ մենաւորէ» (անդ, էջ 715)։ Անոր նշանաւոր ներքողեանը նուիրուած է Ն. Լամբրոնացիին, գրուած անոր համանուն փոքրիկ խընդրանքով, 1205 թուականին։ Լաւ է եւ իմաստնալից, զգացումներով լի, ամէն կարեւոր կէտ նկատի առնուած, նաեւ հոնտորական ու սրտազրաւ, սակայն ուժեղ թռիչք կը պակսի, ինչպէս եւ բարձր ոճ (Քիպարեան, Պատմ. Հայ Գրկն., էջ 349)։ Բայց կարելի է ըսել թէ Ն. Լամբրոնացիի պայծառ գէմքը ընդելուզուած շրջանակի մէջ կը ներկայանայ (հմտ. Յովսէփեան Կաթ., Յիշատ. Չեռ., Ա., էջ 633—634. Ալիշան, Հայապատմ., էջ 424 եւ Սոփերք, ԺԵ. հտր.)։ Անոր գրչէն է նաեւ «Պատմութիւն վարուց Գրիգոր Լուսաւորչի» — ընտիր եւ յաջող (Սարգիսեան, Յուցակ, Բ., էջ 338)։

Գրիգոր Սկեւոացիի անունով հասած են դեռ Աղօթքներ առ Ս. Աստուածածին եւ «Ճառ ի Յարութիւն Քրիստոսի» եւ «Խորհուրդ մեծի Ուրբաթուն կամաւոր եւ փրկա-

զործ չարչարանաց եւ մահուան Տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի բանն Եսայեայ, որ
ասէ, Տէր, ո՞ր Հաւատաց լրոյ մերում: Տեսու-
թիւն սրբոյ Հաւրն եւ մեծ Հոգեւորին Գրի-
գորի Սկեւոացւոյ, զոր արարեալ է ի խնդրոյ
բարեպաշտ իշխանի Կոստանդեայ տեառն
Լամբրաւնի» (Յովսէփեան, անդ, էջ 634 եւ
Սիսուան, էջ 100): Անոր զրչի արդիւնք է
Յովհաննէս Մկրտիչի նուիրուած հրաշալի
չարականը, որ կը սկսի «Արեգականն արդա-
րութեան»: Էջմիածնի Թ. 1244 Ձեռագրի մա-
սին Կարենեանց կը գրէ՝ «Մեկնութիւն Աւե-
տարանին Մատթէոսի, ութածաւալ բոլորա-
գիր, ունի զսրատշաճաւոր աւուր ընթեր-
ցուածս ի մեկնութեանց Աւետարանին ի
Մարութայէ եւ Գրիգոր վարդապետէ Լամ-
բրոնացւոյ, Թերի, սխալ զրչութեամբ»
(Յուլյ. հայ. Ձեռ. էջմ., էջ 154): Ոմանք
միտած են Գրիգոր Սկեւոացիի վերագրել
Արարածոց մեկնութիւն մը, ինչպէս անոր
ընծայուած է Եւագրի «Լուսաւոր պատե-
րագմ» կոչուած գրքի մեկնութիւնը: Առա-
ջինը կը վերարերի Գրիգոր Խլաթեցիին, իսկ
երկրորդը Սկեւոացիի զրչէն չէ (Հմմտ.
Զարբհանէլեան, Պատմ. հայ հին Դպ., էջ
695, տպ. 1886, նոյնը տպ. 1932, էջ 716 եւ
Սարգիսեան Հ. Բ., Եւագր Պոնտացի...,
էջ ԾԾԳ):

Գրիգոր Սկեւոացի իր դարուն կարկա-
սուն գէմքերէն է եւ արժէքաւոր գրիչ: Կը

Թաղուի Սկեւռայի մէջ (Ալիշան, Հայապատում, Ա., էջ 97) :

Գրիգոր վարդապետի քնորդին է Գէորգ վարդապետը, որ անոր Սկեւռայի եւ Լամբրոնացի զոյդ յորջորջանքները ժառանգած է՝ միեւնոյն պատճառներով : Ուսումը նախ կ'անէ Կիլիկիայի մէջ եւ ապա առաւելագոյնին հետամուտ եւ Արեւելքը՝ մերձուստ ճանչնալու գիտաւորութեամբ՝ կ'անցնի Հայաստան, ուր յատկապէս Խորվիրապի, Թեղենաց եւ Սաղմոսաց վանքերու մէջ կը մնայ եւ մասնաւորապէս Վարդան Արեւելքցիի կ'աշակերտի : Ապա վերադառնալով Հայրենիք՝ կը հաստատուի Սկեւռայի մէջ նուիրուելով ուսուցչութեան : Այնպէս կը թուի թէ յատուկ հակում ունեցած ըլլայ գրչագրութեան եւ անոր արուեստին : Փոյթ տարած է այդ միտութիւնը զարգացնելու Հայաստանի մէջ եւ յետոյ Կիլիկիայի մէջ եւ այդ՝ շատ զովելի է : Լաւ արդիւնք ձեռք ձգած է : Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց եւ Կոստանդին զինքը կը յորդորեն իր հմտութիւնը մագաղաթի եւ թուղթի յանձնելու ժամանակակիցներու եւ ապագայ սերունդի օգտակար ըլլալու համար : Գէորգ քիչ մը դժուարութեամբ, բայց յանձնառու կ'ըլլայ եւ կը գրէ «Արուեստ Գրչութեան», որուն նախարանին մէջ համեստօրէն կ'արտայայտուի «Անպարասպ անձամբ ձեռնարկեցի ի գրել զսա, այրս թշուառ եւ ծաղկաքաղ արա-

րեալ զմասն ինչ գրելոցն յԱռիստակիսէ հոե-
տոր զրչէ եդի աստ» (Ալիշան, Սիսուան, էջ
103) : Յայսմաւորքի մը մէջ կը կարգանք.
«Առնէր եւ զարուեստս գրչութեան գեղեցիկ
եւ ճարտարութեամբ, քանզի ազնիւ էր եւ
արագ առ ի գրել ըստ նմանութեան մեծին
Եւագրեա . . . Զրոյտրակ գիր հայրենի եւ զա-
ղիւսակ հին տառ յարգի, նաեւ զճոխ վերա-
դասի, որ համայն իցէ բաղձալի . . . բաղմաց
առնէր արդիւնս եւ յոլովից գրէր տառս գե-
ղեցիկս, ոչ միայն ընկերակցաց, այլ եւ մե-
նաստանից» (Տաշեան, Յուցակ, էջ 46) :
Անոր նկարչական եւ գրչական արուեստին
կը հային նմանապէս իր աշակերտին (Մով-
սէսի) սա տողերը. «Գծէր եւ կանոնս կար-
գաւորս, առնէր համարս գլխոց եւ ցանկք եւ
նախադրութիւնս Աստուածաշնչից» (Սի-
սուան, էջ 103. հմմտ. Ակինեան Շ. Ն., Մա-
տենագրական Հետազօտութիւնք, Ա., էջ 28) :

Գէորգ, որ «Զարդարեալ է Առաքինու-
թեամբ» թերեւս Սկեւոպի առաջնորդ կ'ըլ-
լայ: Կը մեռնի 1301ին :

Անիկա «Ըստ խնդրոյ արքային Հեթմոյ
արար զՄեկնութիւն մարգարէութեան Եսա-
յեայ կամ Գրէր եւ մարգարէին Եսայեայ լայն
եւ ընդարձակ մեկնութիւն, հրամանաւ ար-

* Արեւելք ուսած է նաեւ Ստեփանոս Սկեւոպի,
որ Հեթում թագաւորէն Հայաստան կ'առաքուի Կոս-
տանդին Բ. Պրօնապօրծի կաթողիկոսութենէ հրաժա-
րեցումի լուրը տալու (Օրբէլեան, Պատմ. Միւնեաց,
էջ 319—323, հմմտ. աստ էջ 24) :

քային Հայոց» (Տաշեան, Յուլյակ, էջ 358) :
 Խորագիրն է Ձեռագրի մը Համաձայն
 «Համառօտ Ժողովուն սուրբ մարգարէին
 Եսայեայ ի լուսաւոր մեկնչացն Տեառն
 Եփրեմի Խորին Ասորւոյ Յովհ. Ոսկերերանի,
 Կիւրղի Աղեքսանդրոյ Հայրապետին Տեառն
 Հեթմոյ Գէորգոյ վարդապետի արարեալ»
 (Հմմտ. Թօփճեան, Յուլյակ հայ. Ձեռ. Դա-
 տեան Վ. ի, Ա., էջ 60) :

Գէորգ վարդապետը Նախարանին մէջ
 մեկնութեան պատմութիւնը կ'ընէ՝ մանրա-
 մասնօրէն (Հմմտ. Զարբհ., Պատ. հայկ. հին
 Դպ., Ա., էջ 719, ուր եւ ուրիշ տեղեկու-
 թիւններ) : Հ. Ալիշան մեկնութեան տարին
 կը միտի զնելու 1289—1292 եւ այդ հաւանա-
 կան է, պարագաները նկատի առնելով. նմա-
 նապէս կարելի է ընդունիլ որ Հեթում թա-
 զաւորը գոհ մնացած է մեկնութենէն, զի
 Գէորգ վարդապետ զիացած է մեղուի նման
 Ոսկերերանի, Կիւրեղի եւ ուրիշ մեկնիչնե-
 րու հիւթերն ու նիւթերը ընտրովին ծծել,
 փեթակի մէջ ամփոփել եւ զանոնք զարգաց-
 նելով հրամցնել : Այդ՝ իր ընտրելագոյն երկը
 կրնայ Համարուիլ : Անկէ բաւական ձեռա-
 գիրներ հասած են : Հետաքրքրական է Ար-
 մաշի Ձեռագիրը, որուն Համաձայն ան
 գրուած կ'ըլլայ 1296ին (Հմմտ. Հասկ. հայա-
 դիտ. Տարեգիրք, 1948, էջ 72) : Սոյն մեկ-
 նութենէն հատուածներ հրատարակուած են

Ոսկերերանի Եսայեայ մեկնութեան մէջ (Վե-
նետիկ 1880, էջ 482) :

Գէորգ վարդապետը Յովհաննէս Ար-
քայեղբոր խնդրանքներու վրայ կը գրէ Յով-
հաննէս Աւետարանչի Ներբող մը եւ Գործք
Առաքելոցի մեկնութիւնը, որ կը հրատարա-
կուի Վենետիկ 1839ին :

Հ. Ալիշան կը խորհի՝ թէ Գէորգ Սկեւ-
ռացի նմանապէս Խուլ եւս կոչուած ըլլայ եւ
ան ըլլայ Շարականներու ուղղոյն եւ սրբա-
դրողը, սակայն այնքան հաւանական չ'երեւ-
նար, զի առաջին Խլիկեցի Շարականոցը 1309էն
կը սերի, մինչ ան արդէն մեռած կ'աւան-
դուի (Սիսուան, էջ 105) :

Գէորգ վարդապետի կը վերադրուին դեռ
ուրիշ գործեր. այսպէս՝ Գանձեր եւ «Ճառս
Ներբողականս ի պատիւ սրբոց» (անդ, էջ
103 եւ 104, հմմտ. եւ Հայապատում, Բ.,
էջ 505) :

Անոր մահը կ'արժէր աւագել եւ ահա
Մովսէս վարդապետ կ'ողբայ՝ «Աւա՛ղ ինձ
յետնոյս թէ որպէս հայր կորուսի, զոր-
պիսի դաստիարակ, զորպիսի յորդորիչ եւ
մխիթարիչ...» :

Այս տողերէն յայտնի կը տեսնուի որ
ՄՈՎՍԷՍ ինչ յարաբերութեան մէջ է Գէորգ
վարդապետի հետ. անոր աշակերտն է եւ
այն՝ թերեւս Սկեւռացի մէջ։ Անիկա ժամա-
նակի գեղեցիկ սովորութեան համաձայն

երախտադիտութենէ մղուած կը գրէ՝ «Պատմութիւն վարուց երջանիկ եւ տիեզերալոյս բարունելոյն Գէորգեայ Մննդեան... կը սկսի «Յաստուածային յանհասական խորան...» (Սիւրմէեան Արտ. արքեպ., Մայր Յուց. հայ. Ձեռ. Երուսաղէմի, Ա., էջ 32) կամ «Դրուատ բանի սուղ ինչ պատմադրարար յերջանիկ բարունապետն եւ քաղցրարար բառ վարդապետն Գէորգ Լամբրոնացի» (Հայագատում, Բ., էջ 504) :

Ծանօթ է ուրիշ Գէորգ վարդապետ մըն ալ, որ աւելի արտադրութիւններով կը զրաղի (Հմմտ. Սիսուան, էջ 98 եւ 516. Հայագատում, Բ., էջ 417. հմմտ. վերը) :

Նախորդ Գէորգ Սկեւոացիի ժամանակակից է եւ անոր մահէն վերջ դեռ տարիներ ապրած՝ ՄիլիթԱՐ ՍկեւիՍԱՅԻ վարդապետը, զոր Կոստանդին կաթողիկոսը եւ Հեթում թագաւորը (վերջինս զինքը կանխաւ իրեն հետ Թաթարներու տարած էր. հմմտ. Կիր. Գանձ., էջ 213) կը յղեն նուիրակ ու վիճարանող Աքքիա քաղաքը Ուրբանոս Գ. Քահանայապետի Լեկատին : Սա՝ զինքը նախ սիրով չընդունիր — Թերեւս եպիսկոպոսի մը կը սպասէր — սակայն յետոյ կը գնահատէ իրրեւ «այր իմաստուն եւ բանիրուն» : Վիճարանութեան նիւթը կ'ըլլայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը եւ յատկապէս Պետրոս Առաքելապետի գլխաւորութեան հարցը : Մխիթար վերադարձին՝ այդ մասին գրու-

Թիւն մը կը ներկայացնէ Թագաւորին: Անկէ
բաւական թուով ձեռագիրներ հասած են:
Հրատարակուած է Երուսաղէմ 1865ին.
«Մխիթարայ քահանայի Սկեւոյցւոյ Պատաս-
խանիք յաղագս համատուութեան ԺԲ. Առա-
քելոց»: Իսկ Կաստաղոնի Յակոբ Էպիսկո-
պոսի խնդրանքով Մխիթար կը գրէ Յոյ-
ներու պատրիարքութեանց դէմ գրութիւն
մը: Հաւանօրէն ունեցած ըլլայ դեռ ուրիշ
մանր երկեր (Հմմտ. Զարբ., Պատմ. հայ.
հին Դպր., էջ 749—750 եւ Հայապատում,
Ա., էջ 104):

Մխիթարէ շատ առաջ ապրած է ՍՏԵ-
ՓԱՆՈՍ ԱԴԱՄ կրօնաւորը, որ Թերեւս Սկեւ-
ոյի միաբաններէ Էղած ըլլայ: Գրող չէ,
այլ գրչագրութեան քաջալերող: Նիւթապէս
լաւ վիճակ ունենալով հետամուտ Էղած է
որ Աւետարաններ գրութիւն տոկուն եւ ընտիր
նիւթերու վրայ եւ բովանդակութեան զու-
գընթաց՝ ներկայացնեն ճաշակաւոր նկար-
ներ եւ զարդեր: Յաջողութիւն ունեցած է:
Անոր համար գրուած է Լեմբերգի նշանաւոր
Աւետարանը, որուն նիւթը Կիպրոսէն բե-
րուած է: Հ. Ակինեան կը խորհի թէ անիկա
առնչութիւն չունի Տարսոնի համանուն
Էպիսկոպոսի հետ, որ առաջնորդ է Տար-
սոնի եւ Մլիճի (Սկեւոյի Աւետարանը 1197
թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսա-
րանի մէջ, Վիեննա 1930, էջ 11—13. Հմմտ.
եւ Այիշան, Սիսուան, էջ 97 եւ 470):

6. ՍԿԵԼԻՓԱՅԻ ՆԿԱՐԻԶՆԵՐՆ ԵՒ ԳՐԻԶՆԵՐԸ

Ռուբինեաններու իշխանութեան եւ թագաւորութեան շրջաններուն Կիլիկիայի եւ յատկապէս Սկեւռայի, Դրազարկի, Հոմիկիայի ու Վահկայի մէջ նկատողութեան առարկայ կ'ըլլան բազմերանգ մանրանկարչութիւնը եւ գեղագիր գրչութիւնը: Մանաւանդ երբ Կոստանդին Բարձրբերդցի հայրապետական գահին վրայ կը բազմի եւ ուշադրութիւն դարձնելով գեղարուեստի՝ հետեւեալ կանոնը կը հաստատէ՝ «Եւ հրամայեացէ եպիսկոպոսն զսուրբ գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց եւ գիտնոց եւ ուղղափառաց» (Կիր. Գանձ. Պամ., էջ 170):

Բայց անոր գահակալութենէն շատ յառաջ, գլխաւորաբար Ներսէս Լամբրոնացիի քաջալերանքներով եւ օժանդակութեամբ Սկեւռայի մէջ գրչագրութիւնն ու մանրանկարչութիւնը կը զարգանան ու կը ծաղկին: «Ստուգիւ Սկեւռայ այս մէկուկէս դարուն (ԺԲ.—ԺԳ.) ընթացքին նկատուեցաւ ոչ միայն կենդրոն գրական շարժման, կը գրէ Հ. Ակինեան, այլ եւ արուեստանոցը հայ գրչութեան արուեստին: Հոն գործեցին Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկեւռացի, Գէորգ Լամբրոնացի իրրեւ մատենագիրներ: Մեծահռչակ գրիչներ հանդիսացան ԺԲ. դարու Բ. կէսին Կոստանդին, Սամուէլ, իսկ ԺԳ. դարուն վերջը Գէորգ Լամբրոնացւոյ առաջնորդութեան տակ բարգաւաճեցաւ հոն գրչութեան զարոյց մը, որ տուաւ անթիւ

գրչագիրներ, ինչպէս Ստեփանոս Գոյներ
Երիցանց, Մովսէս Երզնկացի: Գրչութեան
արուեստին հետ հոն զարգացաւ նաեւ ման-
րանկարչութեան արուեստը: Գրիգոր Մլի-
ճեցւոյ — կարելի է գինքը իրաւացիօրէն
նաեւ Սկեւոացի յորջորջել — ժամանակա-
կից կը գտնենք անուանի նկարիչ գրիչը
Կոստանդին» (Սկեւոացի Աւետարանը 1197
թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսա-
կան գրադարանին մէջ, Վիեննա 1930, էջ
14, արտատպ. Հանդ. Ամսօրեայէ, 1930,
էջ 1—4):

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ 1192—1193 թուականին կը
գրէ Ներսէս Լամբրոնացիի համար մեծա-
դիր, նկարազարդ եւ անթերի Աւետարան
մը, որ ստուգիւ հիացումի եւ գնահատանքի
արժանի է: Ստացողը ծախքէ խոյս չէ
տուած եւ գրողն ու նկարողը քանացած է
իշխանավայել գործ մը հրապարակ հանել:
Հ. Սարգիսեան կը գրէ «Պատկերներս թէ՛
իրենց նրբերանգ գոյներու թափանցկու-
թեամբ եւ բազմեղանակ յարդարմամբ, թէ՛
անդամոց համաչափ յօրինմամբ եւ գիմաց
եւ կրից զօրեղ արտայայտութիւններով ցոյց
կու տան նախ թէ արդարեւ նկարողն եւս
ծաղկողին պէս այնքան քաջարուեստ էր
նկարչութեան բազմատեսակ արուեստին
մէջ. Բ. թէ կորսուած միւս պատկերները
ոչ միայն ըլլալու էին թուով հմտ. Թ. 102ի
պատկերներուն, այլ նոյն իսկ անկէջ օրի-
նակուած եւ կամ անոր նախազադափար

եղող Երուսաղէմեան Աւետարանէն» (Յու-
ցակ, Ա., էջ 555—556): Կցեմ անյապաղ որ
Հ. Ակիւնեան կը խորհի՝ թէ ակնարկուած
Թ. 102 Աւետարանն ալ Սկեւռայի վանքէն
ըլլայ: Սոյն երկու Աւետարաններն ալ Վենե-
տիկի Միսիթարեան Հայրերու Մատենադա-
րանին մէջ կը գտնուին եւ բախտն ունեցած
եմ գանոնք նկատողութեան առնելու եւ կը
հաստատեմ Հ. Սարգիսեանի արտայայտու-
թիւնները: Մեծ. Հայրը վերոյիշուածներէ
առաջ կը գրէ՝ «Յոյժ դժուար է եւ չեմ կար-
ծեր որ մանրամասնօրէն նկարագրած եղայ
եզական Աւետարանիս խորանները, սակայն
կրնամ ըսել որ ծագիւողն առաւելաւն հան-
դերձ պատկերացուցեր է իր քաջարուեստ
վրձինով եւ ամենազան մոտիւններով —
Ներսէս Ծնորհալոյ Սորանաց մեկնու-
թիւնները: Դրազարկի վանքում գրուած եւ
ծագիւում ժԲ. Աւետարանի խորանները...
չատ կը նմանին ասոնց, գէթ իրենց ճարտա-
րապետական ոճովը, սակայն եթէ անիկայ
գլուխ գործոց մը համարինք Դրազարկի
նկարչական զարդոյին — ինչպէս Լամբրո-
նեան Աւետարանս է անտարակոյս Սկեւռայ
վանից նկարչութեան, ըստ իս վերջինս ա-
մէն կերպով յոյժ աւելի կատարեալ է եւ
զարմանալի, արզարեւ եզական իր մանրան-
կարչական զարդացման ամէն տեսակէտնե-
րով...» (անդ, էջ 553—554: Նմոյշներ կա-
րելի է տեսնել Բաղմավէտ, 1935, էջ 306,
307, 310 ուր եւ յիշատակագրութիւններ,

էջ 432—433, իսկ գունաւոր նմոյշ մը՝ Սիսուան, էջ 84—85): Կոստանդինի գրչէն է նոր Զուգայի Թ. 27 Աւետարանը, գրուած 1195ին: Անոր նկարները հանուած են, իսկ յիշատակագրութիւնները հրատարակուած Պ. Յ. Քիւրաեանէ (Հմմտ. Բագմ. 1939, էջ 280—281):

Վերը յիշուած Լամբրոնեան այս Աւետարանը կրնար ծանօթ ըլլալ Սկեւոպի եւ Մլիճի մէջ 1197 թուականին գրուած Աւետարանին նկարադարձող Գրիգոր վարդապետին, որ սակայն անհաւանական է թէ իր նկարներու եւ զարդերու մէջ անկէ օգտուած ըլլայ: Կոստանդին, թէեւ մանրանկարչութեան մէջ հետեւող մըն է հայկական եւ բիւզանդական խառն ոճին, սակայն ունի իր առանձնայատկութիւնները եւ վրձին բռնելու եւ շարժելու իւրայատուկ վարժ ձեռք եւ այսպէս՝ կ'ունենայ իր արժէքը եւ պատիւը: Անոր նկարադարձած գրչագիրներէն է նմանապէս Ն. Լամբրոնացիին Սաղմոսաց մեկնութիւնը (Սիսուան, էջ 98):

Կոստանդինի ժամանակակից է ԳԻՐԳՈՐ վարդապետ, որ Սկեւոպի միաբաններէն է եւ հոն գործած ու արտադրած: Նոյն չէ մասենապիր Գրիգոր Սկեւոպիի հետ եւ Հ. Ակինեան անոր հետ չչփոթելու համար զինքը Մլիճեցի կը յորջորջէ, որովհետեւ Մլիճի վանքի մէջ եւս ապրած է: Գրիգոր հռչակաւոր է իրրեւ ժրաջան ու գեղապիր վարդապետ. «Ի ձեռն մեծահռչակ գովեալ

գրչի, որ գեր ի վերոյ անհաս գտաւ ի սեռս մեր ոչ մեկանաւ միայն, այլ եւ երանգաց եւ զեղոց նկարագարդ վայելչութեամբ»։ Անոր գրչէն է հաւանօրէն 1173ին Ներսէս Լամբրոնացիի համար գրուած Նարեկը, որ էջմիածին կը պահուի (թ. 1561—1568, հմմտ. Յովսէփեան Գար. արքեպ.՝ Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Բ., էջ 15—17)։ Իսկ անոր վրձինի հրաշակերան է Սկեւոյի Աւետարան կոչուածը, որուն նկարագրութիւնը եւ որուն մասին ուսումնասիրութիւն մը ունի Հ. Ակինեան (Սկեւոյի Աւետարանը 1197 թուականէն... հմմտ. վերը)։ «Սքանչելի արուեստով հիւսուած են խորանները, ուր նկարիչին նուրբ վրձինը ստեղծած է բազմապատիկ զարդեր եւ ճարտարապետական շարժագծեր» (անդ, էջ 14)։ Ամբողջին մէջ արեւելեան զարդասիրիկ աշխարհն է որ կը խօսի, հին հայկական—արեւելեան արուեստը, որ նոր գունաւորմամբ զարգացած, բարդաւաճ կերպարանքի մէջ կը կրկնուի (անդ, էջ 20)։

Այնպէս կ'երեւայ թէ Գրիգոր նկատողութեան առած ըլլայ համանուն Գր. Արկուեցիի Աւետարանը, որ 1066ին Սերաստիա գրուած է եւ հաւանօրէն 1194ին Սկեւոյի կամ Մլիճի վանքը հասած ըլլայ եւ կամ այլուր Գրիգոր Սկեւոյի—Մլիճեցի վարդապետին աչքերուն հանդիպած։ Անոր նկարներէն եւ նկարչութեան ձեւերէն անի-

կա ներշնչուած եւ օգտուած է, սակայն գիտ-
ցած է իր անկախութիւնը պահել եւ զայն
հետաքրքրական ընել նորութիւններ երեւան
հանելով եւ աւելցնելով: Գրիգոր եւ Կոս-
տանդին ունին նկարչութեան բնածին ձիր-
քեր, ոգեւորութիւն, կը յարգեն աւանդու-
թիւնը, սակայն գիտեն զայն բարեփոխել ու
կատարելագործել (անդ, էջ 25):

Գրիգորի գրչէն են նաեւ Նոր Զուլայի
Թ. 55 մագաղաթեայ Աւետարանը (Հմմտ.
Բազմ. 1939, էջ 281—283 եւ աստ Յիշատա-
կագրութիւնը եւ Թ. 5 (Թ. 546) Աւետա-
րանը, որ Մէյտան թաղի Ս. Աստուածածին
եկեղեցւոյ սեպհականութիւն է (Հմմտ. Արա-
րատ 1910, էջ 1885 եւ Բազմ. 1940, էջ 63):
Զայն 1949ին տեսայ Նոր Զուլայի մէջ եւ
ցուցակագրեցի, սակայն ժամանակի սղու-
թիւնը եւ ուրիշ աննպաստ պարագաներ
թոյլատու չեղան նկարներու մանրամասն
նկարագրութեան, ուսումնասիրութեան եւ
լուսանկարումի: Կը ներկայացնեմ ցուցակա-
գրութիւնս:

Թուղթք՝ 319: — Մեծութիւն՝ 25×20 :
— Գրութիւն՝ 20, 66, 12: Երկսիւն: —
Տողք՝ 19: — Թերթք՝ նշանակուած, իւրա-
քանչիւրը 8 թուղթ: — Հանդամանք՝ շատ
լաւ, բայց կողքի արծաթեայ զարդերէ մեր-
կացուած ու կոդոսպտուած: — Մագաղա-
թեայ պահպանակ՝ չունի: — Կազմ՝ վրան
գորշ կաշի քաշուած, կիտաղարդ խաչով
պճնուած, փականքներն ինկած: — Գիր՝

երկաթագիր, յստակ : — Խորագիրք՝ կարմ-
րագիր : — Զարդագիրք՝ գոյնզգոյն, շա-
քնտիր, ինչպէս որ սովորական տառերն ալ
շատ սիրուն են : — Լուսանցազարդք՝ սակաւ,
բայց գեղեցիկ : — Խորանք՝ թղ. 14ա, 98ա,
152բ, 242բ, եւ կանոնք եւ աղիւսակք, թղ.
3բ—12ա. ամէնն ալ երփներանգ, ոսկիով
ճոխ եւ հիւնալի : — Նկարք՝ թղ. 13բ.
Մատթէոս, թղ. 97բ, Մարկոս, թղ. 151բ,
Ղուկաս, թղ. 241բ, Յովհաննէս, իւրաքան-
չիւրը բազմազոյն ոսկիով հարուստ, ընտիր,
ճաշակաւոր, դիւթիչ : — Դատարկ՝ թղ.
1ա—2բ. եւ կանոններու եւ նկարներու կըռ-
նակները կամ ետեւի երեսները : — Ժամա-
նակ՝ ՈԿԳ (1214) : — Գրիչ՝ Գրիգոր : —
Տեղի՝ Սկեւոսյ վանքը : — Տէր՝ տե՛ս Յի-
շատակազրութիւնները : — Կազմող՝ Մար-
տիրոս : — Տեղեկութիւնք՝ կը վերաբերի
Նոր Զուղայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ,
որմէ բերուած՝ կը պահուի Ամենափրկիչ
վանքի Նոր Մատենադարանին մէջ :

Մատեանս է Աւետարան, ուր կան թղ.
3բ—12ա. Կանոնք եւ աղիւսակք, թղ. 14ա—
96բ, Մատթէոս, թղ. 98ա—150ա, Մարկոս,
թղ. 152ա—289բ, Ղուկաս, թղ. 244բ—311բ,
Յովհաննէս. — Իրք շնացեալ կնոջ ետեւը
չէ դրուած :

Գլխաւոր յիշատակազրութիւնը տես Յի-
շատակազրութեանց շարքին մէջ. հոս կը
դնեմ միւս փոքր ու նոր յիշատակազրու-
թիւնները .

Թղ. 315բ. Այս իմ գիր է Ստեփաննոսի անարժան քահանայի եւ անպիտան ծառայի Քրիստոսի եւ եմ եղբայրն Յովհաննէս քահանային, որ ստացայ զսուրբ Աւետարանս զայս յիմ արդար արդեանց ըստ վերագրելոցդ ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ ետու զսա սրտի յաւժարութեամբ եւ արութեամբ իմով եղբաւրորդւոյ Յովսէփայ քահանայի, զոր Աստուած վայելել տացէ իւր եւ որդւոց: Արդ չունի ոք հրաման յԱստուծոյ եւ յինէն հակառակ կալ զբոյս ոչ յիմոց եւ ոչ յաւտարաց եւ Քրիստոսի փառք յաւտեանս ամէն:

Թղ. 316ա. Զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս երանուհի կրանաւորն Հռիփսիմէ զքոյր Թագաւորին Հեթմոյ յիշեսցիք ի սոսկալի ժամուն մեղսաքաւիչ սրբոյ սլատարագին, ով դասք սրբազանից, որ ստացաւ զսա ի վայելումն անձին եւ յետ ելից առտեացս յիշատակ հոգւոյ եւ բարեպաշտ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն զարմից եւ որ առատն է ի ձիրս բարեաշտարարոն Յիսուս տացէ վարձս բարեաց ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս եւ նմա փառք...: Զեղկելի կազմող սորա աղաչեմ յիշել ի Տէր:

Թղ. 316ա. (տարբեր գրով) Ես Կ(անընթեանելի) երէց մաւկանուն խէվենց ի կենդանութեան իմում ետու զԱւետարանս իմ թոռին, որ լինի ինձ յիշատակ եւ թոռին, որ ինքն լինի վասն իւր ձեռաւքն, արդ աղա-

չեմ գձեզ ով դասք քահանայից յիշեցէք յա-
զաւթս ձեր զիս եւ զճնաւդսն իմ :

Թղ. 317բ (տարբեր գրով) *Զվերջին ստացաւդ սուրբ եւ հրաշափառ Աւետարա-
նիս զկարապետ ծերունի քահանայ յիշեցէք ի Բրիստոս, որ երեստ զսուրբ Աւետարանս իւր թողինն ի կենդանութեան իւրում, զի կացցէ (քանի մը տող աւրուած) եւ թէ ոք յանդգնի կամ ի կարգաւորաց կամ յաշխարհականաց կամ յեպիսկոպոսաց եւ ձեռնա-
մուխ լիցի նա այնպիսին զանէծս Կայենի առցէ...*

Թ. 317ա. (տարբեր տառերով) *Զմե-
զապարտ Մկրտիչ նկարագիր եւ արքեպիս-
կոպոս ամենայն Միջագետաց եւ էի ես փո-
խան կաթողիկոսի ամենայն Հայաստանեայց,
որ զվերջին յիշատակարանս զրեցի: Ազա-
չեմ յիշել ի Տէր Բրիստոս:*

Անդ՝ նորէն տարբեր գրով՝ *Զվերջին կազմողս սուրբ եւ հրաշափառ Աւետարանիս զՄարտիրոս արեղայն, որ միոյ ողորմի ա-
ժան առնէք զանարժանս եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի:*

Կազմեցաւ Աւետարանս ի թիս Հայոց
ԹՃԻ :

Թղ. 317բ. անկարեւոր բան մը:

Թղ. 318ա. տարբեր գրով՝ *Յիշեցէք զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զՄխիթարն եւ զհոգեւոր հայրն իւր Էվէրփաչէն եւ զմայրն Մէրտատիկն:*

Դարձեալ յիշեցէք զՄխիթարն եւ զհարազատ ծնողքն իւր զԴարձանն եւ զԽաթունն եւ զկողակիցն իւր Մարամն եւ զգուստրն իւր Եղիսարէթ եւ զմիւս գուստրն որ հանգուցեալ է առ Քրիստոս Անային։ Յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք. Հայր մեր որ յերկինս. Թուին ՌՂ։

ԹՂ. 6ա—7ա. Կայ յիշատակարան մը որ շատ վնասուած է եւ դժուարքնքեռնելի դարձած, զի ջրով ջանացուած է ջնջել։ Սկիզբն է՝ Փառք եղակի եռահիւսակ տէրութեան միասնական տէրութեան համարան աստուածութեան... (զուցէ կարեւոր բան ըլլար)։

ԹՂ. 284. Կայ՝ Ստացաւդի սուրբ դրոյս Ստեփանոս վարդապետի ողորմեսցի Յիսուս Քրիստոս (հմմտ. Բագմ. 1940, էջ 62—63)։

Գրիգոր Սկեւռացի—Մլիճեցի նշանաւոր գեղադիր ու նկարիչ վարդապետը կը մեռնի 1215ին, սակայն Սկեւռացի մէջ գրչագրութիւնն ու մանրանկարչութիւնը զարկ առած ներսէս Լամբրոնացիէն ու քաջալերուած յաջողութիւններով, կը շարունակուին շատ երկար եւ երեւան կու գան Գրիգոր (Սկեւռացի մատենագիր), Արիստակէս եւ Գէորգ վարդապետները, որոնց երկուքն ալ գրչութեան կամ գրչագրութեան մասին երկեր կը շարադրեն։ Արիստակէս Գրիգորի կճաշակերտի եւ իր գործին լրացումը կը կատարէ Գէորգ (հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց,

Գ., էջ 168 եւ Ալիշան, էջ 101—103) : Վերջինին մասին արդէն այլուր (Համատ. վերը) խօսած եմ :

Սկեւռայի մեծ գրչագիրներէն ու գծողներէն նկատելու է նմանապէս ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՅԹԱՌՕՆՅԻՆ, յորջորջուած ԳՈՅՆԵՐ ԵՐԻՅԱՆՅ, որ թէեւ ինքզինքը «փցուն» գրիչ կ'անուանէ Համեստարար, սակայն ակնբախ արժանիք ունի հայ գրչագրութեան մէջ : Անոր մասին բաւական շատ գրուած է, որով այսքանով մենք պէտք ենք գոհանալ կրկնութենէ խուսափելու համար (Համատ. Սիսուան, էջ 97, 532—533 եւն եւն) :

Սկեւռայի վանքը իր կառուցումէն մինչեւ փլուզումը կը տեսնէ իր շուրջը պատմական լուրջ անցուղարձեր, որոնք բնականաբար կ'ազդեն իր բարգաւաճումին եւ կասումին վրայ, ինքն ալ փոխադարձաբար կ'ազդէ իր առաջնորդներու բարւոք կամ ապիկար ղեկավարութեամբ եւ միարաններու գործունէութեամբ հայ ժողովուրդի եւ շրջակայքի վրայ : Լամբրոնի շուրջ եւ անոր մասին մղուած պայքարներն իրենց ազդեցութիւնն ունեցած են Սկեւռայի վրայ, ինչպէս եւ ամէն հարուած որ Կիլիկիան եւ յատկապէս Տարսոն քաղաքը իրեն թիրախ ունեցած է :

Կարծեմ հետեւեալ Յիշատակագրութեան մէջ յիշուած դառն օրերուն, որոնք ուրիշ գրութիւններէ եւս ծանօթ են, տխուր

կացութիւն ունեցած է նաեւ Սկեւոսյ վանքը. կը հաղորդուի. «Փառք... Ես մեղաւոր հոգս Ստեփանոս ցանկացայ Աստուածաշունչ գրոց ստանալ եւ կատարեաց Աստուած գփափագն իմ եւ գրեցի որպէս եւ հանդիպեցաւ այս գիրքս ի վերջոյ քան զամենեսեանսն եւ զի էի ես կարի յոյժ տկարացեալ յաչաց եւ տաղնապ մեծ ի Մահմէտականացն եւ էր գիրքս յոյժ նուրբ կամեցայ ի նոր պատմութեանցս զայսչափս ի հետ գրել, կէս գրոցս՝ հին պատմութիւնք եւ կէս գրոցս՝ նոր, աղաչեմ ներել սխալանացս եւ խոչոր ձարոտանացս, զի վշտաւք եւ տառապանաւք գրեցի, աղաչեմ ներել եւ թողութիւն խնդրել յանցանաց իմոց, ի Քրիստոսէ եւ ինքն ձեզ թողցէ:

Գրեցաւ ի թուականիս 2000 (1300) ի դառն ժամանակիս քանզի գլամբրունին քաղաքն եւ զշրջարնակսն այրեցին եւ մեք մազապուր հազիւ հազ կարացաք զերծանել Աստուծոյ աւգնութեամբն եւ այժմ կամք յերեման եւ ի սասանման, զոր Տէր Աստուած Յիսուս ելս արացէ բարեխաւսութեամբ սուրբ վկայիցն իւրոց» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ճառքնաւոր, հմմտ. Տէր Յովհաննէսեան, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Ա., էջ 196):

Արդէն Սամուէլ Անեցին Սկեւոսյի մասին կը գրէ՝ «ՌՄՁԱ-ՁԻԸ Հոռոմոց Թուրքն այրեց զհռչակաւոր ուխտն մենաստան Սկեւոսյն» (Յովսէփեան, անդ, էջ 527):

Ծանր հարուածներէ վերջ Սկեւռայի վանքը, ինչպէս յիշատակադրութիւններէ պիտի տեսնուի, դեռ կարճ ժամանակ մըն ալ իր դոյութիւնը կը ցուցնէ եւ ապա, բոլորովին կ'անշքանայ եւ պատմութեան էջերէն կը հեռանայ, կ'ենթադրուի՝ աւելի ծանրագոյն հարուածներու ենթարկուելով եւ կամ նախորդ հարուածներու հետեւանքներով օրէ օր քայքայուելով եւ չունենալով մէկը որ վերականգնէր ու շէնցնէր Լամբրոնեան այդ մեծ հիմնարկութիւնը:

Սկեւռայի վանքը շատոնց աւերակներու կոյտի վերածուած է. սակայն անոր վրայ դեռ կը յամենան հին փառքերու չողն ու լոյսը: Լամբրոնայի Ներսէսի Սննդարանը, Սրբաբանը եւ Դամբարանը անմոռանալի են¹: նալի են¹:

7. ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Ն. Ակինեան «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ (1848, էջ 217—250) Ականց կամ Ակներ վանքի վրայ, որ Կիլիկիայի նշանաւոր վանքերէն է, մենագրութիւն մը հրատարակեց եւ ապա զայն արատապէս իր «Մատենագրական Հետազօտութիւններ» խորագրուած

¹ «Սկեւռան մենաստան է... Թէ ինչ տեղ է՝ այդ լաւ յայտնի չէ...: Ոչ մի ճանապարհորդ չէ գտել մինչեւ այժմ նորա աւերակները, որոնք հաւանական է որ գտնվում են անտառների խորքում: Պր. Փափաղեանը հաւաքել է տեղեկութիւններ այդ նշանաւոր մենաստանի մասին, որքան կարողացել է, որ եւ չուտով լոյս պիտի տեսնէ Նկարագրութիւն Կիլիկիոյ գրուածքում» (Արձագանք 1885, էջ 270):

չարքին Ե. Հատորին մէջ (Վիեննա 1853, էջ 137—196) : Արդ բաղձալով որ Կիլիկիայի վանքերու մասին միեւնոյն յօրինուածութեամբ գրութիւններ լոյս տեսնեն, կը հետեւինք անոր գծած ուղղութեան — սակայն բացառութիւններ ընելով եւ այն երբեմն հարկաւորապէս : Ժամանակագրական կարգով յառաջ կը բերենք այն յիշատակագրութիւնները, որոնց մէջ յիշուած է Սկեւոյ վանքը, զանց առնելով այն յիշատակագրութիւնները կամ տեղեկութիւնները, որոնք երկերու նախարաններու կամ պատմագրութիւններու մէջ կան եւ կամ աննշան են եւ կամ ուրիշ վանքի մը մասին արայայտուելու պարագային պիտի յիշուին եւ յառաջ բերուին :

Ա. «Գրեալ... յամի Ո. որդի քսաներորորդի երկրորդի (1173) ի հայրապետութեան աստուածապարզեւ հոգեւոր Տեառն Ներսէսի Հայոց զիտապետի, խորհուրդ իմն, որ յաստուածայինս բերիւր, ազդեալ յոգի աստուածահաճոյ անձին Կոստանդեան քահանայի սպասաւորի Տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի, որով զփափագ սրտին եւ զտենչումն ցանկութեան միշտ առաջի արկանէր զրչիս, զի թերեւս հասցէ բաղձալեացն, զոր տեսեալ իմ Գր. (իգորի) զբարեյաւթար կամս, յանձն առի յաւթարական կամաւք զրել զաւետարեր եւ զկենսունակ տառս քրիստոսեան մատենիս : Եւ մինչեւ յաւարտ հասեալ սորին փոխի յաստեացն սրբազան

Հայրապետն Ներսէս : Յետ որոյ բազում յուզմունք խռովութեանց ներքոյ եւ արտաքոյ յարեան սակս ոչ հանդիպելոյ ի միջի բարեհոգեակեալն անուն Տէր Գրիգոր եղբաւորդի կաթողիկոսին, որում անդարձ կտակն հաստատեալ պահիւր յաւազ կաթողիկոսէն Հայոց տէր Գրիգորիսէ կացուցանել զսա փոխանորդ եղբաւր իւրոյ Տեառն Ներսէսի : Որում յառաջագէտ լեալ այնմ կտակի հարց սրբոց եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց : Նաեւ զլաւութիւն բարուցն եւ սրբութիւն անձին աեսեալ իրր ի հրամանէ Աստուծոյ ժողովեալք զրեն փութանակի զալ հասանել առանց իրիք յապաղանաց, զի մի ասեն աւերեսցի տունն, որ արեամբ ստացեալ է : Եւ վասն որոյ երթեալ է ի համոզել ի խաղաղութիւն ի մէջ երկուց ոստիկանացն, զայն իրաց տային թողուլ եւ բերեալ հասուցին յանառիկ ամբոցն Հռոմկլայ անուն կոչեցեալ, որ իւրում նախնեացն էր աթոռ սեպհական եւ հաստատեցին զնա յաթոռ վերակացութեան բազում խրախութեամբ եւ մեծ հանդիսիւ : Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան որ ընթեռնուք զսա, յիշեալիք ի Քրիստոս յառաջ զսրբազան կաթողիկոսն Ներսէս, յորոյ ոտս ստացող սորին սնեալ եւ բազում երախտիք ի նմանէ էր ընկալեալ : Եւս եւ զարժանին յիշատակի զդիտապետն Հայոց զՏէր Գրիգոր, յորոյ ժամանակս տառս աւարտեցաւ եւ սատար սմին եղեալ բանիւք եւ արդեամբք : Այլ եւ զստացող սորա զկոստան-

դին աստուածամերձ քահանայն, զծնողսն իմ
 եւ զազգատոհմս ըստ մարմնոյ: Եւ որ զաւ-
 րինակն շնորհաց զներսէս սուրբ եւ ըն-
 տրեալ քահանայ, զորդի մեծագաւր Սեւաս-
 տոսի պարոն Աւչնի, որ ամենեւին հանգիստ
 եղեւ զբշիս տկարութեան յիւր սեպհական
 անապատն Սկեւոյ անուն կոչեցեալ, որ է
 մերձ է յանառ. զղեակն Լամբրոնու: Յիշեա-
 ջիք աղաչեմ եւ զայնոսիկ, որք աւթանդակ
 եղեն զբշիս ի գրութեան սորա, մանաւանդ
 զարդիւնական վարդապետն զՍտեփանոս,
 որ դրան սարկաւազն էր Ներսէսի հայրա-
 պետի եւ զՅակոբ եկեղեցապան: Աղաչեմ եւ
 ես մեղապարտ ի գրչաց Գրիգոր յիշել ողոր-
 մութեամբ... եւ որք աշխատեալ են ի վերայ
 իմ աստուածահաճոյ անձինք Վարդան գրիչ
 եւ Կոստանդին մականունն Կ. Ո. Շ. Ի. Կ.
 (Սրուանձտեանց Գ. Վ., Թորոս Աղբար, Բ.,
 էջ 442—444, հմմտ. Յովսէփեան Գ. Կաթ.
 Յիշատակարանք Զեռագրաց, Ա., էջ 445—
 448, եւն եւն):

Գրիգոր ունի դեռ ուրիշ արտագրու-
 թիւններ (հմմտ. անդ, էջ 447, եւ 458): Անկէ
 առաջ կայ ձաշոցի մը արտագրութիւնը,
 հմմտ. Յովսէփեան, Քարտէզ հայ գրչա-
 գրութեան, էջ 30):

Բ. Յամի թուականութեան Հայոց ՈՒՍ
 (1192) եւ ի հայրապետութեան Գրիգորի
 մականկոչեցելոյ Տղայի եւ ի թագաւորու-
 թեան Յունաց Իսահակայ ի Կոստանդնու-
 պուլիս, գրեցաւ վարք սրբոց հարցն եւ

խաւաք աւգտակարք եւ բանք վարդապետութեան լրապէս, որ գտաւ այժմ ի զանազան աւրինակս ի մի հաւաքեալ ի վանքս Սկեւոյ ընդ հովանեաւ Տեառն Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի տաճարի եւ մաւր իւրոյ Աստուածածնի եւ կենսակիր պատուական սուրբ փայտիս, հրամանաւ ճգնազդեաց եղբաւր մերոյ Սաչատրոյ, քանզի այս աստուածային այրս ստիպեաց զիմ տկարութիւնս զհամակրաւն եղբաւրս իւր Գէորգեայ լնուլ զփափաք տենչանաց իւրոց այսու մատենիւս եւ ես ըստ յաւժարութեան նորա եւ ձեռնադրութեան աղաւթից, յանձն առի առաւել քան զկար իմ եւ շնորհիւ Աստուծոյ կատարեցի ընդ ձեռամբ հոգեւոր վերակացութեան Տեառն իմոյ Ներսիսի արքեպիսկոպոսի սրբոյ, որ այժմ կայ ի գլուխ սուրբ եւ հռչակաւոր այս ուխտի միարանութեան ժողովոյ եւ հովուէ զմայրաքաղաքն Տարսոն հանդերձ գաւառաւք Կիլիկիոյ: Եւ քանզի այս աստուածային այր ընթերցող գրոց Աստուծոյ եւ մեկնող, այլ եւ փափաքանաւք ի միասին հաւաքող, որոց եղբայրս այս Սաչատուր կամակատար սպասաւոր եւ մաքուր անձինն սրբութեամբ պաշտանեաց, աշակերտեալ բանից եւ նմանութեամբ ընթացից եւ բաղձանաց ի նոյն նկրտեալ, որոց եւ սա ըստ չափու իւրոյ ստացաւ մատենանս գրոց հաւասար տեառն իւրոյ եւ վարժապետի եւ դսոյն ի նորին յորդորմանէ եւ խրատու յաւժարութեամբ ետ դրել, քանզի միշտ լսէր ի

վարդապետախաւս բանից նորին² (Չարբանալեան Հ. Մատենադարան հայկ. Թարգմ., էջ 551—552, Յովսէփեան, Յիշատակաբանք, Ա., էջ 559—562, հմմտ. եւ Հանդէս Ամս. 1954, էջ 251—254) :

Գ. Փառք... Գրեցաւ տիեզերակացոյց փրկչական Աւետարանս յայսմ թու(ին) ՈՂԲ (1193) ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի եւ յեպիսկոպոսութեան Կիւլիկեցւոց նահանգիս Տեառն մերոյ Ներսէսի, որ ստացաւ ի պատիւ սուրբ եկեղեցւոյս Ամենափրկչիս, զայս աստուածաբան մատենան ի վանքս Սկեւոյ, առնթեր անմատոյց բերդիս Լամբրունի, որոյ տիրէ բարեպաշտ սեւաստաւսս Հեթում հարազատ եղբայր սորա: Քանզի երկոքեան սոքա ի վրդովումն աշխարհաց եւ զաւառաց, որք յայս աւուրքս հոգեւոր եւ մարմնաւոր անդորրութեամբ անվրդով պահեն զսոսա, որոց իշխենս եւ զարդարեալ պայծառացուցանեն զայս աստուածաչէն միարանութիւնս, հանգստարան նախնեաց իւրեանց, յորոց լրումն փառաւորութեան եւ զայս աստուածախաւս սուրբ Աւետարանս հրաման ետուն ինձ Կոստանդեայ հոգեւոր երկմամբ ծնեալ որդւոյ սատարութեամբ գրչի աւարտել եւ երանգաւք ծաղկոց զարդարել, զի ի խորհրդական

² Սամուէլ 1290ին Սկեւոյի մէջ կը գրէ Սագմոսաց մեկնութիւնը (Կարենեանց, Մայր Յուլ. էջմ. 1152, Ոսկեան Մայր Յուլ. Վիենն. Միթիթ. Մատ., Բ., Թ. 667, անտիպ, եւն եւն):

Ժամու սրբոյ պատարագին աւր ըստ աւրէ
ի տաճարս Աստուծոյ ընթերցին: Եւ ես ըստ
կարի տկարութեանս յանգ հանի զպատուէր
տերանց իմոց եւ իշխողաց:

Արդ աղաչեմ զկենարար մարմնոյ եւ ա-
րեանն Տեառն նուիրող քահանայապետսդ եւ
զքահանայսդ եւ զնորին փառաց պաշտաւ-
նեայ սարկաւազսդ ի կալ ձեր ի խորհրդա-
կան ժամունէ բարեգարդութեամբ մարմնոյ
եւ մաքրութեամբ ոգւոյ առաջի Աստուծոյ,
յորում հրեշտակ լինիք առ ունկնդիր Ժողո-
ւութեան, որ ի սմա աւետեացս բարձրաձայն
ընթերցմամբ զբանիցս Աստուծոյ զարգարող
սիրով եւ հաւատովք, որակութեամբ նիւ-
թոցս, զտէրս իմ Ներսէս եւ զիշխողս
զպտ(պատրոն) Հեթում անմոռաց պահեցէք
ի կարգ յիշատակացս, որ ի սուրբ պատա-
րագն . . . :

Եւ ես զրիչս աղաչեմ զտեարս իմ եւ
զեղբարսս զնուաստութեանս իմոյ սպասա-
ւորութիւն աստուածային մատենիս աս-
տուածապարգեւ արհեստիս յիշատակի ար-
ժանի արարէք, զի զտից ողորմութիւն ի
Քրիստոսէ:

Այս ամ հինգերորդ պղծելոյ զաստուա-
ծակոխ քաղաքն Երուսաղէմ գերութեամբն
իւրեանց աղախնածին Հազարացւոցն, որոց
չուրջ բիւրք բիւրուց զաւր Հոովմէացւոց
թագաւորաւ եւ իշխանաւք հեղուն զարիւնս
իւրեանց անհանգիստ պատերազմաւ եւ զնան

որպէս զամպս թուուցեալ եւ իրրեւ զազաւնիս ձաղախառն երամովին ժառանգել զվերինն երուսաղէմ: Ողորմեա Քրիստոս Վարդանայ (Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր Յուլ., Ա., էջ 557—558, ուր եւ ուրիշ մանր յիշատակագրութիւններ համտ. դեռ Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., էջ 563—566, Սիսուան, էջ 82 եւ 97, Բազմ. 1935, էջ 432, Հանդ. Ամս. 1954, էջ 107):

Դ. Ներսէս որդի Մարեմայ քեռն Սրբոյն (Ներսէս Լամբրոնացիի) կը գրէ ու գրել կուտայ անոր Պատարագամեկնիչը՝ «Ուրումն եղբօր Աւետեաց սրբասէր քահանայի ի միաբանակեցաց վանս անուանելոյ Անապատ, իսկ այլն ի Սկեւռայ վերասացեալ, ձեռամբ ուրումն ի կլերիկոսաց սուրբ Եկեղեցւոյն Զօրավար անուանելոյ» (Սիսուան, էջ 99³): Յիշատակագրութեան մէջ նկատի առնուած են Սկեւռայի աչքառու դէմքերը՝ Երջանիկ վարդապետքս մեր եւ տածիչք հոգւոց մերոց Գրիգոր եւ Բասիլ առ որովք այժմ դեգերիմք ի վարժս, յորով լցեալք առ մեզ լինին թերութիւնքն սրբոյն, յորմէ զրկեցաք, որք յաղօտ եւ նսեմեալ ժամանակս մեր որպէս զաստեղս լուսապայծառս փայլեն ի գիշերիս, ընդ նոսին եւ սնուցիչ մեր եւ տախտակաւ վարժիչ զԲասիլ քահանայ եւ զայլ եւս ուսումնակից եւ զաշակերտակից անձինս

³ Համտ. այս կարեւոր յիշատակագրութիւնը՝ Սիւրմէեան Արտ. արքեպ., Յուլ. հայ. 2եռ. Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, Ա., էջ 48—49:

զՅովհաննէս եւ զԲարդուղիմէոս, նա եւ զամենայն զարմա մեր (անդ, էջ 99, հոս յիշատակուած Գրիգոր վարդապետը Սկեւռացին է, իսկ Բարսեղ մը կը յիշուի 1216ին գրուած Յաճախապատումի մը մէջ (հմմտ. վարը) :

Ե. . . «Եւ մեր զայս ամենայն երախտիս ընկալեալ զբարեաց, մահուչափ սրտաւան եմք հատուցանել փոխարէնս ամենայնիւ յամենայնի, մանաւանդ ես եղկելի եւ թշուառս Ստեփանոս մականունն Ադամ, ի բանականս՝ անբան, յիմաստունս՝ անիմաստ, ի շնորհաւորս՝ անշնորհ. . . աշխատութեամբ նաւեցի ի Կիպրոս եւ գտեալ նիւթ, զբանն ի մարմինն փոխանակեցի, զի անյագարար վայելեցից ուրախութեամբ ձեռամբ չօշափմամբ համբուրիւք եւ մտաւք եւ հոգւով ի բանէն կենդանացայց եւ զայս ոչ վայրաստար, այդ ի ձեռն մեծահոշակ զովեալ գրչի, որ գեր ի վերոյ եւ անհաս գտաւ ի սեռս մեր ոչ մեղանաւ միայն, այդ եւ երանդոց եւ դեղոց նկարագարդ վայելչութեամբ, ոչ ըստ զաւրութեան եւ կարողութեան իւրոյ արուեստին, այդ ըստ իմումս զիջեալ աղքատութեամբս, արդ մի ոք ազարտեսցէ աղաչեմ զխակամտութիւն մանկութեանս. որ զանճառ եւ զաստուածագարդ քրիստոսախաւս կենդանի եւ կենսածին բանս յարմարմամբ ի նիւթս գեղապանծ սրճուծիւք սրճուծի փայլմամբ ի տեսիլ աչաց ցուցանել. . .

Արդ ի թուականիս Հայոց ՈՒՅ՝⁴ յըն-
 ծայելն թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի
 քրիստոսասիրի որ յՌորինեանց եւ ի հայ-
 րապետութեան Տեառն Գրիգորիսի կաթողի-
 կոսի, գրեցաւ յերկու հռչակաւոր ուխտս որ
 առննթեր ամուր դղեկաց, ի ստորոտ լերինս
 Տաւրոսի եւ ի գլուխ մայրաքաղաքին Տար-
 սոնի, սկզբնաւորեալ ի մեծանուն անապատ
 Մլիճի ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածած-
 նին, որ է դամբարան իշխողաց ամուր
 դղեկի Պապառաւնի եւ կատարեալ առննթեր
 անառ ամբողջի Լամբրաւնի յաւթեման հըռ-
 չակաւոր ուխտ Սկեւռա, առաջի սրբոյ եւ
 սքանչելագործ Նշանի եւ Փրկչին տաճարի:
 Արդ տեարք, որք յիմոյ նուաստութեանս
 աստուածասիրութեան պտուղս նայիք, ող-
 ւոյ աչաւք ի բանիցս աւետարանութիւն...
 այս արժանամեծար առհաւատչէիւս յիշա-
 տակեացուք ի բանս մաղթանաց ձերոց ա-
 ռաջի Փրկչին մերոյ Քրիստոսի, զի զիս
 Ստեփանոս, որ մեծաջան աշխատութեամբ
 եւ ըղձմամբ սրտիւ ստացայ զսուրբ մա-
 տեանս, արժանի արասցէ իւրում ողորմու-
 թեան հանդերձ ծնաւդաւքն իմովք եւ քերբ,

⁴ Այս թուականէն առաջ չատ հաւանօրէն Սկեւ-
 րայի մէջ կը գրուի Ժողովածոյք մը (հմմտ. վերը):
 Աւելորդ է բեւե թէ Սկեւռայի մէջ դեռ ուրիշ չատ մը
 գրքեր արտագրուած են քան որ մեզի հասած են եւ
 որոնց յիշատակագրութիւնները հոս պիտի հրատա-
 րակեմ, զի ինչպէս կանխաւ շեշտեցի գրչագրութեան
 զարգացած վայր է եւ նշանաւոր գրիչներ կային հոն
 (հմմտ. աստ, էջ 81):

որ ըստ իմում աղքատութեանս զգեցուցի աւետարանի իմոյ զայս նիւթեղէն պահու-
ճանքս: Այդ եւ Գրիգոր գրիչ որ յաւտար
կամաւք յանձն առ եւ աշխատեցաւ ի սուրբ
մատենաս, լիցի ի գթութենէ ձերմէ առ
Քրիստոս յիշման արժանի: — Այլուր Ստե-
փանոս ստացողը կը խնդրէ զինքը յիշել
(Ակինեան, Սկեւռայի Աւետարան, էջ 6—9,
նաեւ հմմտ. Գար. Կաթ. Յիշատ. Ձեռ. Ա.,
էջ 614—620 եւն եւն):

Ձ. Պետրոս 1205ին կ'արտագրէ Թղթոց
մեկնութիւն մը «Մերձ ի դղեակս Լամբրունի
ի գերահռչակ անասաւոս Սկեւռայ ի մէջ
քրիստոսագգեաց սուրբ ճգնաւոր եղբարց
միարանակեցաց, որոց ձեռնտուութեամբ
յանկ ելեալ աւարտեցաւ կտակս սիրոյ...
Խաչատրոյ, որ ծեր տկար դեղօք զնիւթս
պատրաստեաց եւ աշխատի վասն մեր յամե-
նայն պէտս...» (Սխուան, էջ 101):

Է. Թղ. 311ա. Փառք... արդ զայսքան
կենսացուցիչ եւ բազում բարեաւք առլցեալ
եւ նորոգ ամուր յուսալիւր կաթողին ոգւով
եւ խանդակաթ սիրով բանս լուեալ եւ ու-
սեալ երանելիս այս պատուեալ օծութեամբ
քահանայական շնորհիւ Ստեփաննոս վերա-
կարդացեալ անուն սպասաւոր Բանին Աս-
տուծոյ եւ բացայայտող խորհրդոց նորա:
Սա որպէս հուր բորբոքեալ ի սիրոյ անտի,
որ ի սուրբսն խնդրեաց կցորդել նոցին պա-
կացն մեծաւ աշխատութեամբ ջանաց ստա-
նալ զկենսարար սուրբ Աւետարանն...: Արդ

եղև սկիզբն գրչութեան սորա ի թուարե-
րութեանս հայկազնեան ազգիս ՈԿԴ (1215)
ի հայրապետութեան Տեառն Յոհաննէսի
որդւոյ Կոստանդեայ եւ ի թագաւորութեան
աստուածապսակ արքայիս Հայոց Մեծայ
Լեւոնի որդւոյ Ստեւհանէի որդւոյ Լեւոնի
որդւոյ Կոստանդեայ Յըռովրանեայց (Յա-
ռովրինանց) ի ճշմարիտ եւ ի հաւատարիմ
ծառայի յԱստուծոյ եւ յուղղափառ դաւանո-
ղաց զհամապոյ Ս. Երրորդութիւնն, ձեռամբ
Գրիգորի մեծահռչակ գրչի ի սուրբ ուխտն
Սկեւռայ (Սքեւռայ, Եիւզիւքեան կը կարգայ
Սոգրոյ՝ հմմտ. Նկարագրութիւն Պարսկաս-
տանի երեւելի շինուածոց, էջ 13) կոչեցեալ,
զոր եւ հասեալ ի վերջ սորա ոչ կարաց կա-
տարել: Զի հասարակաց բնութիւնս զիւրն
պահանջեաց, մեռաւ ի բարւոք ծերութեան,
զոր եւ Տէր հանգուցէ զնա ընդ սուրբս իւր:
Իսկ սա մնացեալ թերակատար ի տարակու-
սանս ընկէց զյառաջապացեալ ստացող
սորա: Իսկ իմ տեսեալ զսա յայնպիսի տա-
րակուսանս կամեցայ ընուլ զպակասն եւ ա-
ռեալ թէպէտ եւ ոչ ի կատարեալ յար-
հեստս, սակայն ապաւինեալ յԱստուած եւ
յաղաւթս (անընթեռնելի) ձեռս եղեալ կա-
տարեցի զսա (տող մը աւրուած) ի բարե-
խաւսութիւն ստացողի սորա: Եղև կատա-
րումն սորա ի թուականութեան ՈԿԵ ի քա-
ղաքի Տարսոն ընդ հովանեաւ Ս. Նախավ-
կային Ստեփաննոսի (տող մը աւրուած)
թիւն սիրոյ պտուղ զսա վարկացի եւ ոչ

յանդգնութեան կամ ընչից յաւելուածոց, քանզի դիտող եւ իրաւարար Աստուած է: Եւ ստացաւ զսա յորդուոց իւրոց եւ ծնողաց իւրոց յիշատակ: Եւ դուք յիշատակի արժանի արարէք զստացող սորա Ստեփաննոս վարդապետ եւ զհայր սորա զպատուական քահանայն Յովհաննէս որդի Յովսէփայ քահանայի: Զսոսա զամենեսեան յիշել ի Քրիստոս աղաչեմ ի Տէր: Ժտեմ դարձեալ եւ ես (բառ մը անընթեռնելի) մեղապարտ գրիչս Գրիգոր սարկաւազ յիշել զամենայն վերակարդացեալ անուանս որ ի սմա եւ զիս զմեղաւոր գրիչս գրիգոր սարկաւազ եւ զծնաւդսն իմ եւ զամենայն մերձաւորսն իմ աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ Աստուած որ առատն է...: Թղ. 239 կայ՝ ԶԳրիգոր գծողս յիշեցէք (Հմմտ. նաեւ Բագմավէպ 1940, էջ 61, Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., էջ 782 եւ Արարատ 1910, էջ 885, Համառօտ նկարագրութեամբ: Արտագրած եմ նոր Զուղայի մէջ, 1949ին):

Ը. Ա. «Արդ Սարգիս (քհ.)... Հանդերձ որդւո՞վքն իւրով Դաւթիւ քահանայիւ եւ Վարդանաւ սարկաւազաւ եւ միւս դեռորոյս պատանեկաւն Յովհաննիսիւ... խորհեցաւ սաանալ... սուրբ Աւետարանս... եւ աղաչեաց թախանձանաւք զմեծանուն գրիչն Գրիգոր յանձն առնուլ գրել զսա ըստ տենչման սրտի իւրոյ: Իսկ նա թէպէտ ծերացեալ էր եւ վատեալ ի տեսանելոյ, սակայն հարկեալ յանձն առ, սկիզբն արարեալ գրչու-

Թեան սորա եւ հասեալ ի վերջ գործոյս զրին
 եւ այդ ոչինչ կարացեալ առնել, վասն զի
 աւրհասն ճեպեաց փոխեցաւ յաշխարհէ եւ
 իմ տեսեալ զթերութիւն սորա Գրիգոր սար-
 կաւազ ձեռնարկեալ լցի զթերին ծաղկաւք
 հանդերձ համարարբառաւքն՝ ոչ ի տկարու-
 թիւն անկարութեան նայելով, այլ ասաւ ի-
 նեալ յԱստուած եւ յաղաթս սրբոյ հաւր
 իմոյ ստացողի սուրբ գրոցս ըստ իմում
 կարի ջանացեալ զպակասն որպէս եւ Աս-
 տուած պատահեաց եւ գրեցաւ սա գրիւ ի
 մեծանուն անապատն Սկեւռայ որ մերձ յա-
 մուր զղեակն Լամբրուն կոչեցեալ ընդ հո-
 վանեաւ սուրբ եկեղեցւոյ, որոյ անուն
 Ս. Փրկիչ կոչի եւ մաւրն նորին Աստուած ընի
 եւ գերահռչակ կենսունակ սուրբ Նշանին ի
 Հայրապետութեան աստուածապատիւ Տեառն
 Յովհաննիսի եւ ի Թաղաւորութեանս աս-
 տուածապսակ արքային Լեւոնի, յորում մեր
 Թուականս Հայկոց ՈԿԵ (1216) ի դառն եւ ի
 նեղ ժամանակի, յորում արի ազգք քրիստո-
 նէից որ ի Սպանիա, որ եւ Ալամանք եւ
 Ուն(կա)ռք եւ այլ բազում ազգիք ձայն տու-
 եալ միմեանց ժողովեցան անհամար հազարք
 եւ ամենեցուն զխաչն տերունական ի մէջ
 եղեալ երզմամբ հաստատեցին ի սիրտս
 իւրեանց մեռանել յաղագս Քրիստոսի եւ
 սրբոյ գերեզմանի նորա եւ որպէս սկսան
 նոյնպէս եւ կատարեցան, թէպէտ եւ ոչ ա-
 մենեքեան սակայն բազումք եւ մեծ մասն
 նոցանէ, քանզի զէմ եղեալ էին եկին հասին

միաբանութեամբ ի քաղաքն Աբայեա եւ մարտ եղեալ կռուէին ընդ հոյլսն անաւրինաց, իսկ վասն բազմութեան յանցանաց մերոց անգործ եղեալ մերայինք բազումք ցիրցան ցրուեցան եւ եկեալ հասան մինչեւ ի մեզ յերկրիս Կիւլիկեցւոց եւ բազումք մուտրեալ ի ճանապարհի մատնեցան ի բանտս եւ ի սուր սուսերի եւ այս՝ վասն բազմութեան յանցանաց մերոց գործեցաւ: Իսկ թագաւորն Ունկուաց եկեալ հասեալ ի քաղաքս Կիւլիկեցւոց Տարսոն առ թագաւորս մեր եւ երգմամբ սիրոյ եւ խնամութեան ուխտ հաստատեալ ի միջի իւրեանց նա զառաջին եղեալ ճանապարհն ուղեւորեալ յաշխարհն իւր: Ձայս փոքր շատէ ծանուցի եւ վասն որոյ սկիզբն արարի յիշատակի գրոյս, ի նոյն դարձեալ՝ վերստին զամենայն դասս սրբազանից աղաչեմ... զստացաւդ սորա զՍարգիս աստուածապատիւ քահանայ, եւս առաւել զեղբայր սորա զՅովհաննէս քահանայ զգնացեալն առ Քրիստոս աղաւթից մասին արժանի արարէք... (կը մաղթէ յիշել Սարգիսի հայրը Դաւիթ քահանան եւն): Արդ աղաչեմ եւ ես մեղապարտ գրիչս եւ յետին աշխատաւդս Գրիգոր յիշել ողորմութեամբ զմեղուցեալ հոգի իմ, զծնաւդսն իմ ըստ մարմնոյ եւ զամենայն ազգատոհմս եւ որ ճշմարիտ սիրով եւ հեղութեամբ զիմս նուաստութիւն արժանի արարեալ խրատուն երկրթութեան արհեստիս զսկզբնագրող սուրբ Աւետարանիս զյառաջտացեալ գերա-

հռչակ գրիչն Գրիգոր տրամախոհ եւ անհամեմատ յարուեստս, յիշատակի արժանի արարէք» (Արտագրած եմ 1949ին ի նոր Ջուղա, հմմտ. Բաղմ. 1939, էջ 281—282 եւ 298) :

Բ. «Արդ սմին այսորիկ հոգելից եւ առատաշնորհ մատենի սուրբ Լուսաւորչին երանելոյն Գրիգորի ցանկացող եղեալ ըզձալից եւ փափագմամբ սուրբ սիրով արժանապատիւ քահանայ ոմն Կարապետ անունստացաւ զսա յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց եւ եղբարց ձեռամբ իմով Բարսղի քահանայի, զի ես թէպէտ եւ անտեղեակ էի արհեստի գրչութեան. բայց զյաւժարութիւնն տեսի զայնմ լուսակիր առն եւ ձեռն ի գործ արկեալ յանգեցի ի մեծ եւ հռչակաւոր սուրբ ուխտս Սկեռայ, յամի վեցհարիւրերորդի վատաներորդի հինգերորդի թուականիս Հայոց, ի գիտապետութեան Տեառն Յոհանիսի եւ ի թաղաւորութեանն Հայոց մեծաց քրիստոսապսակն Լեւոնի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս եւ մաւր իւրոյ սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ կենսակիր Նշանիս, որ է մերձ անմատոյց զղեկին Լամբու, յորջորջելոյ : Իսկ բարեացապարտ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յիշեսցէ ողորմութեամբ իւրով եւ աղաւթաւք ձերովք զվերոյգրեալքն Կարապետ եւ ծնաւդսն նորա եւ զեղբարս : Աղաչեմ յիշել եւ զանարժան ծառայս ձեր եւ զքեռին իմ զԲարսեղ քահանայ եւ զընաւս, զոր յիշեցաք... (Գարեգին Կաթ., Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 785—787) :

Թ. Յովսէփ գրիչը ՈՀԸ (1229) թուականին Սկեւոսյի մէջ Յիշխանութեան աստուածապահ զղեկիս Լամբրոնի Կոստանդեայ, կը գրէ Աւետարան մը (Հանդէս Ամս. 1954, էջ 72) :

Ժ. Բարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխողս Կոստանդին սերաստաւս եւ թագադիր Հայոց, տէր անմատչելի զղեկիս Լամբրոնի, ի բարի արմատոց բարի շառաւիղ, որդի մեծազաւր սեւաստաւսին Հեթմոյ, որդւոյ Աւշին, որք յաշխարհէն արեւելից եկեալ ընդ այլ ազատացն ընդ բռամբածին զանառիկ բերդս Լամբրոն եւ ժառանգեցուցին հարք որդւոց եւ էհաս մինչեւ ի սա : Որ եւ ըղձալի տենչմամբ փափաղաւդ սա միշտ գրոց ընթերցման եւ պայծառացուցիչ եկեղեցեաց եւ սրբոց մենաստանաց, որք ընդ ձեռամբ սորին հովուին, եւս առաւել փոյթ ունի բարեկարգութեան եւ շինման քան ի հոգս աշխարհական, որ եւ յոյժ վաշկլացոյց սպասուք սրբութեան ի պատիւ մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար բաշխման մարմնոյն տէրունեան, որ եւ միշտ տոչորի սիրով սրբութեան աւրըստաւրէ առաւելեալ ի նոյն... : Յոյժ վայելչացոյց եւ ամբացոյց զաստուածապահ ամբոցս Լամբրոն պարսպաւք եւ գեղեցիկ բրձաւք, սխրալի եւ գեղեցիկ շինմամբ տաճարեաց եւ սրբաշէն յարկաց... :

Արդ բարեպաշտս այս որպէս ի վերոյ յիշատակեցաք, գրոց ընթերցման փափաքեալ,

սիրեաց եւ զայս զիր սուրբ եւ հրամայեաց ինձ իւրոյ սեպհական ծառայի զաւակի անպիտան եւ յետին քահանայի, թարմատար եւ փցուն գրչի Յուսկան գրել զայս լայն եւ ընդարձակ գրով, որպէս զի դիւրընթերց լիցի իւր եւ բազմաց եւ իմ ըստ կարողութեան հնազանդ գոլով ամին յաղագս հայրենի եւ բնական սիրոյն որ առ սա եւ բազում բարերարութիւն գտեալ ի սմանէ, իբրեւ հայր ի վերայ որդւոյ, ըստ ըղձալի տենչմանն եռափափազ աստուածսիրութեան սկսայ եւ կատարեցի ողորմութեամբն Քրիստոսի, ի թուականիս Հայոց ՈԶԶ (1237) ի դիտապետութեան Տեառն Կոստանդեայ եւ ի թագաւորութեան քուերորդւոյ ամին բարեպաշտ թագաւորիս Հեթմոյ, ի սուրբ ուխտս Սկեւսայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ Մաւր իւրոյ Աստուածածնին եւ կենսունակ եւ քրիստոսասեւեռ սուրբ Խաչիս...: Արդ զամենեւեան աղաչեմ... զվերոյ յիշատակեալ բարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխանս մեծապատիւ սեւաստաւս յիշեսջիք ի Քրիստոս հանդերձ աստուածապարգեւ տղայաւք իւրովք, որ անուամբ յորջորջին Հեթում եւ Աւչին, եւ դստերաց Կեռանին եւ Թէֆանոյի եւ Շահանգուխտին, որում տացէ... (Հանդ. Ամս. 1954, էջ 69—71, Զեռագիրը կը պատկանի Պ. Ժադ Մաթոսեանի):

ԺԱ. Գրեցաւ (Աւետարան) հրամանաւ եւ բաղձացմամբ հոգեկիր եւ խաչադրեաց եւ

աստուածահաճոյ եպիսկոպոսի եւ կրօնաւորի տէր Երեմիայի... եւ գրեցաւ ի լաւ յընտիր աւրինակէ Տեառն Յովհաննիսի կաթողիկոսի յԱւետարանէն, զոր էր ընտրեալ եւ հաճեալ բանիւ եւ բառիւ ի հռչակաւոր անապատէն որ Սկեւոս կոչեն... եւ գրեցաւ ի թուիս ի ՈՂԲ (1243) ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ սրբոյ եւ առաքինւոյ... յիշմամբ եւ աղաւթիւք մասնակից համարեսցուք զաստուածադարդն զտէր Երեմիայ եւ զանպիտան զրիչս զԱռաքել երէց... (Բիւզանդիոն 1902, Թ. 1725) :

ԺԲ. Փառք... աւարտեցաւ... սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ յոքնամեղ քահանայ Ստեփանոսի ի թուականիս Հայոց ՉԺԲ (1263) ի մեծ ժողովարանս Սկեւոսայի ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչի եւ մաւր իւրոյ Աստուածածնի եւ կենսունակ սուրբ Նշանի, մերձ յանմատոյց զզեակս Լամբրունի, որ է ի գլուխ Տարսոնի եւ ի ստորոտս մեծի լերին Տաւրոսի: Ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Հայոց հեղինակի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տեառն Մխիթարայ եպիսկոպոսի եւ ի թագաւորութեանս Հեթմոյ բարեպաշտի: Ի խնդրոյ սրբասէր քահանայի հայրապետի սպասաւորի սուրբ խորհրդոցն. որ բաղձալի սիրով եւ գրել զաւետարանս ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ հոգւոյ... Եւս առաւել ազաչեմ զանպիտան եւ զախմար եւ զփրցուն զրիչս Ստեփաննոս բարւոյ յիշատակի արժանի առ-

նել... եւ զծերացեալ հաւրեղբայրս իմ զԹորոս զանուցիչ մեր դտանել ողորմութիւն ի Տեառնէ. (Ակինեան Հ. Ն.՝ Հաւաք Յիշատ. Երեւան, Թ. 84, մազադաթեայ բոլորագիր Աւետարան) :

ԺԳ. Մանրութունք գրեալ ի թուին ԶԻԱ (1272) ձեռամբ Ստեփաննոսի քահանայի ի խնդրոյ Գրիգոր քահանայի... ի յիշատակ... անուցին իւրոյ հոգեւոր Տեառն եւ վարժապետի Տէր Սիմէոնի առաջնորդի սրբոյ ուխտին Սկեւոյ, ուր եւ աւարտեցաւ զիրս ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Նշանի. ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ եւ յարքայութեան Ղեւոնի որդւոյ Հեթմոյ... (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երուս., Թ. 1654) :

ԺԴ. Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... Որ տայ զաւրութիւն յինքն հայեցողաց ի ներհակ եկամտիցն պարսպել զանձինս եւ բնաւորական արարչագիրն հետեւիլ սահմանի, յորոց մի է եւ այժմու յիշատակեալ պատուական քահանայս Յովհաննէս, զի յետ ամենայն բարեաց առեալ մանուկ մի ի տհառ հասակի եւ հայրական խնամով անոյց աստուածային երկիւղին վարժեալ անուն Կոստանդին: Եւ իրրեւ եհաս յաստիճան քահանայութեան, կամեցաւ զի անմոռաց պահեսցէ զնա ի սրտէ եւ փոխանակ աշխատութեան, տրիտուր հատուցէ նմա մասամբք աղաւթից եւ պատարագաց եւ ի թուիս ԶԻԹ (1275) ի հայրապետութեան

Տեառն Յակովբայ եւ ի թագաւորութեան
 Լեւոնի որդւոյ Հեթմոյ: Յորում ըստ մեղաց
 մերոց զաւրացեալ անաւրէն իշխանն հարա-
 ւոյ տէրն Մսրայ ելեալ աշխարհս Կիւլիկեց-
 ւոյ ըստմամբ զաւրաւք եւ ի սուր սուսերի
 մաշեալ զընակիչս գաւառիս եւ զքաղաքս եւ
 զգեաւղս հրոյ ճարակ արարեալ եւ անթիւ
 բազմութիւն մարդկան ի գերութիւն վարեալ
 եւ ըստմամբ աւարաւ ողջանդամ յաշխարհ
 իւր դարձաւ: Եւ մնացեալքս ի լերինս եւ ի
 ծերպս վիժաց յահէ անաւրինին այսր անդր
 գեղերեալ ակն ունելով ողորմութեան եւ
 խնամոցն Աստուծոյ: Արդ յայսմ ի դառն եւ
 յանպրոպ խռովութեանս եւ յանփարա-
 տելի տրտմութեանս զրեցաւ երաժշտական
 տետրս (Մանրուսում) ձեռամբ բազմամեղ
 քահ. Ստեփանոսի ի հռչակաւոր անապատս
 Սկեւռայ, որ է մերձ ի գղեակս Լամբրունի
 եւ ի ստորոտս լերինս Տաւրոսի: Ի խնդրոյ
 յառաջ ասացեալ սրբազան քահ. Յովաննիսի
 եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ի վայելումն
 հոգեւոր որդեկին իւրոյ Կոստանդեայ: Արդ
 աղաչեմ զամենեւեան որք աւղաթիք ի սմանէ
 ուսմամբ կամ տեսակաւ կամ զաղափար առ-
 նելով. յիշեսցիք ի Քրիստոս գլերոյ ասա-
 ցեալ պատուական քահանայն Յովհաննէս
 եւ զԿոստանդին եւ զԾնաւղսն իւրեանց: Յի-
 շեսցիք աղաւթիւք եւ զպատուելի քահանան
 Թորոս, որոյ այժմ խնամարկ ստացաւ զ
 գրոյս: Ընդ նմին եւ զանպիտան գրիչս եւ
 զծնաւղսն իմ եւ որ ընդունողն...» (Սիւր-

մէկան Արտ. Արքեպ., Յուց. Հայ. Ձեռ. Հա-
լէպի Ս. Քառասունք Եկեղեցւոյ եւ մասնա-
ւորաց, Երուսաղէմ 1935, Ա. հտր., էջ 243—
244) :

ԺԵ. Փառք... գրեցաւ առաջարան եւ
տետրակս Մանր ուսման ի Թուխ Հայոց Ձիէ
(1278) ի հայրապետութեան Տեառն Յակով-
բայ եւ ի Թաղաւորութեան Լեւոնի որդւոյ,
ի հռչակաւոր անապատս Սկեւոյ, ընդ հո-
փանեաւ սուրբ Փրկչի եւ մաւր լուսոյ Աս-
տուածածնի եւ կենսակիր սուրբ Նշանի մերձ
յանմատոյց դղեակս Լամբրոնի որ է ի գլուխ
Տարսնի եւ ի ստորոտ մեծ լերին Տաւրոսի,
ի լաւ եւ յընտիր աւրինակաց, ձեռամբ բազ-
մամեղ քահանայի եւ անպիտան գրչի Ստե-
փանոսի: Ի խնդրոյ պատուական հոգեւոր
Էղբաւր մերոյ եւ ամենախմաստուն քահա-
նայի Ստեփանոսի որ ստացաւ զսա ի վայելս
սրբասէր անձին իւրոյ եւ ի յիշատակ հոգւոյ
իւրոյ եւ ծնողաց իւրոյ: Արդ աղաչեմ զա-
մենեան որք աւգտիք ի սմանէ ուսմամբ
կամ տեսակաւ կամ զաղափար առնելով, յի-
շենջիք ի Քրիստոս զյառաջասացեալ պա-
տուական քահանայ Ստեփանոս ստացող տա-
ոխ եւ աստուածասէր ծնաւդսն իւր եւ զհա-
րապատ եւ Էղբարսն իւր զկոստանդին եւ
զսրբասէր նորընծայ քահանայն Կիւրակոս եւ
զՅովսէփ սարկաւազ, հանդերձ ազգատոհ-
միւն իւրեանց: Եւս առաւել աղաչեմ յիշել
ի Տէր զխնամաւղ եւ զուսուցիչ սոցա զպատ-
կասելի քահանայն եւ զպատուելի ծերունին

Դաւիթ: Ընդ նմին եւ զամենամեղ զրիչս Ստեփանոս⁵ եւ զծնաւդսն իմ աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ խոչորութեան եւ սղալանացս չիշնել մեղադիր, զի այսչափ էր կար մեր... ամէն (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 759, հմմտ. Յովսէփեան, Քարաէզ հայ հնազրութեան, էջ 39 եւ Տխտ. ԾԶ):

ԺԷ. Փառք... Որպէս եւ զերապա-տուեալս ծայրագոյն իշխանութեամբ ի բարի արժատոյ մեծափառ թագուհին Հայոց Կե-սան զուսար իշխանաց իշխանին Հեթում Սերաստաւսի որոյ զերկիդն աստուածային յինքն ամփոփեալ զգլուխ եւ զսկիզբն ամե-նայն իմաստութեան եւ ըստ ամենայն բարե-գործութեան իւրոյ խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ, ետ գրել զքառափտակ սուրբ Աւե-տարանս, ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնո-ղաց իւրոց եւ բնաւ զարմից, կենդանեաց եւ ի լուսաւորութիւն մանկանց նորածնելոց նոր Սիրիւի:

Արդ ով սուրբ հարք եւ առաքելագու-մար զասք քահանայից, յորժամ վայելէք ի քաղցրագուշակ եղեմատունկ աստուածա-ոյդ վտակաց քառաջեաց հոսանաց կենդա-նական աստուածային աւետարանական բա-նիցս, մանաւանդ յորժամ բառնայք ի վերայ ուսոց ի ժամ սոսկալի պատարագին, յոր-

⁵ Նոյնը 1280ին Թորոսի համար Աւետարան մը կը գրէ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2630):

Ժամ խաղան ի վերուստ յողջոյն ձեր գաւրք
 հրեշտակաց եւ սքողեալ ահիւ խառնին ընդ
 ձեզ, յայնժամ նորին սուրբ աւետարանաւոր
 եւ միջնորդական կենդանարար սուրբ պա-
 տարագին յիշեսցիք զստացաւղ սորին զբա-
 րեպաշտ Թաղուհին Կեռան Հանդերձ սուրբ
 Թաղաւորաւն Լեւոնիւ եւ զծնաւղս իւրեանց
 եւ զգեոարոյս ծիրանածին մանկունս նոցա,
 զի կենդանիքն պարագայց ամաւք եւ յերկար
 խաղաղութեամբ անսիրձ պահեսցին եւ Հան-
 գուցելոցն Հանգիստ եւ ողորմութիւն շնոր-
 հեսցի յամենառատ բարերարէն Աստուծոյ :

Արդ գրեցաւ գիրս ձեռամբ ամենամեղ
 քահ. Ստեփանոսի ի Թուականի Հայոց ԶԼԲ
 (1283) ի Հայրապետութեան Տեառն Յակով-
 բայ եւ ի Թաղաւորութեան Լեւոնի որդւոյ
 Հեթմոյ ի մեծանուն սուրբ ուխտս Սկեւոյ,
 ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս եւ մաւր լու-
 սոյ Աստուածածնիս, եւ կենսածիր սուրբ
 Նշանիս, մերձ յանմատոյց զգեալն Լամ-
 բրուն, որ է ի գլուխ Տարսոնի եւ ստորոտ
 մեծի լերինս Տաւրոսի, յորում ամի բարե-
 նշան եւ բարեպաշտ անդրանիկ որդին ար-
 քայիս մերոյ Հեթում գծիւորութեան աստի-
 ճան ընկալաւ եւ այժմ տիրէ աստուածապահ
 զդեկիս եւ այլ շուրջակայ գաւառացս, զոր
 յուսամք եւ մաղթեմք ի բարերարէն Աստու-
 ծոյ անսիրձ մնալ սորա ի յարգիսս բաղում
 ամաւք ընդ երկար աւուրս անուանի եւ յաղ-
 Թաւղ լինել ի վերայ երկրի» (Արձագանք,

1886, էջ 278—279 և Բարխուդարեան, Ար-
ցախ, էջ 39—40, հմմտ. Հանգ. Ամս. 1954,
էջ 75) :

ԺԸ. Քաջանայ ոմն Աստուածատուր ա-
նուն հանդերձ ձեռասուն իւր հարազատ
պատանեով խաչատրիւ, որ է որդի քեռ
իւրոյ, ի դեղերանս աստուածայնոց գրոց գո-
լով, կանխագոյն յինքենէ ի տղայոյթ վար-
ժեալ և իւրանման կրթասէր բարուց զու-
գակցեալ, կամօք յերկոցունց յաստուածա-
հաճոց գրօսանս անձանց և ի սատարութիւն
բոնահարեալ գործոց ընթերցմանն. և յի-
շատակ բարեաց զինի ստացան զայս աս-
տուածախօս մատեանս նորոց Կտակարանաց
ի ձեռն իմոյ նուաստութեանս Ստեփանոսի
ամենամեղ և անպիտան գրչի և ներելովն
Աստուծոյ արուպ և անարժան քաջանայի,
ի ժամանակս աստուածապաշտ արքայի
Լեւոնի, որդւոյ Հեթմոյ և ի նորուն աս-
տուածասէր անդրանիկ Հեթմոյ (Բ.) տէրու-
թեան աստուածապահ բերդիս Լամբրունի
և ի կաթողիկոսութեան աստուածահաճոց
կրկին ձերութեամբ պատուեալ Տեառն Յա-
կոբայ ի ՉԼԴ (1285) թուականիս Հայոց,
գրեցաւ տառս յաստուածապահ սրբարանս
մեծի ուխտիս Սկեւոյի, ընդ չքով թեւոց
աստուածազօր սուրբ Նշանիս և սրբոյ
Փրկչիս, յառաջնորդութեան Տեառն Մինա-
սայ: Արդ մաղթեմք բոլորիցն յԱստուծոյ
ստացողք գրոցս հանդերձ արուպ գրչաւս
և մերովքն համայնիւք. ևւս և զպատուա-

կան քահանան Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց եւ զծնողսն նորին... : Այսպիսեաւ երանելի ըզձիւք առ ստացումն աստուածաշունչ տառիցս վառեալ սրբասնունդ պատանին Սաշատուր թելադրութեամբ Գէորգեայ վարդապետի, առ որում կայր ի վարժս կրթութեան բանի եւ գրոց ուսումնասէր զպիրն Սաշատուր, ինքնագիր երկօք ստացաւ զգիրս Յննդոցն, զԴատաւորացն, եւ զԹագաւորութեանց եւ վասն ոչ բերելոյ տկար մարմնոյն զերկս գրութեան, օժանդակեաց սնուցիչ նորին եւ քեռի աստուածապաշտ քահանայն Աստուածատուր եւ սակս աղքատութեան կարծեաց նախ զնոր Կտակարանս եւս գրել իրրեւ զյոյժ հարկաւորս եւ դարձեալ յԱստուած խրախուսեալք իմով ձեռամբ Ստեփանոսի Գոյներ Երիցանց փցուն զբշի ստացան զաստուածային գիրս սրբոց մարգարէիցն եւ զսրբազրաց ոմանց յԶԼԷ (1288) թուականիս ի մխիթարութիւն ինքեանց հոգւով, որոց տացէ Աստուած...⁶ (Ալի-

⁶ 1296ին Ստեփանոս ծեր քահանան կ'արտագրէ Աւետարան մը՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս եւ մաւր լուսոյ Աստուածածնի, որ է առնթեր անմատոյց զգեկիս Լամբրունի... (յիշել կը մաղթէ) զառապեալ եւ զմեղաւոր զժողոս եւս եւ զեղորօրողիս իմ զՅովհաննէս քահանայ եւ զԼեւոն սարկաւազ եւ զՅովսէփ պատանի, վասն զի ի խնդրոյ սոցին ի պակասեալ ամաց եւ ի գտանցեալ տիոց եւ ի ծերութեան հասակի, շնորհօք բարերարին Աստուծոյ աւարտեցի զսա... : Յիշել ի Քրիստոս եւ զհարազատ եղբայրն իմ զԿոստանդին, որ ի սոյն ամի վախճանեցաւ եւ սուգ անբերելի եթող մեզ... (Սիրուան, էջ 533) :

չան, Հայաստանում, Բ., էջ 496—497, Լոյս, 1906, էջ 1166, 1191, 1216) :

ԺԹ. Փառք... ըստ որում է եւ այժմու յիշատակեալ քահանայս Թորոս, որ է յաշխարհէ թագաւորական քաղաքին Կոստանդինուպուլսի, ի գաւառէն որ կոչի Ակոաւն, ի բերդէն որ կոչի Շիկաւն: Եւ յերիտասարդական հասակին թողեալ զծնաւդս եւ զազգայինս ընդ զտէրունական հրամանն, ուսումնասիրութեան փափագմամբ պանդըխտեալ յաշխարհս Կիլիկիոյ, չրջելով յանապատս եւ ի վանորայս եւ առաքինութեան վարուք արժանի լեալ քահանայութեան աշտիճանի... եւ... մեծաւ ըղձիւ ստացաւ ի եղեալ քառափառ սուրբ Աւետարանիս:

Արդ եղեւ զրչութեան սորա ի թուականիս 21Թ (1290) ի հայրապետութեան առաջին ամի Տեառն Ստեփանոսի եւ յիշխանութեան թագաժառանգ ծիրանածին պարոնին Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի արքայի ի սուրբ եւ ի զերահոչակ ուխտս Սկեւոս, որ է աօրնութիւն անժատոյց զգեկիս Լամբրոնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս եւ մաւր լուսոյ Աստուածածնի, ձեռամբ ամենամեղ քահանայի Ստեփանոսի... (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2630, Աւետարան, հմմտ. Հայաստան, 1851, Թ. 43) :

Ի. Որոց ըղձացեալ... Պետրոս քահանայ եւ արեղայ եւ հաւաքեալ զծաղիկս զե-

ղեցիկս եւ զառողջարարս հոգւոց զսպառմու-
թիւն հարցն զվարս ճգնաւորացն եւ զայլս
պիտանիս եւ հոգեշահս ընդ որս եւ զընդդի-
մակս ընդդէմ երկարնակացն, զի մի բնու-
թիւն քարոզեսցի ըսգամբք հոգւոյն եւ բեր-
կրեսցի ի գրօսանս անձին աչաց տեսիւան եւ
առցէ զսպառուղ ի կեանս յաւիտենականս
ամէն :

Եւ արդ զրեցաւ այս աստուածատունկ
ծառոցս ծաղիկ յաշխարհիս Կիլիկեցւոց, ի
վանքս որ կոչի Մկեւռայ ի դառն եւ ի դժնեայ
աւուրքս, յորում խուճապ առգնապի ոչ սա-
կաւ եւ առ աշխարհիս Հայոց, զի երկրորդն
Փարաւոն սուլթան Եգիպտոսի եհաս բազում
զաւրաւք եւ պաշտօնեայ զմեծ եւ զհոգակելի
դղեակն Հոռոմկլայ եւ յոչ կարել զաւրացն
Հայոց զդէմ ունել... առ զամբոցն եւ աւա-
րեայ զաթոռ հայրապետութեան մերոյ եւ
վարեայ զկաթողիկոսն Հայոց եւ զբազում
եպիսկոպոսունս եւ զքահանայս եւ զսարկա-
ւազունս, միանգամայն զարս եւ զկանայս
բազումս, այ վայ է ինձ. եղուկ եմ ես թշուա-
ռացեալս եւ յաւէտ տրտմեալս : Եւ արդ ի
վերայ այսր ամենայն չարեայ... զոր ողբս
առից ի բերան... զոր մեղաւք խաւարեալս
աչաւք տեսի, եւ ականջօք լուայ զթշուա-
ռութիւնս ազգիս, զսրախողոզն լինել եւ
զվարելն ի զերութիւն եւ զամենայն չարիք,
զնախատելն եւ զհարկանելն, զորս Տէր Յի-
սուս ազատեսցէ... : Յիշեսցիք ի բարի
զՊետրոս եւ զԾնողքն իւր... ի թմ. Հայոց

ԶԽԱ. (1292) աւարտեցաւ ի փառս Աստուծոյ .
 զսուտանուն արեղայս Յոհան աղաչեմ յիշել :

Զնուատս զՍարգիս զրիչ աղաչեմ, ով
 Պետրոս քահանայ, յաղօթս քո յիշել (Ակի-
 նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Տէր Աւետի-
 սեանի Նոր Զուգայի Զեռ. Յուշակէն, Թ. 415,
 Ճառքնաիր) :

ԻԱ. Շնորհք եւ զոհութիւն...: Քահա-
 նայ ոմն վանական սրբաւէր ի սուրբ ուխ-
 տէն Արքայնականոց Յովհաննէս անուն կա-
 մեցաւ ստանալ զսուրբ Աւետարանս ի յիշա-
 տակ... այդ մինչդեռ զմագաղաթն եւեթ
 պատրաստեաց ժամանեաց նմա վախճան
 մարմնոյ եւ դնալոյ առ Աստուած: Իսկ ըստ
 հոգւոյ եւ մարմնոյ հարազատք նորին եւ
 սննդակիցքն համակարք Ստեփանոս փրկա-
 փայ եւ Գրիգոր քահանայք, խորհուրդ առին
 լնուլ զառաջարկեալն ի Յովհաննէ եղբարէ
 իւրեանց: Առեալ զնիւթ պատրաստել յեղ-
 բարէն իւրեանց եկին ի հռչակաւոր ուխտն
 Սկեւոյ, զի ի ձեռն զրչացն որ անդ կատա-
 րեսցեն զփափագն իւրեանց զրութեամբ
 սուրբ Աւետարանիս: Այդ ընդ հասանելն
 նոցա յետ սակաւ աւուրց եւ Ստեփանոս հե-
 տեւեցաւ զինի նախագնացելոյն Յովհաննիսի
 եւ աւանդեաց Գրիգորի չթողուլ անկատար
 զըզմալին իւրեանց: Իսկ ապա Գրիգորոյ
 թախճելալ զիմ անարժանութիւնս զՍտեփան-
 նոսի գրչի եւ իմ յանձին կալելալ շնորհաւք
 Աստուծոյ յանկ հանի զսուրբ եւ զաստուա-
 ծաւանդ Աւետարանս, ըստ տկար չափոյ

տկարութեանս, զառանցեալ տիոց եւ պակասեալ ի պատշաճ պիտոյից այսր արուեստի այսքան կարացի ըսուլ զտենչանս վախճանելոցն ի Քրիստոս Յովհաննիսի եւ Ստեփանոսի եւ կենդանւոյ եղբաւր նոցա Գրիգորի: Զի լիցի սա յիշատակ բարի եւ բարեխաւս առ Քրիստոս ննջեցելոցն այնոցիկ եւ կենդանի զարմից զնոցին, մանաւանդ Գրիգորի, որ ետ գրել եւ հաւրեղբարց նոցին քահանայիցն Թագէտսի եւ Մեծ երիցու, եւս եւ ընաւ արեան մերձաւորաց իւրոց եւ ինձ տառապեալ գրչիս Ստեփանոսի եւ իմոց յիշատակ ի բարին...:

Գրեցաւ ի սուրբ ուխտս Սկեւռայ ընդ հովանեաւ աստուածընկալ սրբութեանցս ի մեծ թուիս ԶԽԲ (1293), յորում վարէր զարքայական տէրութիւնն աշխարհիս Կիւրիկեցւոց աստուածասէրն Հեթում, որդի Լեւոնի, որդւոյ Հեթմոյ, որոց ժամանեացէ աւգնութիւն Աստուծոյ անշէջ մնալ ճրագի տանն Ռուբինեանց ի փառս Աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն (Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Զեռ. Վասսյ., Թ. 61, Աւետարան, էջ 111—112):

ԻԲ. Փառք... Գրեցաւ քառամտակ սուրբ Աւետարանս ի թուիս Հայոց ԶԽԴ (1295) ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի եւ յիշխանութեան Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի. ձեռամբ ամենամեղ քահանայի Ստեփանոսի ի սուրբ մենաստանս Սկեւռայ ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս

ևւ մաւր Լուսոյ Աստուածածնի, որ է առն-
թեր անմատոյց զդեկիւ Լամբրունի:

Արդ ազաչեմ զամենեսեան, որք ընթեո-
նոյք զսուրբ տառս եւ լուսաւորիք ի սմանէ,
յիշեալիք ի Քրիստոս զտառապեալ եւ զմե-
ղաւոր զծաւղս: Եւս եւ զեղբաւր որդիսս իմ
զՅովհաննէս քահանայ եւ զԼեւոն սարկաւազ
եւ զՅովսէփ պատանի, վասն զի ի խնդրոյ
սոցին ի պակասեալ ամաց եւ ի զառանցեալ
ախոյ եւ ի ծերութեան հասակի շնորհաւք
բարեբարին Աստուծոյ աւարտեցի զսա յիշա-
տակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ ի վայելչունս
յառաջասացեալ արեան մերձաւորացս: Դար-
ձեալ կրկին ազաչեմ յիշել ի Քրիստոս եւ
զհարազատ եղբայրն իմ զԿոստանդին, որ ի
սոյն ամի վախճանեցաւ եւ սուգ անբերելի
եթող մեզ. զի ազաւթիւք ամենայն սրբոյ
թողութիւն մեզաց նմին շնորհեսցէ եւ առն-
դեայ մանկանց նորին... (Ակինեան Հ. Ն.,
Հաւաք. Յիշատ. Պարիս Թ. 19, Աւետարան.
Հմմտ. Սրուանձականց, Թորոս Աղբ., Բ.,
էջ 334—335):

ԻԳ. ԶՅովհաննէս Լամբրունացիս զծաղ-
կաւղ խորանացս ազաչեմ յիշել յազաւթս,
ով զասք լուսեբամից:

Փառք... որ եւ զիմ տկարութիւնս զօ-
րացոյց հասուցանել զաստուածախաւս զիրս
զամենահոյակ մարգարէին Եսայայ եւ զպայ-
ծառ քարոզչին տիեզերաց զԱռաքելոյն Պաւ-
ղոսի ի վարթամութիւն ճոխութեան առ-
տուածարնակ տաճարի սուրբ Փրկչիս մեծի

ուխտիս Սկեւոյի կամաւք բարեօրաց
 ոմանց հարազատ որդւոց այսմ սրբութեան։
 Որք իրեւ իմաստունք եւ փորձք, զստա-
 ցուած աստուածեան զրոցս ի գանձս այսր
 Եկեղեցւոյ հասարակաց եւ մտացական բարի
 գիտելով աստուածասէր եւ եղբայրասէր
 խոհմամբ ստացան զգիրս զայս ի ձեռն տկար
 զրչիս Պետրոսի տրուպ քահանայի այսպիսի
 աւրինակաւ։ Քահանայ ոմն Ստեփանոս ա-
 նուն յաշխարհէն Լիկոնացւոց ի նշանաւոր
 մայրաքաղաքէի Յիկոնիոյ ի պարկեշտ աշ-
 խարհալտրութենէ զեւս լաւագոյն ընտրեալ,
 ասեմ զխաղաղական կենցաղ, ելեալ ի ծննդա-
 փայրէն եւ զեաեղեցաւ ի խումբս սրբազան
 միաբանելոց յուխտս սուրբ, յոլով ժամա-
 նակս փարեալ եւ ծերացեալ ի պաշտաւն եւ
 ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ, նաեւ ըստ
 պիտոյից հասանելոյ ելանելով եւ մտանելով
 նպաստաւորէր հնազանդութեամբ ըստ իւրոյ
 կարգին։ Որ եւ զիս զփծուն զրիչս Պետրոս,
 որր ի ծնողաց, ընկալեալ սնոյց եւ ուսոյց,
 զի եղբայր իւր էր հարազատ հօրն իմոյ ըստ
 մարմնոյ, որով կրկնակի բարեգործէր ինձ
 պաշտպանելով։ Որոյ զկնի մահուանն, որք
 հողաբարձուք էին կտակին, Կոստանդին
 փակակալ եւ միւս Կոստանդին եւ Թորոս,
 ի մնացելոց գոյից նորա պատրաստեցին նիւթ
 եւ ծախս պիտոյից գրոցս եւ հրամայեցին ինձ
 Պետրոսի զրեւ զսուրբ գիրս յիշատակ բա-
 րեաց հօրեղբօրն իմոյ Ստեփանոսի եւ իւրոցն
 ամէնից, զի առ ձեռն կացցէ ի պէտս ընթերց

յեկեղեցիս յաւուրս կիւրակէից զիշերի եւ ի ժամ սուրբ պատարագին: Եղև այս թուականին ԶԽԵ (1296): Արդ հանճարեղ վերձանողաց եւ միամիտ լսողացդ մխիթարելոցդ աստուածարան վարդապետութենէ սուրբ մարգարէին եւ առաքելոյն ի սոսկալի խորհրդածութեան մեղսաքաւիչ պատարագին աստուածասէր ժառանգորդացդ սուրբ եկեղեցւոյս եւ վերինն արքայութեան, սուրբ հարցդ եւ եղբարցդ յերեսս անկեալ տառապեալ զրիչս մաղթեմ, որտի մտօք յիշատակել ի սուրբ յազաւթս ձեր ընդունել ի ժամու սուրբ պատարագին զՍտեփանոս քահանայ որոյ ծախիւք զրեցաւ զիրքս: Եւս եւ զառաջարկողսն նիւթոյս զնախ յիշեցեալսն: Ընդ նոսին եւ զտառապեալ Պետրոս հանդերձ ծնողօքն եւ զարմիւքն եւ զՍիմէոն քահանայ, որ բազում խնամօք սպասաւորէր մեզ՝ ի գրութիւն գրոցս եւ բարերարն Քրիստոս ընդ յիշելոցս եւ ընդ յիշողացդ ողորմեսցի ի փոսս անուան իւրոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն» (Արեւելք, 1908, Թ. 6795. Սխուտան, էջ 106):

ԻԴ. «Փառք... Ի թուարեութեանս Հայոց ԶԽԶ (1298) ի թագաւորութեան Կլիկեցւոց նահանգիս Սմպատայ եւ ի գիտապետութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի, ի մեծ ժողովարանս Սկեւոայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչի եւ մաւր իւրոյ Աստուածածնի եւ կենսունակ սուրբ Նշանի մերձ յանմատոյց զղեակս՝ Լամբրոսի. աւարտեցաւ աստուա-

ծառուենկա այս հոգիարողորձ քառալատկ սուրբ Աւետարանս, որ յեղեմական դրախտէն հոսեալ... Արդ ցանկացող եղեալ այսմ սրբոյ Աւետարանիս բաղձամեղ եւ անարժան քահանայի Ստեփանոսի եւ մականունն Իրից որդի,⁷ թէպէտ եւ ոչ էր արժանակս (°) ⁷ ձեռնառու այսմ արհեստի ի բաղում եւ ազգի ազգի վշտաց ի ներքին եւ յարտաքին թշնամեաց եւ ես թէպէտ եւ զառանցեալ տխուք եւ պակասեալ ի զաւրութենէ եւ ի սրտաշան պիտոյից այսքան կարացեալ լնուլ զաւնչանս իմ: Արդ յերեսս անկեալ ազաչեմ զամենեւեան, որք հանդիպիք սմա, յիշել ազաւթիւք զգրող սորա զյառաջասացեալն զՍտեփանոս եւ զծնուդսն իմ զՂուկաս քահանայ եւ զմայր իմ զԹադեր եւ զեղբարսն իմ զԳրիգոր, զՎասիլ, զՀայրապետ եւ զԿոստանդին եւ զ... ոին իմ զՀայրապետ քահանայ եւ զամենայն ազգատոհմն իմ, նաեւ եւ զեղբարք սրբոյ մենաստանիս Սկեւոսյի որ են այժմ կենդանի եւ որ զաւոց են զկնի հանդերձ ծնողաւք եւ ազգականաւք յիշեսձիք ի Քրիստոս: Զի յայս սակս ի բաց եղի զծերութեան անկարութիւն, զի շահեցայց ի ձէնձ զողորմութիւն եւ զչնորհս, զի թերեւս գտից թողութիւն բաղձութեան մեղաց իմոց եւ յուսալով ի հայրական եւ յեղբայրական գութս ձեր զյառաջակաց հոգս իմ ձեր սուրբ ազօթից յանձին արարի... ամէն» (Բանասէր,

⁷ Ժամանակս :

1905, էջ 193—194, անդ, 1904, էջ 84 և Մատենագարան, էջ 166, Սխուռն, էջ 107) :

ԻՆ. «Այսոցիկ աստուածաւանդ տաւնից կատարմանց ցուցակի համահաւաք ընթերցուածոցս շարագրութեան փափաքաւդս, ևս նուաւստ յոքունց Կոստանդին, ողորմութեամբ Աստուծոյ երբեմն եպիսկոպոս Քերսոնի և ըստ դիւրաշարժ փափոխմանց ժամանակի այժմ առաջնորդ աստուածապահ սուրբ ուխտիս Սկեւոպի, ի մխիթարութիւն հոգւոյ ինձ և յառաջնորդութիւն պատուոյ ամենասուրբ տաւնից : Սաացոյ զսուրբ գիրս զայս սկզբնաւորեալ ի ձեռն սրնընդակցի եղբաւր Գրիգորի ուրեմն զեղեցիկ զրշի, որ և ընդ աւարտելն զառաջին և զերկրորդ հատոր գրոցս, զընթերցուածս ասեմ և զգործս առաքելոցն աւետարանաւն Յովհաննու, անդէն իսկ և զըստ մարմնոյ կեանս լքեալ մահուամբ չոքաւ առ Աստուած, որոյ ողորմեացի Քրիստոս :

Իսկ զթերի մնացեալ զերկրորդ հատոր, զժամագիրքս ասեմ, որ և ձաշոց կոչի, ի ձեռն այլոց ոմանց ետու աւարտել, ի փառս տաւնեցելոցն Աստուծոյ և աստուածայնոցն և ինձ ի կեանս ի սատարութիւն յաստուածայինսն և յետ աստի ելիցն ինձ և իմոցն ի բարեխաւսութիւն առ ողորմածն Աստուած, որոյ ողորմեացի Քրիստոս :

Եղև կատարումն գրոցս Հայոց ի մեծ թուիս ԶԽԸ (1299) յարքայութեան Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի և հայրապետութեան Տեառն

Գրիգորի, զորս Տէր պահեացէ յերկար: Արդ ապաչեմ... յիշել... զիմ նուաստութիւնս զԿոստանդին եպիսկոպոս, եւս զի Քրիստոս հանգուցեալ քեռին իմ Յովհաննէս Կարծիր վանեցի... զբարի հոգի մայրիկն իմ զԱղուոր տիկին եւ զհայրն իմ Վասիլ եւ զարեամբ նահատակեալ եղբայրն իմ Սարգիս... եւ զանդակից եղբայրուկն իմ եւ զլերդակից որդեակն զՍտեփանոս վանական քահանայ, որ արեամբ կատարեցաւ ի սպասաւորութիւն սրբոյ ուխտիս եւ յիմ. զի մինչեւ յաւր մահուան իւրոյ բազում խոնջս եւ վաստակս մարմնոյ կրեաց վասն մեր, որում Տէր հասուցէ զանուպառ բարիսն...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երուսաղէմ, Թ. 454. հմմտ. Աւետիք, 1941, էջ 60):

ԻԶ. Քրիստոս Աստուած... ողորմեա մեղապարտ ծառային քո Կոստանդեա քահանայի եւ հանգուցեալ աստուածասէր հաւր իւրոյ Յովհաննիսի քահանայի... որ ստացաւ զսա (1316ին) յարդար ընչից իւրոյ ի վայելումն անձին իւրոյ ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, որ արժանաւորէք բարի յիշմամբ զստացաւդս եւ զանարժան գրողս Սմբատ սուր քահանայ...:

Քրիստոս Աստուած ողորմեա ստացաւդի տառիս Կոստանդեա քահանայի եւ ծնաւդաց իւրոյ եւ տմենայն եղբարց մենաստանիս Սկեւոսիս եւ ծնաւդաց նոցին:

Զսրբազան ընթերցողդ եւ զլսաւդդ ապաչեմ յիշել աղաւթիւք զստացաւդ սորա

զԿոստանդին քահանայ եւ զիս զանարժան աշխատողս զՍտեփանոս իրիցորդի եւ զծնողսն իմ (Յաչիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Ձեռ. Յիշատականք, էջ 123—124. հմմտ. անդ, էջ 107՝ Յիշատակագրութիւն մը Կոստանդին Պեհեանացիի մասին, որ ստաճնորդ եղած է Սկեւոպի — այդ տոնուած է Լաւրյեանցի Վասպուրականի հայ. Ձեռ. Յուցակէն, էջ 59—60) :

ԻԷ. 1322ին գրուած Յիշատակագրութեան մը մէջ, զոր յառաջ պիտի բերեմ Կամրիկ վանքի մասին գրած առեւնս, կը յիշուի Ստեփանոս Սկեւոպի (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Թ. 1322) :

ԻԸ. ա. Ստեփանոս զպիր 1324ին յանապատս Սկեւոպ ընդ հովանեաւ սուրբ եւ փրկագործ Նշանիս եւ Աստուածածնիս կը գրէ հաւաքնորդ Վարք սրբոց մը (Սիսուան, էջ 107) : Հաւանօրէն նոյն վանքի մէջ կը գրուի Սաղմոսարան մը, որ արդ Ս. Ղազարի Մատենագարանին մէջ կը պահուի (Սարգիսեան, Մայր Յուցակ, Ա., էջ 207) :

Բ. Փառք... որպէս եւ ապա զերջանիկս յիմաստս Արրահամ ծերունի, ճշմարտին Աստուծոյ կրաւնաւոր... զայս ընտրեաց սեփական ժառանգութիւն եւ ստացաւ... վարք աստուածընկալ տւեաւարանչին Յովհաննու սբանչելի պատմութիւնս եւ սոսկալի տեսլեանս յայանարանութիւն... յարգար վաստակոց իւրոց... Գրեցաւ ՉՉԳ (1324) յանապատս Սկեւոպ ընդ հովանեաւ սուրբ եւ

փրկագործ Նշանիս եւ սուրբ Աստուածածնիս ի փառս Միածնի: Յիշեցէք ի Քրիստոս զմեղուցեալ գրողս զՍտեփաննոս... (Պաշիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 191):

Իժ. Փառք... Երանելի քահանայս Սարգիս... ստացաւ Աւետարանս... յիշեցէք ի բարին Քրիստոս եւ զծնաւդսն իւր զՄարտիրոս եւ զՄամատիկին... աղաչեմ եւ ես մեղաւորս Յովհաննէս շարահիւսաւդս... յիշել յաղաւթս...: Գրեցաւ ՉՀԴ (1325) ի թագաւորութեանն Լեւոնի եւ ի կաթողիկոսութեան Կոստանդնի, յանապատն Սկեւոսյ ի լաւ արինակէ (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 171. հմմտ. Պաշիկեան, ԺԴ. դարի հայ Ձեռ. Յիշատ., էջ 196):

Լ. Փառք... Ես մեղաւորս եւ շար ծառայս բարի արարչին, խարխեալս յաշաց եւ ի մտաց, շարահիւսեցի զգիրս եւ ընծայ նուիրեմ սուրբ Հրեշտակապետացն որ յԵրուսաղէմ: Աղաչեմ զԺառանգողսդ անեղբ իմ մեղաց թողութիւն յԱստուծոյ խնդրեցէք եւ ծնաւդացն իմ եւ որք աշխատեցան ի սա...: Եւ որ ողորմի մեզ եւ ինքն հանդիպի բարի մասին եւ բնակիչք սուրբ տեղւոյդ անաջինք եւ այժմուս եւ որ այլ գան շնորհւն Քրիստոսի մխիթարչին: Եւ որ սրաիւ լիով ասէն Տէր ողորմի եւ ամէն: ՉՀԷ (1328): Ի Սկեւոսյ անապատս (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երուսաղէմ, Թ. 97, Ճառքնաիր եւ Վկայարանութիւն, գրուած Յովհաննէսէ:

Հմմտ. Սիւրմէեան, Մայր Յուշ. Երուսա-
ղէմի, Ա., էջ 236) :

ԼԱ. Փառք... Նա եւ մեղաւոր Հոգս
ովեկս եւ քայքայեալս յամենայն բարեաց
գործոց տառապեալ ոգիս, ստուերս քահա-
նայից Գրիգոր: Ըզձացայ այսմ բարի գործոց
եւ մերձենալոյ ի դիրս սուրբ, թէպէտ եւ
անխաբ էի յարհեստէ գրոյս յաշս եւ յայլ
անդամս մի աւր գրելով եւ երկուս կամ
աւելի ի վտանգէն կոծեալ տաղնապէի:
Սակս այնորիկ խոշոր եւ անհաւասար եւ թէ
այսպէս եւ կամ այն ի սուրբ Հոգւոյն շնոր-
հաց յանկ հանեալ կատարեցի զսակաւ գիծս
Խաղտեալ իմով մեղաւոր ձեռաւքս ի վայե-
լունն անձին իմոյ եւ յիշատակ ծնաւդաց
իմոց եւ զարմից: Եւ առ սոս անգեալ ազա-
լեմ զամենայն հանդիպողսդ այսմ ճնշին գծի,
մանաւանդ որ ժառանգէքդ իսկ, սղալանացս
որ ի սմա ներեցէք եւ խոշորութեանս մեղ մի
դնէք, զի չէ ի կամաց եւ բարի յիշատակի
արժանի արարէք: Եւ Աստուած, որ առաւն
է ի տուրս բարեաց ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յի-
շելոցս ողորմեսցի եւ որ սրտի մտաւք ամէն
տակ:

Արդ գրեցաւ սա ի սուրբ ուխտս Սկեւ-
ոսոյ ընդ Հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ կեն-
սունակ սուրբ Նշանիս եւ Մաւր Լուսոյն
սուրբ Աստուածածնիս: Ի գառն եւ գժնդակ
ժամանակիս ի թուականիս Հայոց ԶԳԸ
(1349) ի հայրապետութեան Տեառն Մխի-
թարոյ եւ ի թագաւորութեան Կոստանդեա:

Ու սրտալիկ եւ զառն ժամանակիս, զի յազդմանէ չարին յարուցեալ անաւրինաց ի վերայ քրիստոնէիցս եւ ի սուր սուսերի մաշեցին զազդս մեր ուր եւ ուր մնացեալ յամբոցնիս սակաւ ի հաւատացելոցս Աստուծոյ:

Եւ ի յայսմ ամի էր աւր Ը. էր Յուլիս ամսոյ ի տակք ամբոցիս սրախոհ արարին Երկուս յեղբարց մերոց⁸ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. 1349, Սպառնար):

⁸ Սկեռացի մէջ գրուած Զեռադիրներու եւ գրիչներու մասին հմտ. նորագոյն գրութիւն մը Ա. Երեմեանէ, Հասկ 1954, էջ 97:

ԱՎԵՐԻՆԻ ՎԵՐԵՐԸ

ԱՎԵՐԻ ՎԱՆԵՐԸ

Ավերի վանքի մասին ընդարձակօրէն խօսած է Հ. Ալիշան (Սխուան, էջ 153—535 եւն) եւ Հ. Ներսէս Աղիսեան ամէն կէտ անոր մասին նկատառած չափերէն մենագրութիւն մը հրատարակած է (Մատենադրական հետազոտութիւններ, Ե. հատոր, էջ 137—196¹)։ Ուստի եւ մէկ կողմէ այս գերահռչակ վանքը չանտեսելու համար եւ միւս կողմէ կրկնութենէ խուսափելու համար, անոնց գրութիւններու ամփոփումը կը ներկայացնեմ հոս, խնդրելով մանրամասնութիւններու համար գիմել սոյն զոյգ գրութիւններու։ Ավերի կամ Ականց վանքը հիմնադրուած է «ի լեոնային կողմանս Կիլիկիոյ, մերձ յաստուածապահ ամրոցն, որ կոչի Անդրունի բերդ», Յախում գաւառի մէջ, «առ եզր Պարատիս գետոյ»։ Անունը ժառանգած է հաւանօրէն այն գիւղէն, որուն մէջ կամ մերձ գտնուած է — ան կը կոչուէր

¹ Տեսնել գեո. Հասկ 1948, Ա., էջ 26. Էջմիածին, 1951, էջ 65 (թ. 9—10). Սիւրմէկան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Հայէպի..., Ա., էջ 245—247 (թ. 141)։

Ակններ, ունենալով բազմաթիւ ակնադրիւրներ :

Անոր հիմնադիրը եւ զայն զարգացնողն ու ծաղկեցնողն է Լեւոն Ա. թագաւորը, որ «Կարգէր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ... յորոց մի է ի վանորէիցն, զոր կարգեաց նա, հռչականունն Ակններ կոչեցեալ վանք, որ մինչեւ ցարգ եւս վարին նովին կարգադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շարաթու պահօք կատարել, այլ միայն լուծանել զչարաթ եւ զկիրակէն ձկամբ կամ կթեղինօք» :

Բարերարին «զսիրտն եւ զփորն տարան ի վանքն Ակններ, երբ իր արդիւնաւոր կեանքը կը վերջացնէ» : Հոն կը թաղուին նմանապէս Վասակ «տէր Ճանճոյն» եւ Պաղտին մարաջախտը : Անոր մէջ ստէպ կ'ապանէր եւ կը մխրթարուէր Հեթում թագաւորը, ուր իր վերջին օրերը կ'ապրի :

Ակների լեւոնաշէն եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի կամ Տիրամօր : Ունեցած է զեռ ուրիշ եկեղեցիներ կամ մատուռներ՝ ընծայուած Առաքելոյ, Ս. Յակոբոյ եւ Ս. Նշանի :

Այս եկեղեցիներու մէջ աղօթած եւ վանքին մէջ գիտութեամբ ու գրչագրութեամբ գրադած են յատկապէս 1215—1335 տարիներուն՝ բաւական թուով միաբաններ : Անոնց առաջնորդները կամ վանքին հայրերն եղած են Թորոս (1215), Գրիգոր (1261), Սահփանոս (1273), Սարգիս (1307, ներկայ Սիսի

Ժողովին), Գրիգոր (1312—1315), Ստեփանոս (1325), Մխիթար (1332) եւ Յովհաննէս (1342, ներկայ Մխիթար Կաթ.ի Ժողովին) :

Ակներ Կիլիկիայի վանքերու շարքին մէջ ամէնէն հռչակաւորներէն է եւ հոն գրուած են բազմաթիւ Ձեռագիրներ, որոնց Յիշատակագրութիւնները Հ. Ակինեան իր վերոյիշեալ գրութեան մէջ տարիներու յաջորդական կարգով կը հրատարակէ (անդ, էջ 157) :

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ ՎԱՆՔԸ

տե՛ս

Ս. ՓՐԿԻԶ ՎԱՆՔԸ

Սիւ քաղաքին հիւսիսային կողմը եւ անկէ գրեթէ մէկուկէս ժամ հեռու կը գրտնուի Անդուլ անապատը, բայց ստոյգ տեղը կարելի չէ նշանակել: Հ. Ալիշան կը կարծէ թէ Անտիլ Գալէի մերձ ըլլայ — անուններու նմանութիւնը այդպէս խորհիլ կու տայ, բայց միթէ միարաններուն անդուլ անդադրում ազօթելուն համար չէ՞ որ այդ անունը ժառանգած է: Այնպէս կը համարիմ թէ ան նոյն ըլլայ Սանդուլ անապատի հետ, եթէ այս արդէն սխալագրութեան հետեւանք չէ:

1238ին գրուած մագաղաթեայ փոքրագիրը Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կը կարդանք՝ «ԶԳրիգորիս Սըսեցի զանպիտանս ի գրչաց եւ թարմատար երգեցաւ յիշեսջիք ի Քրիստոս եւ զստացաւ Աւետարանիս զլարդապետն Գրիգոր... ՈՁէ գրեցաւ ձեռամբ անիմաստ գրչի Գրիգորիսի յանապատի Սանդուլ* կոչեցեալ ի ժամանակիս, յորում բարեպաշտ թագաւորն Հեթում եւ աստուածասէր թագուհին Զապիլ անուանեցին զսա իւրեանց հովանոց եւ դեռածին մանուկն իւրեանց էր ամի միոյ եւ ամսոյ, որոյ

* Կարդա՛ «Յամապատիս Անդուլ»:

Տէր Աստուած տացէ ժամանակ բարի պա-
րագայց ամաւք խաղաղանալ յայսմ կենցաղի»
(Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Ա., էջ 63
եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 929
եւ Ալիշան, Սիսուան, էջ 230) :

Այս յիշատակագրութենէն պայծառ կը
տեսնուի թէ Անդուլ անապատը արքայական
գերդաստանէն սիրուած տեղ մըն էր եւ հոն
Վարդան վարդապետը Հեթում թագաւորին
հետ տեսակցութիւն կ'ունենայ (Հայապա-
տում, էջ 470) :

2. ԱՆԴՐԻԱՍԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

Անդրիասանց վանքը, որ շինուած է ի
պատիւ Ս. Անդրէասի եւ անոր քանակին,
ինչպէս արդէն անունը կը հաւաստէ, կը
հիմնուի «Մերձ յանառիկն դղեակ Բարձր ա-
նուն կոչեցեալ» : Հետեւաբար Բարձրաբերդի
վանքերէն է եւ գուցէ նոյն իսկ անոր եպիս-
կոպոսարան-առաջնորդարանը (Սիսուան, էջ
149) : Որովհետեւ արդէն «Յելս ԺԲ. դարու»
կը յիշուի, «Իբրեւ թեմ եպիսկոպոսական
դԳէորդ ոմն ունելով տեսուչ», Հ. Ալիշան
կ'եզրակացնէ, «յորմէ յայտ է զի ի վաղու
եւս հաստատեալ էր ուխտն այն եւ որպէս
թուի յառաջ քան զնուաճել տեղւոյն ի Ռու-
րինեանց, ոչ գիտեմ ի Հայոց եթէ ի Յունաց»
(անդ, էջ 150) : Հաւանական կը գտնեմ թէ
յունական վանք եղած ըլլայ եւ ապա Հայե-
րէն ժառանգուած, զի Յոյներու մօտ մեծ էր

Անդրէասեաններու յարգանքը եւ դարձեալ զի թեմ էր :

Վանքին շէնքին նկարագրութիւնը չունինք, սակայն կը խորհիմ թէ «գերահռչակ եւ հռչակաւոր» որակումները կը հային նաեւ անոր արտաքին կազմուածքին, երբ մանաւանդ նկատենք որ միանգամայն առաջնորդարան-եպիսկոպոսարան էր :

Նմանապէս Հիմնարկութեան պարագաները կը մնան անծանօթ. թէեւ վանքը Անդրէասեանց անունը կը կրէ՝ «տաճարը մատուռով միասին նուիրուած է Ս. Նշանի եւ Տիրամօր» :

Մեզի հասած յիշատակագրութիւններէն, զորոնք պիտի յիշեմ այժմ, կ'իմանանք թէ վանքին առաջնորդներէն եղած են Պօղոս եւ Սիմէոն կամ թերեւ Սիոն-Ստեփանոս եւ անոնցմէ առաջ եղած է Գէորգ եպիսկոպոսը² : Սոյն յիշատակագրութիւնները վանքին ներքին կեանքի եւ գիտութեան նուիրումի մասին լաւ գաղափար կազմել կուտան :

Ա. «Փառք... գրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի թուականութեանս Հայոց ի ՌԾԲ — 1203 — ի գերահռչակ անապատիս, որ

¹ Հ. Ալիշան կը գրէ. «Զայնու ժամանակաւ — 1311 — յիշի Կենտարեր Ս. Նշան մի յԱնդրէասեանց վանս ի Կիլիկիա, այլ թէ յատուկ անուն իցէ այդ խաչին, եթէ սոսկ մակդիր յարգական, ոչ գիտեմ» (Այբարատ, էջ 548) :

² Ներկայ եղած է Լեւոն Մեծի թագակապութեան հանդէսին (Հայապատմ, էջ 438) :

կոչի Դրազարկ ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնիս ձեռամբ անարժան եւ մեղաւոր կրանաւորիս Վարդանայ, որ ստացայ զսայիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ քուերորդւոց իմոց Բասլի եւ շնորհեցի սուրբ ուխտին որ կոչի Անդրէասեանց, ի սուրբ եւ ի մայր Եկեղեցին Սիոմն, յիշատակ ինձ եւ վերողրելոցն...» (Պալեան Տ. Էպ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Ս. Կարապետի վանուց Նոր Մատենադարանի ի Կեսարիա, Թ. 12) :

Բ. Կոստանդին Կաթողիկոսի հրամանով եւ «Կամաւ եղբաւորորդւոյն (մերոյ) Թորոսի քահանայի 1264ին (1244ին գրուած) Աւետարան մը կը տրուի՝ «Ի սուրբ ուխտն Անդրիասեանց եւ յառաքելաշնորհ եպիսկոպոսն տէր Պաւղոս» (Սարգիսեան, Մայր Յուլ., էջ 652 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 963 եւ Սիսուան, էջ 150) :

Գ. Ընդարձակ Յիշատակադրութեան մը մէջ, զոր յառաջ պիտի բերեմ Արքակաղին վանքի մասին խօսած ատենս³, կ'ըսուի՝ «Եւ աւարտեցաւ — 1269ին — ի գերահռչակ ուխտս Անդրիասեանց մերձ յանառիկ զղեակն Բարձր անուն կոչեցեալ, յառաջնորդութեան Տեառն Սիմէոնի եւ այլ միաբան եղբայրութեանս ի դուռն մաւրս Սիոնի եւ Կենսակիր եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանիս» (Սարգիսեան, Մայր Յուլ., Ա., էջ 495. հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 150) :

³ Հմմտ. յետոյ Դրազարկ վանքը, Յիշատ. էջ :

Դ. 1311ին Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Մանրութունն... ի սուրբ եւ հոգակաւոր անապատս որ կոչի Անդրէասանց ընդհովանեաւ սուրբ Սիոնի եւ կենսակիր սուրբ Նշանի... , ի Կարապետ քահանայէ, Վայրի մականուանեալ, վասն Յովհաննէս քահանայի (Ալիշան, Սիսուան, էջ 149) :

Ե. «Փառք... Գրեցաւ... ի հրամանէ եւ ի յորդոր արդեանց գիտնական բարունւոյ եւ արհիեպիսկոպոսին տեառն Ստեփաննոսի առաջնորդի սուրբ ուխտին Անդրիասանց ի վայելչումն ընթերցման աստուածարեալ մտաց նորա եւ սրբասնունդ որդեկին իւրոյ ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ արիւնառու զարմի Յովհաննիսի խաչակրացն քահանայի եւ բանի աշակերտի եւ յիշատակ ծնաւդաց իւրոց եւ համաւրէն ազգականաց կենդանեաց եւ փոխեցելոց առ Քրիստոս ի թուականութեանս Հայոց ՉՀԲ (1323) ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւչին թագաւորի, որ է մանուկ հասակաւ եւ կատարեալ իմաստութեամբ եւ ի հայրապետութեան տեառն Կոստնդիայ, որ յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց ի մայրաքաղաքն Սիս, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին, ձեռամբ իմով անարհեստ գրչի եւ մեղաւոր երիցու Գրիգորի, որ ձեռն արկի յայսպիսի գործ որ ի վեր էր քան զկար իմ եւ զաւրութիւն տկար մտաց իմոց եւ անարհեստ գծի, եւս առաւել զի ի մէջ մեծի տրամութեան յազագս դառնութեան ժամա-

նակին, քանզի յայսմ ամի (առաւ) մայրաքաղաքն Այաս ամբողջովքն իւրովք յանաւրէն ազգէն Իսմայելացւոց եւ մեք տարբերիմք յահ եւ յերկիւղ իրր ի բքարեր հողմոց ալեկոծեալ նաւ ի մէջ ծովու եւ մնամք Տեառն այցելութեան: Արդ աղաչեմ... յիշատակի արժանի առնել ի Քրիստոս զսուրբ եւ զարհիւպիսկոպոսն զՏէր Ստեփաննոս եւ զՅովհաննէս քահանայ եւ զծնողս նորա եւ զամենայն ազգայինս, զկենդանիս եւ զհանգուցեալս, զի արժանաւոր արասցէ զնոսա Քրիստոս Աստուած իւրում սուրբ արքայութեանն:

Ընդ նոսին եւ ինձ անպիտան գրչի Գրիգորի տառապելոյ հոգւով եւ մարմնով եւ ծնողաց իմոց եւ ուսուցչաց իմոց Թովութիւն շնորհեսցէ, այլ եւ Յովհաննիսի քահանայ մականունն Արջուկ կոչեցելոյ որ զաւրինակն շնորհաց (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երուսաղէմ Թ. 1930. հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 623):

3. ԱՅԳԵԿԻ ՎԱՆՔԸ

Սեւ լեռներու մէջ, Մարաշի մերձ Տօնկալայի շրջանին մէջ, արդի Ենիճէ գալէ Մուճուզտէրէսի կոչուած տեղն ըլլալու է Այդեկի վանքը: «Այդեկ վանքի տեղը հիմա գրաւուած է Քափուշին Ծրէրներու կողմէ եւ կառուցուած են երկու հսկայ վանքեր... րայց դեռ նշմարելի են այդեաստանի մէջ փլա-

տակուած շէնքերու աւերակներ, որոնք կը կարծեմ ըլլան բուն իսկ Այգեկի վանքին հնութիւնները: Ֆրանք Ֆրէրները թէեւ գործածած են անոր սրբատաշ քարերը, բայց զեռ հաւանականութիւն կայ որ պեղումները կարենան նորութիւնները երեւան բերել այս մեր անուանի վանքի հարտարապետութեան մասին» (Բագմավէպ, 1892, էջ 90):

Նիկողայոս Մառ անապատիս Այգեկ ա-
նունը հայերէն այգի բառէն կը ստուգա-
րանէ (Հմմտ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովա-
ծոյք առակաց Վարդանայ, Վիեննա 1900,
էջ 54): Նմանապէս Արեղեան, որ կը գրէ՝
«Այգեկ անունը հէնց ցոյց է տալիս, որ այգե-
գործութիւնը մեծ տեղ է բռնում այն անա-
պատում, ուր ապաստանել էր Վարդան»
(Հայոց հին գրականութեան պատմութիւնը,
Բ., էջ 162—163): Լաւագոյն է ընդունիլ թէ
Այգեակ — փոքր այգի — բառէն ծագում ա-
ռած է Այգեկի անապատի կոչումը:

Վանքը կամ անապատը գրուած էր «Բնդ
հովանեաւ աստուածընկալ եւ հրաշագան
սրբոց Սիովնի եւ Ս. Կարապետի» (Ժողովա-
ծոյք, էջ 58):

Վարդան Այգեկցի առակագիր վարդա-
պետի վկայութեան համաձայն այս վանքը
հիմնուած ըլլալու է 1166—1176ի շրջաննե-
րուն: Հոն անիկա եկած հաստատուած է
1212ին, երբ անապատին առաջնորդն էր աէր
Կոստանդին եպիսկոպոսը՝ «մատաղ հասա-

կաւ» (անդ, էջ 58 եւ 66) : Սոյն անապատին մէջ Վարդան գոհ է եւ զժգոհ՝ գոհ՝ զի կրնայ երիտասարդ կրօնաւորներու կրթութեամբ եւ գաստիարակութեամբ զրազիլ անոնց դաստանգելով եւ անոնց համար խրատներ գրելով, սակայն նաեւ զժգոհ՝ զի կը տեսնէ որ աշխարհէ հեռացող եւ անոր ամէն բանէ հրաժարող անապատականներու միջեւ երբեմն բանավէճեր եւ կռիւներ իսկ կը ծագին ստացուածքի համար եւ մանաւանդ, ինչպէս ինքը կ'արտայայտուի՝ «Կամ ես յանապատի հեռի ի գրեհաց եւ մեկնչաց», որով իրեն զօրարին կ'ըլլար լիապէս իր նախասիրած գիտութեան եւ ուսումի հետեւիլը (անդ, էջ 54—55) :

Վարդան վարդապետը Այգեկի մշտնջենաւոր միաբանն ու անդամը չ'ըլլար, այլ շարժուն եւ աստանդական կեանք վարած է եւ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ իր պատուոյ տեղը ունի յատկապէս իրրեւ Առակագիր (Հմմտ. Ժողովածոյք, ամբողջ գիրքը, որ ամփոփումն է Ն. Մանի մէկը ընդարձակ — ուսերէն — երկասիրութեան :

4. Ս. ԱՆՆԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Սիւսի մէջ. հիմնադիրն է Պօղոս կաթողիկոս եւ նորոգողը Կարապետ կաթողիկոս : Առաջինին զործունէութեան համար գրուած է՝ «Զի ոչ գոյր վանք եւ տեղի հանդստեան կաթողիկոսին, քանզի յորժամ գային յիւրա-

քանչիւր յաշխարհաց եպիսկոպոսք եւ արեղայք եւ ոչ գտանէին տեղիք, ի փողոց քաղաքին եւ ի դրունս աշխարհականաց գեղերէին... եւ զի ոչ ունէին կաթողիկոսքն տունս եւ սեղանս հասարակաց եւ ոչ սպասաւորս եպիսկոպոսունս եւ արեղայս եւ ոչ ժամատեղս պայծառս եւ հրաշալիս. զոր վայել է եպիսկոպոսապետին... ի մեծի տառակուսի լեալ եւ ընկալեալ ի տուէ եւ ի գիշերի ջանիւ եւ չարչարանաւք ձեռն ի գործ արկեալ շինեաց զվանս ի Սիս գեղեցկայարմար յօրինուածովք ի տեղի ինչ պատուական եւ վայելուչ որ Սուրբ Աննա կոչիւր, զարդարեալ ամուր շինուածովք, վիմօք եւ աշտարակօք եւ սահմանեաց տունս հասարակաց միարան եղբարց եւ ապա բերեալ յարեւելից քերթողածաղիկ փիլիսոփայք եւ անձինք ճգնազգեացք, արեղայս եւ կրօնաւորս եւ զարդարեաց նոքօք զվանս իւր զոր շինեաց պայծառ ժամատեղօք եւ գեղեցիկ կարգօք եւ սահմանիւք, զոր տեսեալ էր յարեւելս ի հայրենի ժառանգութիւն իւր...» (Սիսուան, էջ 541)։ Վանքի դրան վրայ գրուած է՝ «ԹՎին Հայոց ՊՀԲ⁴ կատարեցաւ վանքս ծախիւք Պօղոս կաթողիկոսի, որոյ ողորմեացի Բրիստոս Աստուած մեր. ամէն» (անդ, էջ 541)։

⁴ 1785ին Սոյ վանքին մէջ անոր միարաններու համար Հաննա Ամասիացին կը գրէ Յովհաննու մեկնութիւնը (Աճառեան, Յույ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 127)։

5. ԱՌԱԿԼԻ ԿԱՄ ԱՌԱԿԵԼԻ ՎԱՆՔԸ

Այս անունով վանք կամ անապատ չկայ, այլ Պերճեր վանքը կոչուած է Առակլիի կամ Հերակլէայի վանք — Կիւրիստոսայի անապատ, զի սոյն վիճակի մէջ կամ անոր մերձ էր (Հմմտ. Սիսուան, էջ 173 եւ Աւետիք 1940, էջ 43) :

6. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշան այս վանքը նոյնացնել կ'ուզէ Ակներրի հետ, որուն եկեղեցիներէն մէկը Առաքեալներու նուիրուած էր (Սիսուան, էջ 66. Հմմտ. Ակիւնեան Հ. Ն., Մատենադրական հետազոտութիւններ, Ե. հատոր, 1953, էջ 148) :

7. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ

Այս անունի վանքը՝ «Կայ ի ստորոտս Պարզընկայ լերին» (Սիսուան, էջ 185 եւ Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 340—341) կամ Պէրզընկայ լերան կողին, Զէյթունի մերձ (Գալուստեան, Մարաշ, էջ 109, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1182) եւ արդէն ստէպ կոչուած է Զէյթունի վանք։ Անոր եկեղեցին նուիրուած ըլլալով Ս. Աստուածածնի անկէ կը ժառանգէ իր անունը։ Եղած է Զէյթունի առաջնորդարանն ու եպիսկոպոսարանը։ Ունի Անանիա առաքեալին նշխարներէն եւ շատ անդաստան, այգի ու շարժական ստացուածք, նաեւ որրանոց։ Նուէրներ ու նպաստներ ստացած է մերձաւոր եւ հեռաւոր ուխտաւորներէ (Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1182

ևւ Dashian P. J. Das Hochland Ulnia oder Zeitun, Wien էջ 18):

Կարապետ Կաթողիկոսը այս վանքը կը կոչէ Առաքելաշէն, որ է «Նշանակ քաջ հնութեան, զորոյ ցանկալի էր հաւաստիս ի կոնդակաց աթոռոյն, եթէ դուցեն» (Սիրտւան, էջ 185):

Յաւալի է որ այնքան սիրուած այսպիսի վանքի մը նկարագրութիւնն ու պատմութիւնը մեզի հասած չէ: Անոր առաջնորդներէն հռչակ ունին Մկրտիչ, Մովսէս եւ Կարապետ Ուլնեցի: Անոնց անուանացանկը կուտայ Հ. Ալիշան — գիտակից որ թերի է եւ մենք եւս չկրցանք ամբողջացնել (անդ, էջ 186):

1586 Յովհաննէս,

1596 Ծերուն, որուն անունը ստէպ Զեռագիրներու մէջ կը յիշուի,

1625—1634 Մկրտիչ,

1666 Մովսէս,

1720 Կարապետ,

1800 Յովհաննէս,

1806 Յարութիւն,

1808 Միքայէլ,

1817 Յակոբ Պօստանեան,

1821 Պօղոս

1823 Յակոբ Պարմաղը-Քէսիկ,

1826 Մատաթիա,

1828 Մարտիրոս,

1867 Սարգիս Գուլիկեան:

Ապա Գր. Արարական, Սահակ Քէօշէկեան, Ստ. Աղճապէկեան, Կարապետ եպ. 1883: Առաջնորդութիւն ըրած են նմանապէս Յակոբ Պըշտեան, Յովհաննէս Չարսանճակցի, Յարութիւն Վ. Տէր Դաւիթեան, Սարգիս եպ. Խանդաբեան, Յովհաննէս եպ. Էօքսիւղեան, Սարգիս եպ. Գուլիկեան, որ կանխաւ իրրեւ վարդապետ ալ առաջնորդութիւն ըրած է: Ասոնց շարքին օղակելու է դեռ 1534ին Դաւիթ, ապա Արիստակէս եւ Մկրտիչ — Ժէ. դար — եւ Դաւիթ Զէյթունցի (անդ, էջ 536):

Ս. Աստուածածնի Հովանիին տակ կը գրուին բաւական թուով Ձեռագիրներ եւ վանքին կ'ըլլան նուէրներ: Յիշենք. 1541ին գրուած Յայսմաւուրք մը Տօնապետ նուէր կու տայ՝ «Ի դուռն Չարունցից Ս. Աստուածածնի Զէյթունոյ վանացն եւ մի ոք իշխեսցէ Հեռացուցանել զսա ի դրանէ Չարխափան Ս. Աստուածածնիս» (Ակիբեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. անոռած Հ. Պոստրեանէն):

«Փառք... գրեցաւ ձեռնագրութեան գիրքս ի թվին ՌԽԵ — 1596 — ի խնդրոյ տէր Յակոբ անարժան եպիսկոպոսիս ի վայելումն անձին իմոյ եւ (ի յ) իշատակ Հոգոյ իմոյ եւ ամենայն զարմից իմոց ամէն: Գրեցաւ գիրքս ի Զէյթունոյ վանքն ի սուրբ Աստուածածնին դուռն յառաջնորդութեան տէր Ծերուն արհեպիսկոպոսին» (Սիսուան, էջ 185):

«... Արդ կատարեալ գրեցաւ սա սյամ

մեծահանդէս եւ հոգեւոր տառից ի շրջագայութեան հայկազեան տուժարիս Ռիէ — 1578 — թուականի ի դառն եւ յանրարի եւ վշտաշատ ժամանակի... ձեռամբ Մարգարէ քահանայի... ի Ֆոնուս ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի» (անդ, էջ 193) :

Զմամուրի Թ. 26 Աստուածաշունչի մէկ յիշատակագրութեան մէջ կայ .

«... Եւ եղեւ սկիզբն եւ աւարտումն սորա աջողութեամբն Աստուծոյ ի գիւղաքաղաքն ի Զէթուն ընդ հովանեաւ սրբոյ Սարգսի Զաւարափարի եւ սուրբ Հրեշտակապետացն եւ սրբոյ Յակոբայ Մծրնայ հայրապետին եւ սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ Պարսամայ եւ Թէոդորոսին եւ աստ կան մեզ ի յաւգնութիւն ի թվականիս Հայոց Ռ եւ ԶԳ (1634) ի հայրապետութեան Կիլիկիոյ տէր Սիմէոնին ի յառաջնորդութիւն մեր վանացս տէր Մկրտտիչ արքեպիսկոպոսի եւ այլ ամենայն քահանայից եւ ուղղափառ սարկաւաղաց . ամէն : Արդ որ հանգիպիք սմա յիշեսցիք սրտի մտաւք զստացող սորա զտէր Գրիգոր վարդապետն եւ զծնաւդսն նորա, ընդ նմին եւ զմեղուցեալ գրիչս եւ զծնաւդսն իմ զհայրն իմ զԱւետիք եւ զմայրն իմ զՄրութ եւ զհաւրեղբայրք իմ զՆերսէս եւ զՎասիլ եւ զեղբայրքն իմ զՍտեփաննոս քահանայն եւ զտէր Ներսէս եպիսկոպոսն եւ զԿոստանդինն, որ առ Քրիստոս փոխեալ են : Եւ զորդիքն իմ զտէր Աւետիք եւ զմիւս որդին զՊրոխորոն եւ զիմաստ պատանին Ներսէս, որ առտ ամ լի

փոխեցաւ առ Քրիստոս...» (Քէչիշեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Ձմամոխ, Թ. 26) :

Նոյն վանքի ուրիշ ձեռագրի մը մէջ կայ.

«...Արդ յանկ ելեալ կատարեցաւ գիր Մաշտոցիս ի Թուարերութեան Հայոց ՌՃ եւ Դին 1655 ի նահանգիս Գերմանիկոյ ի գիւղաքաղաքս ի Զէյթունոյ վանքն ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ: Ծրագրեցաւ գիրքս ձեռամբ նուաստ Գրիգոր բանիս սպասաւորիս ի խընդրոյ տէր Կարապետին եւ յիշատակ Ալթունին հոգւոյն» (Քէչիշեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Ձմամոխ, Թ. 186) :

Նոյն տարւոյ մասին կայ նաեւ սա յիշատակագրութիւնը. «ԹՎին ՌՃԴ — 1655 — ի կաթողիկոսութեան Կիւլիկեցւոց տէր Թէոզորոսին եւ ի յառաջնորդութեան նահանգին Գերմանիկոյ Զէյթունոյ տէր Գրիգոր աստուածաբան վարդապետին» (Քէչիշեան, անդ, Թ. 367) :

Կարեւոր է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Գծագրութիւն եղեւ սորին, Յարեթական մեծ տոմարին, յերկմետասան Յորեյեանին, Յիսուս երկու աւելորդին, ի Գերմանիկ կոչեալ երկրին, Մարաշ կոչեալ մեծ քաղաքին, Սուրբ Կարապետ եկեղեցին, որ Աղտերէ ասեն թաղին, հաղորդութեամբ սուրբ աթոռին, Կիլիկիոյ մենաստանին, Կաթողիկոս նստեալ նորին..., Տէր Մատթէոս զպրապետին, իսկ առաջնորդ մերոյ երկրին, Փոնուս զիւղ կոչեալ վանքին, Ունեցւոյն

սուրբ Ստեփաննոսին, Ծերուն կոչեալ վարդապետին եւ Զէյթունայ մեծ զղեակին, Սքանչեւագործ մենաստանին... Տիրամայր Աստուածածնին, եւ սուրբ Փրկիչ ուխտատեղին, սորա յաջորդ եռամեծին, հովիւ ընտրեալ այս նահանգին արի եւ քաջ ռարբունին, Կարապետ վարդապետին, եւ քանդի գրոյս սմին, Սարգիս երէց վրիպակին եւ վարպետաց համանց նոցին, Որք երախտիք առ մեզ ունին եւ ստացող գրոյս սմին սաստուածասէր Բերրացին, Ղուկաս անուամբ մահտեսին, որդւոց թոռանց որք ընդունին, եղ յիշատակ ի քաղաքին, Հալասլ կոչեալ մեծ քաղաքին, յԱստուածածին եկեղեցին, վասն ընթերցման ի յատենին, որ ընթեռնու տայ զողորմին, եւ ասիցէ զՀայր մեր յերկին, նոքա եւս յիշեալ լիցին, ի Քրիստոս յօրն մեծին» (Յիշատակարան, 1653ին գրուած Յայսմաւուրքի մը մէջ, Գալուստեան, Մարաշ, էջ 237) :

Տ. ԱՐՄԵՆԻ ԿԱՄ ՅՈՎՀԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Լամբրոնի արեւելեան կողմը եւ անոր մերձ ու Արմենի լերան հիւսիսային կողմն է այս անապատը, որ արդարացիօրէն որակուած է Լուրան (Հայաստան, 1851, Թ. 73 եւ Ալիշան, Սիսուան, էջ 66 եւ 96) : Անոր հիմնարկութեան պարագաները եւ շէնքերու նկարագրութիւնը կը մնան անծանօթ : Հին հաստատութիւն է եւ գուցէ յունական : Այժմեան աւերակները ենթադրել կու տան հոյս-

կապ կառուցուածք մը. Տէր Ղազարեան կը գրէ՝ «Անոր վանքը կը գտնուի Սկեւոյ վանքին հիւսիսային կողմը Տաւրոս լեռան լանջին վրայ... վանքին եղած տեղը կը կոչուի Արմէնի լեռ: Աւերակը բաւական տարածուն է խոշոր քարերու կոյտեր իրարու քով դիպուած: Տեղ տեղ կարելի է որոշել սիւներու պատուանդաններ, աղեղնաւոր կամարներու հետքեր» (Բաղմավէտ, 1952, էջ 98):

Անապատը դրուած է Ս. Նշանի եւ Ս. Աստուածածնի հովանաւորութեան տակ, բայց կոչուած է Ս. Յովանի վանք կամ Յովանի ազարակ (Հայտապատում, էջ 502):

Շատ կանուխէն ծաղկած վիճակ ունեցած ըլլալ կը թուի: Հոն է որ կը գրուի այն յարգի կանոնադիրքը, որ այժմ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին մէջ խնամով պահուած է: Անոր յիշատակադրութեան կարեւոր մէկ մասն է.

«Փառք... Յորում ժամանակի հանդիպի թիւ թուականիս Հայոց ՇԽԷ — 1098 — ի հայրապետութեան աստուածապատիւ Տեառն Գրիգորիսի, ի զարմէ Ս. Գրիգորի ամենայնիւ հարցն նմանեալ բարեկարգութեամբ եւ զի յոյժ խռովութեան եւ բազմավրդով էր ժամանակս ի բռնակալութենէ այլասեռից, զայլս ոմանս յիւրոց հարազատաց ձեռնադրէ փոխանակ իւր եւ ինքն զանխրարար պանդխտանայ աղաւթից եւ վերծանութեան պարապելով: Էին սորա ուսումնակիցք վարդապետք սուրբք եւ առաքինազարդք Գէորգ

Մեղրն կոչեցեալ եւ Կիրակոս արք վարժք յաստուածայինսն ուչ ունելով մարգարէական երանութեանցն յաւրէնս Տեառն խորհելովն ի տուէ եւ ի գիշերի, փոյթք յառնել եւ յուսուցանել եւ ճշմարտագէտք դեղովք ապաշխարութեան զբազումս արժանացին շնորհին :

Ի սոցա վարժարանէ այր ոմն Հեղա՝ միտ եւ բարեշնորհ ներհուն եղեալ մակացութեան արհեստի Գրիգոր անուն յոյժ ըղձափափագ տենչանաւք հրամայէ ինձ Յովհաննիսի զրել զաստուածայաւր կտակս ի յիշատակ բարեաց իւր եւ ծնաւդաւց իւրոց, ի լուսաւորութիւն մտաց եւ ի մաքրութիւն հոգւոց եւ իմ նայեցեալ ի սէր սիրեցելոյն Աստուծոյ, անյապաղ փութով սկսայ ի մեծ եկեղեցւոջն Պառլահու եւ անդ նեղեալ յեղեռնաթոյն ոմանց առաջնորդաց ոչ ժամանեցի ի կէտ կատարման, զիմեցի յապահով եւ ի քրիստոսակարգ եկեղեցւոյս Յովհանայ անապատիս, ի գլուխ լերինս գունակ այն երեւելի քաղաքին, զոր Տէրն յԱւետարանին ճառէ, ուր են բնակեալ բազմութիւնն եղբարց խարազնագլեւտից եւ երկաջան գործաւորաց եւ մշտահառաչ աղաւթականաց երկուս աչս ունելով սրատեսս հոգւոյն ճառագայթիւքն աստուածակոչք յառաջնորդական պաշտաւնն, որոյ երիցագունին Մեղեդէ անուն ճանաչի եւ փոխանորդին Գրիգորիս արք առաքինասէրք եւ բարեսէրք: Գիտացեալ զթերութիւն գործոյս եւ գիտակ եղեալ

թէ որ կամակից լինին գործելացն հաւասար են գործողացն հրամայեն ընուլ զգրակասութիւն թերութեան գործոյս եւ բարեաց առնուլ ի Տեառնէ վարձս յանանց բարեացն» :

(Ապա կը պատմէ Խաչակրութեան շարժումը եւ կը յաւելու) «... Աւրհնութեամբ յիշատակաւ յիշեցնիք ի Քրիստոս Յիսուս զատացող գրոցս զԳրիգոր եւ զընկեր նորին զՅովհաննէս, որ ի չքաւոր ազգատութենէ բաւական արար մեզ զնիւթ եւ զծախս եւ զհայր Մեղիտէ եւ զԳրիգորիս, որոց հրամանաւ եւ խնամաւք աւարտումն եղեւ ոգեշահ եւ բարերեղուն եւ հոգիաւանդ կանոնացս : Եւ զտէր Խաչիկ, որ յերկար ժամանակս անարատ սիրով եւ յաւժար կամաւք զաւրինակս ընձեռեաց :

Եւ զիս զՅովհաննէս, զվերջինս ի գրչաց եւ զտաջինս ի պարտաւորաց, որ նշդեհութեամբ աշխատեցայ եւ յարմարեցի խոշորագանիւքս, սակաւ յիշման արժանացուցէք : Եւ Քրիստոս Աստուած... յիշելոցս եւ յիշողացդ ողորմեսցի... ամէն (Հանդ. Ամս. 1930, էջ 561—564, կամ Ակինեան Հ. Ն., Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի, Վիեննա 1930, էջ 98 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 259—264 : Մազադաթի վրայ գրուած է Կանոնադիրքը, որուն ընդարձակ յիշատակագրութիւնն է այս. 1949ին տեսած եմ զայն Նոր Զուղայի մէջ եւ մասեր մըն ալ անկէ լուսանկարած) :

Արմենի Ս. Յոհանի անապատը երկա-

բառեւ կեանք կ'ունենայ եւ բաւական թուով Ձեռագիրներ հոն արտագրուած են: Ան սիրելի եւ հաճելի վայրն էր Ստեփանոս Գոյներ Երեցանց վարդապետի: Հոն կրնար անխռով գրչութեան նուիրուիլ:

Ա. 1290ին՝ «Ի Լուսարանումն խցկան ի հիւսիսակողմն թիկունս լերին որ կոչի Արմէն» կը գրուի Աւետարան մը (Հայաստան, 1851, թ. 73 եւ Սիսուան, էջ 96):

Բ. Փառք... Դարձեալ լիալիր բերանով աւրհնութիւն Աստուծոյ որ արժանի արար զիմս անմաքրութիւնս պիտակ անուն Երեմիա հեռելիլ բանի յանապատիս Արմէնի առ ոտս Գէորգայ վարդապետի: Ի թուիս Հայոց ՁԽ — 1291 (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2604):

Գ. Եւ արդ գրեցաւ սա — Հաւաքածոյ — յաշխարհիս Կիլիկեցւոց: ՁԱռիստակէսն գրեցի ի լեառն Տաւրոսի յանապատին որ կոչի Արմէն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Նշանին առ ոտս սուրբ եւ երջանիկ վարդապետին Գէորգայ յաւրինակէ նորին ի թու... ՁԽԶ — 1297 (անդ, Երուսաղէմ, թ. 1303):

Դ. Գորգ կը գրէ՝ «Ես տրուպս Գորգ որ ի թիկունս Արմէնի նստիմ, յանապատս Յովանիսի պատահեցայ օրինակի գրոցս Յովհաննու Աւձնեցւոյն յարկեղս մեծ վանացն Սկեւռայի եւ խոշոր գրով փոխեցի զսա. եւ ի վերջս աւրինակին կայր գրեալ թէ Տեառն Գրիգորիսի է գիրքս Հայոց քահանայա-

պետի...: Արդ փոխեցի զսա ի յաւգտութիւն
պիտանացուաց իրաց պէսպէս աւանդից ի
զգուշութիւն ինձ եւ համաշունչ հարկակցի
եղբաւր Խաչատրոյ վարդապետի եւ Աստուա-
ծատրոյ եւ զկնի մերոց Տէր յաջողեսցէ .
զրեցաւ ԶԽԷ — 1298 — Թուիս ի փառս Աս-
տուծոյ ամէն⁵ (Սիսուան, էջ 96. Տաշեան,
Մայր Յուշ., էջ 730. Macier. Cat. Bibl. Nat.
թ. 131. Ծաղիկ, 1890—1891, թ. 25) :

Ե. ... Որում խանդակաթ փափաքանօք
իրբեւ տեսի, անյապաղ փութով շութափու-
թութեամբ խոշոր գրով աւարտեցի զցան-
կալի տառս (Մատենագրութիւնք Փիլոնի)
եւ Վահրամ սուտանուն սարկաւազս ի վա-
յելունն ինձ եւ ի մխիթարութիւն հոգւոյ եւ
մարմնոյ ինքնագիր երկօք ի ծոցն սնուցչի
իմոյ աստուածարնակ տաճարի Աստուա-
ծածնի եւ սուրբ Փրկչի Անապատիս Արմէնի
եւ թէպէտ եւ տկար եւս էի ի զլիսոյ մինչ
զրեթէ յոգիս ապաստան եղեալ եւ յոգնեալ :
Սակայն ամենակալ ձեռամբն Աստուծոյ
օժանդակեալ հազիւ հազ տաղնապաւ իմն,
հասի յաւարտ ողորմելովն Տեառն... :

Արդ զորպիսի⁽⁶⁾ չարաչառիկ եւ բազ-
մավրդով ծանր աղետի աւուրս, եւ ունայ-
նացեալ եւ յոյժ խաւարաժառանգս եւ պա-
րապնդեալս մեղօք Վահրամս Սարկաւազ,

⁵ Գորգի մասին գիտենք՝ «Նաեւ Գորգն այն որ
բնակեցաւ ի յանապատն որ կոչի Արմէն, մերձ ի
զղեակն Լամբրոնի, արար բազում աշակերտս... ասէր
եթէ պարտ է ուտել միս» (ի շարաթու, Հայտապատում,
էջ 552) :

մարթացայց ճառել զթշուառութիւնս, զոր Տէր Յիսուս ընդարձակումն արասցէ: Նաեւ առ յապագայսդ Հանդիպօղս եւ ընթերցօղս, կամ դադափարօղս մաղթանք բարւոյ յիշման արժանաւորել զհոգեւոր հայրն իմ եւ զուսուցիչ, որ իրրեւ զհուր մաքրէ, զիմ մարմնական ախորժակս յաստուածայինսն յորդորելով հանապօղ աննախանձարար զՍտեփաննոս Գոյներ Երիցանց... (Պօղարեան Ն. Եպ., Մայր Յուլ. Զեռ. Սրբոց Յակովբեանց, Բ., Երուսաղէմ 1953, էջ 71—72. հմմտ. Սիսուան, էջ 97 եւ Հայապատում, էջ 552):

Զ. Յամի վեցհարիւրերորդի ութսն-երորդի երկրորդի Հայոց (1233) տոհմիս տումարի գրեցաւ անուշահամ աստուածախաւս կենաց կտակս, որ է աւետարանութիւն Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ձեռամբ Յակօբայ սուտանուն կրանաւորի եւ անարժան գրչի, ի խնդրոյ սրբաւէր քահանային Կարապետի, յաշխարհիս Կիրիկեցւոց ի Տարսուֆի առ ստորոտով լերինն Տորոսի յանմատոյց գդեակս Լամբրուն ի փոքրիկ ագարակիս որ Յովանի կոչի, վայրարնակ լինելով ինձ գրչիս ըստ նախնեացն ձայնի թէ աւտարք եւ պանդուխտք եմ յերկրի, ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեա(յ) եւ ի թագաւորութեան քրիստոսապօսկ եւ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ (Սարգիսեան, Մայր Յուլ., Ա., էջ 403—405 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 901—902):

Ի. . . Այսմ աստուածապարզեւ գանձու սուրբ Աւետարանիս ցանկացեալ եղեւ պատուական եւ ընտրեալ, երջանիկ եւ արի խոհեմ եւ խմաստուն քահանայն Գրիգոր: Ի բազում ժամանակաց եռափափազ սրաիւ եւ անձնայաւթար կամաւք խորհէր վասն այսմ աստուածունակ աւետարանին: Թէ յայսմ աւրինակէս որ էր մեծ եւ հռետոր վարդապետին Գէորգայ եւ մաքուր անձին հղնեալ յանապատին Արմէնի եւ ուղղեալ զայս սուրբ Աւետարանս եւ գրեալ ձեռամբ իւրով: Նա ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ գրեաց զնոյն Աւետարանն Գրիգոր պատուական քահանայ եւ ուղղեաց զսա կարդալով երեք հեռ ի վերայ աւրինակին, որ ստոյգ բան ընդ բանի ճշմարտեցաւ, եւ ինքն վերափոխեցաւ առ Քրիստոս, զոր Տէր սցորմեացի նմա: Վասն որոյ ձեռն ի գործ առեալ անարժան այսմ իրի մեղսամակարդ անձն Սարգիս նուաստ եւ սուտանուն քահանայ. . . գրեցի եւ յաւարտ հանի զաստուածունակ բանիս, զսուրբ աւետարանս յայսպիսի ընտիր եւ ուղիղ աւրինակէ, ի Թուիս Հայոց 92Ա (1332) ամին. ի քաղաքս Սիս. . . (Սիւրմէեան, Մայր Յուշ. Հայ. 2եռ. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի, Ա., Վենետիկ 1948, էջ 351):

9. ԱՐԵՎԻՆ ԿԱՄ ԱՐԵՎԻՆ ԿԱՄ ԱՐԵՎԻ ՎԱՆՔԸ

Արեգին կամ ներկայիս Արապազ գիւղը սահման ունի Արեւելքէն Ջահան գետը, ա-

բեմադրէն Ձէյթունի գետակը, հարաւէն
Գիւրթիւլ գիւղը (Գալուստեան, Մարաշ,
էջ 77—78, հմմտ. Կիլիկիա, Պետերբուրգ
1894, էջ 345)։ Տէր Ղազարեան կը հաւաստէ
թէ Բերդուսի եւ Ջահան գետի արեւմուտքը
(եւ ոչ արեւելքը) կը գտնուին Արեւնի հայ-
կական գիւղախումբերը (Բաղձափէյ, 1952,
էջ 89)։ Գիւղին անունովը հասած է մեզի
նաեւ վանքին անունը, որ հարկաւ թէ իր ու-
րոյն անունը ունեցած է։ Կապանի եպիսկո-
պոսանիստն եղած է։ Անոր առաջնորդը Տէր
Գրիգորիս Լեւոն Մեծագործի թագակապու-
թեան հանդէսին կը փութայ ներկայ գտնուիլ
(Սիսուան, էջ 66, 191, 470, Սմբատ, Պատմ.,
Մոսկուա 1856, էջ 100։ Կապանի միւս եպիս-
կոպոսներն եւս՝ Ներսէս — 1193 եւ Բար-
սեղ — 1807 — կարելի է Արեւիկն վանքի
առաջնորդ նշանակել ու համարիլ։ Կարճ
ժամանակով եղած է ան Գրիգոր Վկայա-
սէրի կաթողիկոսական կայանը (հմմտ.
Մատթ. Ուռհ. Պատմ., էջ 355 եւ Ակինեան
Հ. Ն., Մատենադր. Հատագոտութիւններ,
Ե., էջ 236, ուր հեղինակը կը տատամսի թէ
Արեւիկ վանքը նոյն ըլլայ Քեսունի Կարմիր
վանքի հետ)։

10. ԱՐՔԱՅԿԱՂՆԻ ԿԱՄ ԱՐՔԱՅԿԱՂՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ղ. Ինճիճեան կը գրէ՝ «Հանդէպ Սոյ
իրբեւ ժամաւ եւ կիսով հետի անտի ի վե-
րայ ապատաժուա լերին է կործանեալ եկե-

ղեցի, որոյ որմունք եւեթ մնացեալ կան
այժմ իրրեւ կանգնաչափ բարձրութեամբ եւ
հիմն նորա ի տեղիս տեղիս է նոյն իսկ թանձ-
րութիւն տուարար լերինն: Ի ներքին ճակատ
եկեղեցւոյս երեւին տակաւին տեղիք խորա-
նայ, իսկ ի դուռն անդ են երկու սեաւ ամուր
վէժք եւ խաչք փորագրեալք ի նոսա, ի շրջա-
կայս երեւին եւ հեաք պարսպաց մենաստանի
եւ արտաքոյ յարեւմտեան կողմն աղբիւր ի
վիմի սքանչելի անմահական ջրոյ: Զայս մե-
նաստան ասացին լինել Արքակաղին անուա-
նեալ, մենաստան նախնեաց ի ժամանակս
Ռուբինեանց, որ յառաջագոյն ծածկեալ գո-
լով յանտառախիտ կաղնի ծառոց անյայտ էր
մնացեալ ամենեւին տեղին, բայց յաւուրս
Միքայէլ Կաթողիկոսին Սոոյ, որ նստաւ յա-
մին 1737, միարանք ոմանք ընթերցեալ ի
գիրս թէ հանդէպ Սոոյ է մենաստանն, յուզել
սկսան զամենայն լեառն անտառացեալ ան-
համար մանր կաղնի ծառոց եւ ի մացառա-
խիտ վայրս լերին. անհնար աշխատութեամբ
գտին զայսոսիկ հետս: Յայնժամ ապա հրա-
ման տուեալ Միքայէլ Կաթողիկոսի հատա-
նել զամենայն ծառս բուսեալս ի մէջ եկե-
ղեցւոյն եւ մենաստանին եւ սեղան ուղղեալ
մատուցին հանդիսիւ պատարագ առաջի
բաղմութեան ուխտաւորաց: Մին ի միարա-
նից գտողաց գտեղին պատմեաց մեզ զայսո-
սիկ» (Նոր Հայաստան, էջ 363—364):

Իսկ Հ. Ալիշան կ'ըսէ՝ «Արքակաղին ա-
թու էր եպիսկոպոսին Մոսայ, եւ գի քա-

զաքս այս ոչ սակաւ հետի է ի սահմանաց Սսոյ, ոչ թուի ճահաւոր աստանօր լինել Արքակաղնոյ, այլ ի սահմանս այնր քաղաքի» (Սխուան, էջ 229) : Եւ այլուր կը յաւելու, «Ի խորշս ուրեք յիշեցելոյ կամ ի ծմակս լեւրանց խնդրելի համարիմ զեպիսկոպոսական աթոռ եւ կալուածն Մսոյ, որ եւ մի ի հռչակապանծ վանօրէից է Սխուանայ... անշուշտ յանուն ծառոց յորոց ի միջի ծածկէր, կոչեցեալ Արքայկաղնի վանք. Ինճի-ճեան մեր Հայր կարծէր զայն ըստ ասից միարանից ոմանց Սսոյ մերձ այնր քաղաքի լինել, բայց այլ վանս զայն համարեալ յիշեցաք ի տեղագրի կողմանն, իսկ սա հանդոյն հռչակագոյն Դրաղարկի վաղ ուրեմն անծանօթացեալ է՝ զէթ առ ի մէնջ, թէ եւ զարու յառաջ (1772) Գարրիէլ ոմն վարդապետ, կարծեմ ի միարանից Սսոյ... զրէ իբրեւ զծանօթ տեղոյ չափական տողիւք. Գարրիէլ պետս իմոյ անձին հազար երկուհարիւր քսան մին, յամառանոցն Արքայկաղին» (Սխուան, էջ 253) :

Կարելի է ըսել թէ Արքայկաղին վանքը Մսիսի շրջակայքը եւ Սիսի հանդիպակաց լեւրան վրայ կը գտնուի (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1574) :

Այս հոյակապ եւ անուանի վանքը կոչուած է նմանապէս Խճկատոր, զոր Հ. Ալիշան Հաճկատարի մէկ աղաւաղումը կը նկատէ եւ ասով կ'ենթադրէ թէ եկեղեցին

նուիրուած էր Տիրամօր: Յիշատակագրութիւններու մէջ կը հանդիպինք՝ «Ընդ հովանեաւ ամենազաւր աջոյն Յիսուսի եւ սրբուհոյ Աստուածածնին եւ սրբոց հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Գարրիէլի եւ կենսակիր սրբոց Նշանիս սուրբ Կոստանդեայ» (Հմմտ. վարը):

Արքայկաղինի հիմնարկութեան պարագաները եւ անոր շէնքերու նկարագրութիւնները մեզի չեն հասած: Բայց յայտնի է թէ Կիլիկիայի հնագոյն եւ նշանաւորագոյն վանքերէն է: Ապացոյցներ են՝ եպիսկոպոսանիստ ըլլալն եւ արդէն 1167ին հոն թաղումը Ստեփանէի: «Մարմին ի հոգ մտեալ երկրի, յԱրքայկաղնին ուխտ անուանեալ» (Վահրամ, Հայագատում, էջ 346): Եւ ապա քանի մը տասնեակ տարի յետոյ Լեւոն Մեծի թաղակապութեան հանդէսին աւագ եկեղեցականն է՝ «Դաւիթ արքեպիսկոպոս Մամուկատիոյ եւ առաջնորդ սուրբ ուխտին Արքակաղնոյն» (Սիս., էջ 470⁶) — ի հարկէ աւելի քաղաքը նկատի առնուած է: Դաւիթ ապա Կաթողիկոս կ'ըլլայ եւ կը յորջորջուի Դաւիթ-Թաւրոս — Արքայկաղնեցի (Հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 757):

Սոյն վանքին հնութեան աւելի ուժեղ ապացոյց կ'ընձեռէ Լուսաւորչի Ներրողեանի թարգմանութիւնը եւ անոր գիւտը այդ վանքին մէջ, որ արդէն հոյակապ է եւ «մայրա-

⁶ Հմմտ. Մմբատ, էջ 99:

քաղաքացեալ»։ Այդ՝ տեղի ունեցած ըլլալու է 1065—1105ի շրջանին։ Թէոփիլոսի — ի Գրիգոր Լուսաւորիչ — Ներբողին մէջ կայ «Թարգմանեցաւ լուսադարդ եւ վայելչաշար ճառս այս ի յունականէն ի մերս հրամանաւ երիցս երանեալ հայրապետին Տեառն Գրիգորիսի Հայոց մեծաց կաթողիկոսի, ի ձեռն իմաստուն եւ հանճարեղ Թարգմանչին Թէոփիստէի, զոր եւ մինչեւ յայժմ ճրագս այս թագուցեալ էր ընդ մահճաւք եւ ծածկեալ էր ընդ գրուանաւ։ Իսկ ի հրամանէ Աստուծոյ յայտնեցաւ սա ի սուրբ վանս Սրբայկաղնիս, իսկ իմոյ անարժանիս յոգնամեղ եւ անօխտան կրանաւորիս Պաւղոսի ըղձալի փափազաւք գրեալ եղի ի հոյակապ մայրաքաղաքացեալ սուրբ անապատս Արքայկաղնիս ի յիշատակ մեղաւոր հոգւոյ իմոյ եւ ծնաւդաց իմոյ։ Իսկ համբաւ սորա իրրեւ զսլակազարդ թագաւորի հասեալ ի յերկնանման սուրբ եւ աստուածարեակ անապատն յԱկներն առ լուսադգեստ սուրբ եւ երջանիկ հայրն Ստեփանոս եւ նորա ատաքեալ որակս եւ հրամայեաց գրել եւ աւանդել զսա ի գրուեն՝ սուրբ տաճարին Աստուածամաւրն ի պայծառութիւն տաւնի մեր Լուսաւորչին եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնաւդաց իւրոց եւ իմոյ ամենամեղի։ Եւ ես ըստ իմում կարի գրեցի եւ առաքեցի։ Եւ սղերսալի պաղատանաւք աղաչեմ, ով սրովբէանման դասք լուսաերամից, յիշեցնիք աղաւթիւք զաստուածապատուեալ

Հայրն զՍտեփանոս, զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Ականց անապատիս եւ զծնաւդսն իւր եւ զիմաստուն երաժիշտն զՄանուէլ, որ ուսով իւրով բերող եղեւ ճառիս ի վանս: Եւ զաշխատաւոր զբրիշս զՊաւղոս եւ զծնաւդսն մեր եւ զամենայն ի Քրիստոս Հաւատացեալս...» (Մատենադարան, էջ 472. Սիւրմէեան, Մայր Յուշ. Հայ. Ձեռ. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի, Ա., էջ 221 եւ Միութիւն Հաշտենից 1860, Թ. 6, էջ 42 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 278):

Վերոյիշեալ Դաւիթ առաջնորդի օրով Արքայեկազմին մէջ իր միտքը աւելի զարգացնելու հետամուտ կ'ըլլայ Վարդան Այգեկցի առակագիր վարդապետը, որ իր մասին կը վկայէ. «Այս յուսմանն ի ժամանակն եղեւ ի սուրբ ուխտն Արքայեկազմին (Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ..., Վիեննա 1900, էջ 51. հմտ. եւ էջ 58): Ինձ այնպէս կը թուի թէ Դաւիթ կը մեռնի իր առաջնորդած մենաստանին մէջ (անդ, էջ 58):

Հաւանական չեմ գտներ որ Դաւիթ առաջնորդի յաջորդն ըլլայ Երեմիա, զի սա 1223ին զրուած Աւետարանի մը առաջին ստացողը չի նշանակուիր: Ահա յիշատակադրութիւնը՝ «Արդ եղեւ զրաւ զբութեան սորա — ի ձեռն Յովհաննէս սարկաւազի — ի թուականիս Հայոց ի ՈՀԲ — 1223 — ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Տիրամարն, յա-

նապատիւ Թագաւորի վանք, ընդ հովանեաւ քաղաքին Մամեստիոյ. ի... հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ» :

Վերջին ստացող սորայ Երեմիաս ծառայ Աստուծոյ եւ առաջնորդ Արքայկաղնոյս...» (Կիւլէսէրեան Բար. Վ., Կոլտա Յովհաննէս Պատրիարք... , Վիեննա 1904, էջ 116—117) :

Կը խորհիմ որ աւելի յեանդոյն ժամանակի մը մէջ Երեմիա այս վանքի առաջնորդութեան ղեկը իր ձեռքին մէջ առած ըլլայ⁷ :

Վերոյիշուած Աւետարանէն առաջ — 1220ին — գրուած է ուրիշ Աւետարան մը՝ «Ի վանս սուրբ եւ հոշակաւոր ուխտիս Արքակաղնոյ եւ ընդ հովանեաւ սրբոց զաւրաւարաց եւ սրբոց Նշանիս Կոստանդեայ» (Տէր Աւետիսեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Նոր Զուգայի, Թ. 28 — այսքանը ինծի ծանօթ) :

Տառնեակ տարիներ վերջ մագաղաթեայ Աւետարան մը կը գրուի. «Գրեալ ձեռ. Սիմոն փրկիտոփայի ի թվ. 2Ը — 1259 — ի հայրապետութեան Կոստանդեայ ի թագ. Հեթմոյ, յիշխանութեան իշխանաց իշխանիս Ճօֆրէ եւ որդւոցն Կոստանդի եւ Աւնի. յիշեցէք զտիկինն Կեռան... եւ զհանգուցեալ տիկինն Ալիծ եւ զեղբայրն զՀեթումն... զբեցաւ յԱրքայկաղնի վանս, ձեռամբ Ամասիացի Ստեփանոսի Ռ. — 1551 — ամին» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 437) :

⁷ Այս վերջին մասը արդէն տարբեր գրով գրուած է (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 826) :

Քանի մը տարի յետոյ — 1266ին — Թորոս այս վանքին Աւետարան մը կը նուիրէ. «Գարձեալ ես բազմամեղս Թորոս ի Թուռ. ՉժԵ. ետու գտուրք Աւետարանս ի սուրբ ուխտն Արքակաղին կոչեցեալ ի ձեռն տէր Սիոնի եպիսկոպոսի, եւ խնդրեցի ի նմանէ զի ի յիշատակի Նախավկային զպատարագն իմ ծնողացն եւ հոգեւոր տիրոջն եւ ինձ մատուցեն զինչ յայսմ աւուր պատարագ մատուցանի, եւ որք զխնդրուածս մեր կատարեն Քրիստոս Աստուած զիւրեանց կատարեցէ: Չսահմանս զայս միարան եղբայրութիւնն յանձն էառ եւ որք զկնի մեր զան կատարեսցեն զայս» (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 189. հմմտ. եւ Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, էջ 333):

Վերջընթեր նախադասութիւնը նկատողութեան արժանի է. այս է՝ վանքին մէջ բաւական թուով անդամներ կան: Իսկ յիշատակադրութիւնը կը վկայէ թէ վանքին առաջնորդն է Սիոն, որ երկարատեւ կը պաշտօնավարէ: Անիկա 1269ին կը ստանայ Աւետարան մը. «Ի թուականութեանս Հայոց յեւթնհարիւր եւ ի ԺԸն — 1269 — ես տէր Սիոնի առաջնորդ սուրբ ուխտիս Արքակաղնոյս, որ վերստին ստացայ գտուրք Աւետարանս... յիշեցիք զՏէր Սիոնի եւ զծնաւդս նորա յաղաթիս ձեր... նաեւ զսրտէ խոցեալս Սարգիս զրիչ եւ զՎարդան երգեցաւդն» (Պալեան, Յույ. հայ. Ձեռ. ի Թուրքիա, էջ 46. հմմտ. Ծաղիկ, 1890—1891, Թ. 36):

Այնպէս կը թուի թէ այս յիշատակագրութենէն յետոյ տեղի կ'ունենայ միեւնոյն տարին երկրաշարժ մը, որ Արքայկաղին վանքին շատ կը մնասէ: Յիշատակագրութիւն մը կը հաղորդէ ցաւով:

«... Բայց զրեցաւ (ձեռամբ Գրիգորի) սա (Աւետարան) ի նշանաւոր ժամանակի վասն զի անոպա գործաւք մեր ի բարկութիւն չարժեցաք մեզ զանբարկանային բնութիւն, քանզի չարժեցաւ սասանեցաւ երկիրս մեր առ հասարակ, նաեւ րազում զաւառք այլազգեաց եւ այս ոչ ի մի ժամանակս, մինչ զի անապատացան րազում շինանխառք, քանզի դղեակն կոչեցեալ Սարաւանիքար ընդ մէջ հերձեալ յերկիր կործանեցաւ զամենայն բնակիչսն ծածկելով րաց ի սակաւուց, նաեւ Համուսն անուանեալ զմայր սիրելի որդւովք եւ որ մերձ էին կորոյս տարածամ վախճանաւք: Տաց (°) րանիս որ եւ կարի վշտային է, քանզի գերահռչակն ուխտ Արքայկաղինն անուանեալ եւ որ ընդ վիճակաւ նորա, րազում աղաւթանոցք եւ մենաստանք ի վայր խաղաղացին... ո՛վ ոք կարացէ պատմել զանպատմելի վիշտն որ եհաս նահանգիս Կիւլիկեայ...: Եւ զայսոսիկ մեք իսկ տեսաք աչաւք մերովք...:

Բայց եղև այս ի ժամանակս զարնայնոյն յամսեանն Մայիսի, ի թաղաւորութեան բարեպաշտ արքային Հեթմոյ եւ յիշխանութեան որդւոյ իւրոյ Լեւոնի, այն ինչ նորընծա(յ) ի Պարոնութիւն եւ ի հայրապետու-

Թեանն Տեառն Յակորայ, յորում էր թիւ տոմարին ԶԺԸ (1269): Արդ ի սոյն ամի եղեւ սկսեալ աստուածախաւսս այս մատեան ի մեծանուն եղբայրանոցն Մաշկեւոր կոչեցեալ առ դռնն սուրբ Կարապետին: Եւ աւարտեցաւ ի գերահռչակ Ուխտս Անդրիասանց մերձ յանառիկն դղեակն Բարձր անուն կոչեցեալ յառաջնորդութեանն Տեառն Սիմէոնի եւ այլ միարան եղբայրութիւնս ի դռնն մաւրս Սիոնի եւ կենսակիր եւ աստուածքնկալ սուրբ Նշանիս...» (Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր Յուց., Ա., էջ 495. Մատենադարան, էջ 165. Հմմտ. եւ Հայապատում, էջ 433 եւ 476):

Արդեօք այս երկրաշարժի զոհերէն եղաւ Սիոն եպիսկոպոսը:

Հ. Ալիշան այս տխուր իրողութենէն յետոյ կը հարցնէ՝ «Վերականգնեցա՞ւ ի կործամանէն, ոչ կարեմ հաստատել ստուգիւ» (Սիսուան, էջ 254): Յաջորդ յիշատակագրութիւնները կու գան հաստատելու, որ Արքակաղինի վանքը կը վերաշինուի եւ արդիւնաւոր դործունէութիւն կ'ունենայ:

Սիոնի յաջորդը կ'ըլլայ Տիրատուր ինչպէս հետեւեալ յիշատակագրութիւնը կը հաւաստէ, ան կ'ականարկէ նաեւ նախորդ արհաւիրքը.

«Փառք... արդ եղեւ զրաւ սորա — Աւետարանի — ի թուականութեանս Հայոց եւթն հարիւրերորդի քսաներորդ իններորդի, ի հայրապետութեան Տեառն Յակովբայ եւ ի

Թաղաւորութեանն Հայոց Լեւոնի ի նահանգիս Կիլիկեաց ընդ հովանեաւ տմենազաւր աջոյն Յիսուսի եւ սուրբ խորանիս սուրբ Սիոմնի եւ կենսապարգեւ սուրբ Նշանիս, ի դառն եւ դժնեայ ժամանակիս... յիշեալիք... զգերապատուեալ արքեպիսկոպոս զտէր Տիրատուր եւ զաստուածապատուեալ սուրբ եպիսկոպոս զտէր Բարթոլիմէոս եւ զստացաւ զսուրբ աւետարանիս զսրովբէաման եպիսկոպոս զտէր Դաւիթ եւ զաստուածապարգ քահանայ զՊետրոս սրբաբան երկնակամար առ նորատունկ մանկունս նորոյ Սիոմնի: Վասն զի արհամարհանս առնել տայ Թաղաւոր վայելից տարարոհ կայանիս եւ միայնոյ այնմ փափագել, որ միշտ եւ հանապաղ զկայ ունի ընդ Աստուծոյ... որով այսմ բողձանաւք լիապէս լցեալ ամէնիմաստ եւ ամենայն խոհեմութեամբ զարդարեալ սուրբ եւ երանաշնորհ եպիսկոպոս տէր Դաւիթ... ունելով եւ ապաստան զաստուածապատուեալ սուրբ եւ առաքելանման արքեպիսկոպոս զտէր Տիրատուր զպարագրեալս ի զլուխս լրման սուրբ եւ երկնանման անապատին Արքայկազնոյն: Իսկ ըստ նախախնամութեան ամենասուրբ հոգւոյն հանդիպեալ իմոյ մեղաւորիս եւ անարհեստ զրչիս Պաւղոսի շարադրելով իմ զաստուածային պարգեւս զայս յաշխատութենէ մատին իմոյ ըստ սրաիս իմ կապակցեալ եւ յեռանդնահոս փափագմանէ նախադրեալ տեառն Դաւթոյ, հարկեալ իմ ի շքեղաշուք հրամանէ նորին,

եառու զսա ի ձեռն նորա ի վայելումն անձին
իւր եւ առ Քրիստոս հանգուցեալ նախնեաց
նորին, զի անփոխանորդելի հատուցի ի
տրապիզիտս զահաւորակի լիապէս լուսա-
րանի մաւր խոյ Սիոֆիի, սուրբ եւ զերա-
զրական անապատին Վանդիրի խրախ կոչե-
ցեալ» (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 49—
50. Ամատունի, Յուլ. հայ. Ձեռ. Սեւանայ,
թ. 11 եւ յատկապէս՝ Ակինեան Հ. Ն., Հա-
ւաք. Յիշատ. տարի 1280, էջմիածին,
թ. 4096) :

Յաջորդ յիշատակագրութենէն այնպէս
կ'երեւայ թէ Տէրատուր առաջնորդին յա-
ջորդ զրուած է Ղուկաս եւ ասոր՝ Ստեփա-
նոս. «Փառք... զրեալ աւարտեցի զսա
(Աւետարան) ի թվ. Հայոց ԶԼԳ (1284) ի
հայրապետութեան Յակովբայ եւ ի թագա-
ւորութեան Հայոց Լեւոնի եւ ի սուրբ զերա-
զրական անապատիս Արքայկաղնի: Ընդ հո-
փանեալ ամենազաւր աջոյն Յիսուսի եւ
սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ սրբոց հրեշ-
տակապետացն Միքայէլի եւ Գաբրիէլի եւ
կենսակիր սուրբ Նշանիս սուրբ Կոստանդեայ :
Եւ արդ զրեցաւ սա հրամանաւ սրբասնունդ
քհ. Կոստանդեա ի յիշատակ... եւս առա-
ւել հարազատին իւրոյ Տեառն Ստեփաննոսի
արքեպիսկոպոսի եւ առաջնորդի Արքայ-
կաղնոյս⁸, զոր կացեալ եպիսկոպոսութեանն

⁸ Հո՞ւ է որ 1275ին կը գրուի Ժամագիրք մը
(Սիրմէեան, Մայր Յուլ. հայ. Ձեռ. Եւրոպայի մատ-
նաւորաց, էջ 36) :

Ղուկասու ժամանակս, վարելով զկեանս իւր
հեղութեամբ եւ խոնարհութեամբ ըստ սրբոց
առաքելոցն, վերափոխի առ Քրիստոս ի թվ.
21Գ ի Մայիս ԺԶ...: Յիշեսցիք աղօթիւք
զստացաւ զբոցս զԿոստանդին քահանայ
ծնաւդիւք իւրովք եւ ամենայն զարմիւք: Եւս
առաւել յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ յոգ-
նամեզ եւ անարհեստ զրիչս» (Սիւրմէեան,
Յուլ. հայ. Զեռ. Հալէպի, Ա., էջ 57):

Ստեփանոսի յաջորդութեան — թէ՛ ան-
միջնորդակա՞ն, ժամանակի անջրպետը նկա-
տելով՝ կասկածելի՝ — կը կոչուի Յովհան-
նէս՝

«Փառք... Գրեցաւ տետրակս այս ձե-
ռամբ Գրիգոր քահանայի ի մայրաքաղաքս
Սիս ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս ի յաւ եւ
յրնտիր աւրինակէ Կոստանդեայ ի վայելու-
մըն զեռարոյս սարկաւազի Սիմէոնի եւ
ծնաւդաց... արգ աղաչեմ թողութիւն հայ-
ցեցէք Սիմէոմի սարկաւազի եւ ծնաւդաց
իւրոց, որ ստացաւ զսա ի յարգար վաստա-
կոց իւրոց. ի թուականիս Հայոց է ԶԿԱ.
(1312) ի հայրապետութեան Տեառն Կոստան-
դեա եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Աւչնի,
ընդ նմին զԳրիգոր քահանայ զգրաւ սորա
եւ զծնաւդսն իմ եւ զդեռարոյս որդին իմ
զՍարգիս աղաչեմ յիշել... եւ զտէր Յով-
հաննէս եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Արքայ-
կաղնոյն որ շնորհեաց Գրիգոր սարկաւազի
զգին սորա եւ զծնաւդսն իւր» (Սաչիկեան,
ԺԴ. զարի հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 88):

1298ին գրուած յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Պատուական եւ ամենիմաստ քահանայ ոմն վանական սրբաւէր ի սուրբ ուխտէն Արքայկաղնոյ Յովհաննէս անուն կամեցաւ ստանալ զսուրբ Աւետարանս ի յիշտակ... Այդ մինչդեռ զմագաղաթն եւեթ պատրաստեաց ժամանեաց նմա վախճան մարմնոյ...» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 11. հմմտ. Հանդ. Ամս. 1955, էջ 230) :

Հետեւեալ յիշատակագրութեան մէջ չէ յիշուած թէ անոր գրութեան ժամանակ վանքին առաջնորդը ո՞վ եղած է. Արդ զրեցաւ եղանակաւոր տաղարանս հին եւ նոր, զոր առաջին հայրքն են նշանակել ի թվականին ՊԽԳ — 1374 — ի հայրապետութեան Տեառն Կարապետի եւ ի Թագաւորութեան Կիսրոսի ծագերի, որ եւ ի վերայ Հայոց այլ աւրհնեցաւ եւ անուանեցաւ Թագաւոր: Գրեցաւ սա ձեռամբ վերջին եւ մեղսաթաւալ եւ անարժան զծաւղի Եսայի արեղայի ի քաղաքս Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկալոսի եւ կենսակիր սուրբ Նշանացոյ Զորավանիցն եւ Արքայկաղնոյն եւ Վանկոյ սուրբ Նշանին եւ աջոյն սուրբ Լուսաւորչին ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Յեառւ փիլիսոփային, որոյ Տէր ոգորմեսցի, ի խնդիրս եւ ի փափաքս անձին իմոյ եւ եղբաւրն իմոյ Պետրոս արեղայի եւ յիշատակ ծնողաց մերոց Մարտիրոսի եւ հաւրեղբաւրն իմոյ Թաթէոսի քահանայի եւ մաւրն իմոյ Մարթայի եւ ամե-

նայն աղգականացն կենդանեացն եւ հանդու-
ցելոցն . ամէն (Սաչիկեան, ԺԴ. Դարի հայ .
Ձեռ. Յիշատ. , էջ 607 եւ Հայաստան, 1852 ,
թ. 101) :

Տարիներ վերջ — 1405 — կը գրուի
դարձեալ Մանրուսում մը . Գրեցաւ եղանու-
կաւոր տառս որ կոչի Մանրուսումն ի լաւ
եւ յընտիր աւերինակէ . . . որ է յարմարած
առաջին երաժշտապետացն սուրբ ուխտին
Արքայկաղնոյն . . . (բայց կասկածելի թէ հոն
գրուած . Ակրինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ .
էջմ. տ. 1405) :

Ինչպէս գրեթէ բոլոր յիշատակագրու-
թիւններէն պայծառ կը տեսնուի՝ Արքայկա-
ղին վանքի⁹ մէջ յատուկ ուշադրութիւն դար-
ձուած է Մանրուսումներու գրութեան եւ
երաժշտութեան (Հմմտ. Սիսուան, էջ 254 .
Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա. , էջ
343—344 եւ Սաչիկեան, ԺԵ. դարի հայ .
Ձեռ. Յիշատ. , Ա. , էջ 53) :

11. ԱԻԱԳ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշանի համաձայն «Անուն կամ
մակդիր Դրադարկի» (Սիսուան, էջ 234) :
Դրիգոր կը մաղթէ «Յիշեցէք եւ զՏէր Թա-
ղէսս, զհայր Աւագ անպատին, որ զօրինակս

⁹ Արքայկաղնի վանքը եղած է տարաբախտ Սաե-
փանէի եւ Դրիգոր Ազիրատ կաթողիկոսի հանգստա-
փայրը (Արարատ, 1888, էջ 351, Սիսուան, 254 եւ
505. Հմմտ. Նաեւ տատ, էջ 121) :

չնորհեաց» (Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, էջ 44)։ Կոստանդին 1331ին կը վերջացնէ Մաշտոց մը՝ «Ի սուրբ ուխտս կոչեցեալ Աւագ անապատ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս...» (Սաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 242)։

Իսկ Թորոս Շարակինոց մը կը գրէ 1336ին. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուին Հայոց 926 — 1336 — ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակովբայ ի դառն ժամանակիս, յորում նեղին ազգք քրիստոնէից յանաւրէն ազգէն Թուրքաց զոր Տէր խորտակեացէ, յԱւագ անապատիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս ձեռամբ մեղսաներկ եւ անարժան քահանայի Թորոսի, ի լաւ եւ յընարի աւրինակէ Գրիգորի դպրի, որ մականունն Խուլ կոչիւր» (Սաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 290)։

Հ. Ալիշանի վարկածը ընդունելի է նկատելով ասոնք եւ Դրազարկի Յիշատակագրութիւնները, որոնք յառաջ պիտի բերուին։

12. ԲԱՐՍԵՂԱՆՅ ԿԱՄ ԲԱՐՍԵՂԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Սեւ լեռան անուանի վանքերէն։ Տիրութիւնէ զայն Շուղրի հեա կը նոյնացնէ, մինչ ճշտագոյնս Հ. Ալիշան զայն անկախ եւ անջատ վանք կը համարի։ Զարգացած է եւ

չատ անդամ ունեցած է: Հաւանօրէն անոր
 եկեղեցին պղտիկ ըլլալով եւ կամ խարխուլ,
 կը ձեռնարկուի նոր տաճարի մը շինութեան,
 որուն աւարտումէն յետոյ տեղի կ'ունենայ
 հանդիսական օրհնէնքը, բայց բարի վայե-
 լումի չեն արժանանար շինել տուօղները, զի
 «Եղեւ (1115ին) զգրղունն սաստկապէս եւ ա-
 հագին թնդմամբ, չարժեցաւ երկիր եւ լե-
 րինք եւ պատառեցան ապառաժ վէճք... եւ
 եղեւ ի Սեաւ լեռոն անուանի, յանապատն,
 որ կոչի Բարսեղեանց էին ժողովեալ յեկե-
 ղեցօրհնէք սրբազնեալ կրանաւորք եւ վար-
 դապետք Հայոց կային ի վերայ նոցա եւ երե-
 սուն կրանաւորք եւ երկու վարդապետք
 կատարեցան ի ներքոյ նոցա» (Մատթ. Ուռհ.
 Պատմ., էջ 515—516. Սմբատ, Տարեգիրք,
 էջ 22. Սիսուան, էջ 407. Կիլիկիա, էջ 227.
 Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 984):

13. ԲԼՐՅԻ ԿԱՄ ԲԼՐՈՅ ՎԱՆՔԸ

Հաւանօրէն Կիլիկիայի վանքերէն: Սիսի
 1342ի ժողովին մէջ կը յիշուի Յովհաննէս
 Բլրոյ վանից (Սիսուան, էջ 66 եւ Պալճեան
 Հ. Ա., Պատմութիւն Կաթ. վարդապետու-
 թեան ի Հայս, էջ 74):

Հոն կը գրուի Մանրուսում մը՝

«Փառք... գրեցաւ եղանակաւոր տառս
 որ կոչի Մանրուսումն ձեռամբ Ստեփանոսի
 վանական քահանայի ի Թուխ Հայոց ՉՀԳ
 (1324) ի յանապատս որ կոչի Բլրցի ընդ հո-
 վանեաւ սրբոյն Գէորգեայ զաւրաւարի ի

Թագաւորութեան Հայոց բարեպաշտին Լեւոնի
 եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ
 ի վայելումն Ներսէսի վանականի քահա-
 նայի...: Յիշեալիք ի Քրիստոս դառացաւ
 սորին... զՆերսէս եւ զԾնաւդսն իւր զհան-
 զուցեալսն ի Քրիստոս եւ զքեռին իւր զճգնա-
 զղեստ քահանայ զՎարդան... եւ զՍաեփա-
 նոս քահանայ զգրիչ սորին եւ զրազմամեկս
 Գրիգոր, որ զյիշատակարանս գրեցի...»
 (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. տ. 1324):

14. ԳԱՅԼՈՒ ԿԱՄ ԳԱՅԼՈՒՏԻ ԿԱՄ ԶԵՐԽԱՂԵՒԻՐԻ
 ՎԱՆՔԸ

Հետաքրքրական անունով այս վանքը
 կամ անապատը Հ. Ալիշանի համաձայն հիմ-
 նուած կ'ըլլայ Զահանի գետահովիտին մէջ
 եւ կրնայ միացուիլ Գայլուտի եւ Զերմաղ-
 րիւրի հետ (Սխուան, էջ 66): Երկրորդ տե-
 ղին Գալուտ վանք թուի ինձ ընթեռնելի Գայ-
 րուտ եւ նոյն գոլ ընդ Գալու վանս կամ Գա-
 րու անապատ (անդ, էջ 201): Ասէն ոմանք
 թէ եղեալ է երբեմն որ վասն սրբութեան
 վանացն առաջնորդին կամ միարանիցն, որ
 գայլն է արածեալ զոչխարսն, վասն այնր
 կոչի Գայլ վանք եւ այժմ Ասացիք Զերմաղ-
 րիւր վանք կոչեն, որ է հանդէս Սասյ (անդ,
 էջ 537): Սակայն ինչո՞ւ չիորհիլ թէ այդ
 անունը տրուած է վանքին, զի այդ կողմերը
 չատ գայլ կար (ծանօթ է թէ Կիլիկիայի մէջ
 գայլեր պակաս չեն եղած):

Գայլու վանքի եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յակոբայ: Եղած է Լեւոն Ա. Թագաւորի հիմնարկութիւն կամ անոր յատուկ դուրգութանքին առարկայ: Անոր առաջնորդներու անունները մեզի չեն աւանդուած: Կը յիշուի Բարսեղ անուն առաջնորդ մը, որուն համար կ'ըսուի թէ Լեւոն Բ. ի եղբայրն ըլլայ, որ սակայն ճիշդ չէ (Սխաւան, էջ 517 եւ 537): Հոն գրուած են քանի մը Ձեռագիր մատեաններ, որոնցմէ ոմանց Յիշատակագրութիւններն են.

Ա. Փառք... գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի Թուականութեանս Հայոց ՉԿԵ — 1316 — ի Թագաւորութեանս Հայոց Աւչնի որդւոյ արքային Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Կեսարացւոյ ի սուրբ ուխտ Գայլու ընդ հովանեաւ սրբոցն Յակովբա ձեռամբ ըստմամեղ գրչի Գրիգորի գպրի ի խնդրոյ աստուածազարդ քահանայի եւ առաջնորդի (անունը կը պակսի): Այլուք՝ ... Ձեզկելի գրիչս գԳրիգոր գպիր եւ զծնուդսն իմ զմայր իմ զՇահանդուխտ եւ զեղբայրն իմ զՎասիլ գպիր որ փոխեցան առ Քրիստոս ազաչեմ յիշել ի Տէր ի Թու. ՉԿԵ...: Դարձեալ այլուք՝ Զստացաւդ տառիս զսրբասէր քահանայ զՅովհաննէս հայր սուրբ ուխտին որ կոչի Գայլու յիշեալք ի Տէր եւ զեղբայր իւր զՍտեփաննոս քահանայ, ... որ յայտմ ամի հանդեաւ ի Քրիստոս ի Թուին ՉԿԵ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Թ. 2354, Շարակինոյ):

Բ. Նմանապէս... Գրեցաւ եղանակաւոր տառս (Շարակնոց) ի թու. Հայոց ԶԿԷ (1318) ի թագաւորութեան Հայոց Աւչնի աստուածասիրի եւ բարեպաշտի որդւոյ Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Կեասրացւոյ ի յանապատս որ կոչի Գոյլու ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլոց սրբոցս որք աստ (կան), ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան քահանայի Սիմէոնի ի խնդրոյ պատուական եւ հոգեւոր եղբաւր մերոյ Ստեփաննոսի զպրի... (Շահադիզ Ե., Պատմական Պատկերներ, էջ 110—111):

Գ. Ի թվ. Հայոց ԶՀԴ (1325) ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի աստուածասիրի եւ բարեպաշտի, որդւոյ ի Քրիստոս հանդուցեալ թագաւորին Աւչնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդնի Լամբրոնացւոյ գրեցաւ եղանակաւոր տառս մանր ուսման յաստուածրնակ անապատս, որ կոչի Գալու, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ սրբոցս, ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան քահանայի, Սիմէոնի, ի խնդրոյ սրբասէր եւ պատուական սարկաւազի եւ հոգեւոր եղբաւր մերոյ Յովանիսի գրաւագմի, ի վոյելումն անձին իւրոյ...:

Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որ հանգիւսիք սմա տեսութեամբ կամ աւրինակելով յիշեալիք գտապաւլ սորին զՅովանէս եւ զԾնաւղսն իւր: Ընդ նմին աղաչեմ յիշել եւ զանարժան հոգս զՍիմէոն գրիչ եւ զԾնաւղսն իմ զՅակոբ քահանայ զորդի Մեծաբարոնի

զհանգուցեալն ի Քրիստոս : Աղաչեմ յիշել
եւ զհոգեւոր որդեակս եւ զեղբարս իմ ի Տէր
Ջապլ(ո՞ւն) զպիր եւ զփոքր Սաեփանոս
զպիր եւ որ յիշէ յիշեալ լիցի յողորմութիւնն
Աստուծոյ ամէն :

Բայց զրեցաւ սա ի լաւ եւ ի ստոյգ աւրի-
նակաց երկուց Կոստա(նդեա՞) եւ Վաւծ . զոր
էր գրեալ Գրիգոր Չորուկ (Յաչիկեան,
ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 197—
198) :

Դ. Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի
Մանրուսունմն ի թուիս Հայոց 226 (1336)
ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի աս-
տուածասիրի եւ բարեպաշտի որդւոյ ի Քրիս-
տոս Աստուած հանգուցեալ թագաւորին
Աւչնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յա-
կոփրայ ի սուրբ անապատս Գալու, ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ սրբոցս
որ աստ : Ձեռամբ բաղմամեղ եւ անարժան
քահանայի Սիմէոնի :

Ըզյեանեալս ի նկարիչս զՅակոբ զպիր
զծառայ Աստուծոյ եւ ձեր, զծագկող զրոցս,
ի ծունկս անկեալ աղաչեմ սրտի մտաւք յի-
շել զիս եւ զծնողսն իմ . . . (Յաչիկեան,
ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 290) :

15. ԳԱՐՍ-ՊԱԶԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Գարս—պաղարի աւերակներուն մէջ կը
նշմարուին «աւերակ վանաց եւ փոքու եկե-
ղեցւոյ փոխեցելոյ արդ ի մզկիթ, երկոքին

ևւս շինեալք ի մասանց հնազոյն շինուածոց, մենաստանն կամ տաճարն 44 քայլ երկայն, 23 լայն, համակ տաշածոյ վիմօք, այլ եւ այլ մեծութեամբ... (Ալիշան, Սիսուան, էջ 199) : Կրնայ յունական վանք եղած ըլլալ :

16. ԳԵՄՈՉԳԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Լամբրոն րերդի եւ Սկեւոս վանքի մերձ հիմնուած է այս մեր ականջներուն խորթ հնչող անունով վանքը, որուն եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի: Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Միւս եւս միաբանակեցաց տեղի յայս կողմանս (Սկեւոսյի եւ Լամբրոնի) յայտնէ յիշատակարան մի...: Գրեցաւ յեղբայրանոցս որ ի գաւառիս Լամբրոնի, որ զեղջուկ բարբառով ի հին սովորութենէ Գեմրոճգեր յորջորջի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ հարազատ եղբարց Աւետեաց եւ Յովհաննիսի...: Այս վանք են կարծեմ գրեալ լատիներէն Quemerequecon յամի 1342 ի գործս Ժողովին Սոյ եւ հայր տեղոյն էր Լեւոն ոմն. Չամչեան Հայր համարեալ է զԳերմաղրիւր վանս, որ յիշի ի հայերէն գրեալ պատմութեան Ժողովոյն Ատանայի, որ յամի 1316. մարթ է թէ եւ այս անուն սխալ գրեալ իցէ փոխանակ Զերմաղրեր» (Սիսուան, էջ 66, 114, 258) : Լատիներէն Quemerequecon կրնայ Գերմաղրիւրը ներկայացնել, երբ գիտենք թէ ան զարգացած վանք էր եւ ինչպէս Ատանայի

Ժողովին իր ներկայացուցիչն ունէր, այսպէս եւ Սիսի Ժողովին ալ, ունեցած է յանձին Լեւոնի:

Գեմըոձգերի մասին Ժամանակին արտայայտուած եմ. «Սկեւոյ վանքէն զատ կար Գեմըոձգեր վանքը Լամբրոնի հովանանաւորութեան տակ, որուն եկեղեցին Ս. Աստուածածին կը յորջորջուի եւ վանքը եղբայրանոց կամ միաբանակեաց վանք Անապատ կոչեցեալ: 1198ին ոմն գրիչ Ոսկերեւանի ճառերը օրինակած է Ներսէս Լամբրոնացւոյ համար յեղբայրանոցս որ ի գաւառիս Լամբրունի, որ զեղջուկ բարբառով ի հին սոփորութենէն եւ Գեմըոձգեր յորջորջի, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս եւ յառաջնորդութեան սրբաւէր եւ հարազատ եղբարց Աւետեաց եւ Յաճանիսի» (Յովսէփեան, անդ, էջ 631—632): Իսկ 1205ին կը գրէ Լամբրոնացի Ներսէս քահանայ թէ իր մօրեղբոր Պատարագի Մեկնութիւնը երկու գրիչէ եւ երկու տեղ օրինակուած է: Գրեցաւ սկիզբն գրոցս, որպէս յայտնի է որքանութիւն (որպիսութիւն) գրոյն այլայլութեամբ ի ձեռն ուրումն եղբոր Աւետեաց սրբաւէր քահանայի ի Միաբանակեաց վանս Անապատ անուանելոյ, իսկ այլն ի Սկեւոյն վերատաշեալ, ձեռամբ ուրումն կլերիկոսաց սրոյ եկեղեցւոյն Զօրավար անուանելոյ (Սիրմէեան, Յուլիական Եւրոպ., էջ 48—49): Անտարակոյս Աւետիք գրիչ նոյն է Աւետեաց հետ եւ Անապատ կոչուած Միաբանակեաց

(Մխարանակեցա՞ց) վանքը նոյն Գեմըռձգեր կոչուած եղբայրանոցի հետ, որ կը զանուէր Լամբրոնի գաւառի, բայց ոչ Սկեւոսյի մէջ: Այս Անապատը հաւանօրէն Ապրըարիպի շինած վանքերէն մէկն է: Անհաւանական չէ որ այս Եղբայրանոցը նոյն ըլլալ Սաղրուի Ս. Աստուածածնի վանքի հետ, ուր կ'առանձնանար Ներսէս Լամբրոնացի (հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1954, էջ 82 եւ 83):

17. ԳԵՐՄԱՂԲԻԻՐԻ ՎԱՆՔԸ

Դիւրաւ կարելի է Գերմաղբիւրի վանքը Զերմաղբիւրի կամ Գայլու վանքի հետ նոյնացնել, թէեւ մէկ տառի տարբերութիւն կայ այդ անուններու մէջ: Զանոնք իրարու հետ նոյնացնելու միտած է Հ. Ալիշան (Սիսուան, էջ 518 եւ 547), իսկ Հ. Հացունի՝ նոյնացուցած (Բաղմապէս, 1923, էջ 295): Ինծի այնպէս կը թուի թէ Գերմաղբիւրի վանքը փնտուելու է Կոռիկոսի կողմերը. եւ կամ Դրազարկի մօտերը:

Լեւոն Դ. Թազաւորը զայն կը կարգէ Դասատուն: Անկէ է Դրիզոր վարդապետը, որ 1316ին Ատանայի Ժողովին կը մասնակցի (Սիսուան, էջ 258, տես նաեւ Գեմըռձգեր վանքը):

Գերմաղբիւր վանքի մէջ 1273ին Յովհաննէս կը գրէ Աւետարան մը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 310): Հաւանօրէն 1311ին հոս Վարդանի համար կը գրուի Նոր Կտակարան մը, որուն Յիշատակագրութիւնը Դրազարկի

Յիշատակագրութիւններու մէջ ազուցած եմ (հմմտ. անդ) եւ 1328ին Փիլոնի Գրոց ժողովածուն, որուն կարեւոր Յիշատակագրութիւն է՝

«Փառք... ես... Յակոբ կրտսերս բանասիրաց եւ յետինս վարժապետաց ի քաղաքէն Կրակայ կոչեցեալ, յորում որակ որակ գոյնս քարանց ելանէ, զոր ոմանք հրահալելի արուեստիւ եփեալ... կայծակունս արծարծեն եւ յառաջ բերեն զանազան գործս երկաթոյ առ ի սէտս ազգի ազգի անաւթոց հոգոյն ձեռնառուութեամբ եւ ըստ անձին բաղձանաց ետու գրել զի. տառս իմաստասիրական, որ է շարագրեալ յեռամեծ իմաստասիրէն Փիլոնի եւ եղեւ զրաւ զրչութեան սորա ի վանքս որ կոչի Գերմաղրիւր եւ է այժմ զասատուն կարգեալ ի Թագաւորէն Հայոց չորրորդ Լեւոնի եւ ի Թագադրին եւ պայլին Հայոց Օշնի տէր Կօնիկոսոյ ձեռամբ Առաքելի սրբասէր եւ կուսակրան քահանայի: Արդ ստացայ զսայ ի վայելումն անձին իմոյ եւ ի յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնաւդաց իմոց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց... յիշեմջիք ի Քրիստոս զիս զանարժան սոսկ անուամբ վարդապետս Յակոբ, եւ զծնաւդսն իմ եւ զերարսն իմ գնացեալքն առ Քրիստոս...: Էր թիւն յարեթական տումարի եւ հայկազեանս սեռի ԶՀԷ (1328) ի Թագաւորութեանն Հայոց չորրորդ Լեւոնի որդւոյ բարեպաշտ Թագաւորին Աւչնի եւ ի պայլութեան Հայոց Աւչնի տիրոջն Կաւոր-

կաւսայ եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց
Տեառն Յակոբայ, որ է քուերորդի տէր Գրի-
գոր կաթողիկոսին, զոր աղաչեմ եւ զսոսա
եւս յիշել ի Քրիստոս ողորմայիւ ամէն (Պա-
շիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ.,
էջ 209) :

18. ԳԱԽԻԿԱԹԻ ՎԱՆՔԸ

Սխի մէջ, մեծ վանք մը, որուն մասին
դժբախտաբար տեղեկութիւններ իր պակսին
(Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 500) :

19. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Այս՝ անապատ մըն է, որ կը գտնուի՝
«Ի մէջ լեռանց Տօրոսի, որ է գահ Կիլիկիոյ
եւ ի սկիզբն Պամփիլիայ» (Սխուան, էջ
113) : Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Այսու բանիւ ա-
նեղկրայ ազդէ խնդրել զտեղին յարեւմտա-
կողմն Սկեւուայ եւ Լամբրոնի, ընդ մէջ սորա
եւ բարձրաբերձ լեռանցն» եւ կը յաւելու
«նոյն մի թուի անապատն Սաղրուի եւ անա-
պատն Ս. Գէորգ» (անդ, էջ 118) : Վարկած
մը որ գուցէ հանուած է անոր մերձաւորու-
թենէն եւ այդ պարագային ըսելու է որ գուցէ
թէ նոյն անունով մատուռ մը եղած է եւ ա-
նունը տարածուած է Սաղրուի վրայ եւ
փոխն ի փոխ գործածուած : Այս վանքին յե-
տոյ Յոյները կը տիրանան :

Լամբրոնացիներէն եւ այն՝ յատկապէս
Ներսէս Լամբրոնացիէն սիրուած վայր է :

Յովհաննու Յայտնութեան մեկնութեան թարգմանութեան առթիւ Ն. Լամբրոնացի կը հաւաստէ՝ «Իսկ սրբադրեցաւ ի նշանագրութենէ քերթողական արհեստիւ ի յապահով անապատս սուրբ Գէորգ ի մէջ լերինս Տաւրոսի, որ է դահ Կիլիկիոյ եւ ի սկիզբն Պամփիլիոյ ձեռամբ նուաստ եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքի Տարսոնի տառապելոյս Ներսէսի» (Արարատ, 1900, էջ 211) :

Իսկ՝ «Գրեցաւ (Մեկնութիւն Ս. Պատարազի) ի թուականիս ՈԻԶ — 1177 — յանապատս Ս. Գէորգ ի մէջ լերինս Տօրոսի, ի դահ Կիլիկիոյ եւ ի սկիզբն Պանփիլիոյ, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի եւ իշխանութեան Հեթմոյ Սեւաստոսի» (Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 467 եւ հմմտ. Պողարեան, Մայր Յուլյ., Բ., էջ 10) :

20. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ս. Գէորգի անունով երկու վանք կը գտնենք Սեւ լերան վանքերու շարքին մէջ : Ասոնցմէ մէկը Լատիններուն վերաբերած է եւ միւսը Հայերուն, որոնց առաջնորդներէն Ներսէս Անգլիա կը ճամբորդէ նպաստ հաւաքելու համար (Սիսուան, էջ 410 եւ 424) :

21. ԳԹՆԵՐ ՎԱՆՔԸ

Այսպէս կոչուած կամ ծանօթացած այն դիւղին անունովը, որուն մէջ կը գտնուէր (Սիսուան, էջ 533) : Հաւանական է որ իր

սրբաւայրին անուշովը կնքուած ըլլայ Ս. Աստուածածին: Հաւաստեալ կարելի չէ ըսել թէ ո՞ւր կը գտնուէր: Մերձ էր Մոլեռոնի եւ մօտ Բարձրաբերդի: Հ. Ալիշան կը գրէ. «Այլ զի սահմանակիցք էին գաւառքդ Մոլեռոնի եւ Բարձրաբերդոյ եւ յետնոյս մասն յաւելաւ յառաջին լինել թեմ Յովհաննու արքայեղբօր, յայտ է թէ յայնմ մասին էր եւ Գոնեք, որ եղեւ նիստ եպիսկոպոսին Մոլեռոնի, իսկ Բարձրաբերդոյ եպիսկոպոսն կարծեմ նստէր յԱնդրիասանց ուխտն» (Սիւսուան, էջ 144):

Գոնեք նկատուած է Կիլիկիայի մեծադոյն եւ նշանաւորագոյն վանքերէն:

Անոր անունը սերտիւ կապուած է Յովհաննէս Արքայեղբօր անուան հետ: Անիկա անոր այցելուն է, առաջնորդն է եւ զարգացնողը: Հոն գրած է ինքը քանի մը Զեռագիր եւ հոն ու այլուր անոր համար եղած են արտագրութիւններ:

Գոնեքի մէջ նմանապէս կը գործէ եւ գրչագրութեամբ կը գրադի Ստեփանոս Վահկացի (Հասկ, Հայագիտական Տարեգիրք, 1950—1951, էջ 58):

Յովհաննէս Արքայեղբայրը կը մեռնի 1289ին: Գոնեքի առաջնորդութեան ղեկը իրենց ձեռքերու մէջ կ'առնեն Ստեփանոս — այր հեղ եւ մեծ բարունի — Ներսէս — 1316 — եւ Մխիթար — 1341: Սա յետոյ կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ:

Բարձրարեքդի հռչակաւոր Աւետարանին համար կ'ըսուի՝ «...Այլ եւ զկնի ելից մերոց յաշխարհէս, ուր եւ հանդիպեսցի կուտանք զսուրբ Աւետարանս ի սուրբ ուխտն Գոններն յիշատակ մեզ եւ ծնաւդաց մերոց եւ ազգականաց, որ անդ են ամփոփած» (Սիւրմէեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Հալէպի, Բ., էջ 6 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 984, նաեւ Բիւղանդիոն, 1908, Թ. 3438) :

Գոներ ունէր բաւական կալուած. այսպէս Գործք Առաքելոց եւ Կաթ. Թուղթք Ձեռագիր մատեանի մը մէջ կը կարդանք. Գրեցաւ սուրբ տառս նորակերտ տաճարին որ յանուն Աստուած սուրբ Հոգւոյն կանգնեցաւ ի գեաւղն Տիրոջ, որ է սեփական Ժառանգութիւն սուրբ անապատին Գոներոյն... (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմիածին, Թ. 196. հմմտ. եւ Հասկ, Հայագիտական Տարեգիրք, 1950—1951, էջ 59—60 եւ վարը Յիշատակագրութիւններ :

Գոներ վանքի անունը բաւական ստէպ Յիշատակագրութիւններու մէջ կու գայ : Անոնցմէ քանի մը հատը յառաջ բերելով պիտի զոհանամ (հմմտ. Թորոս Աղբար, Բ., էջ 393. Գալէմբեարեան Հ. Գ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Միւնիսէնի, էջ 7—8. Տաշեան, Մայր Յուլ., 633—638. Սիսուան, էջ 144—146 եւ Հայաստան, 1850, Թ. 23, եւն եւն) :

Ա. «Փառք... նուաստ ծառայս վեհիցդ տրուպս եւ մեծագունիցդ հոգս Յովհան

Եպիսկոպոս արքայեղբայրս, բարուն առաջնորդ սուրբ մենաստանին Գոներոյն ի թուականիս ՁԻԱ (1272) շինեցի զսուրբ մատուռն յանուն սուրբ Աւետարանչին Յոհաննու ի գեաւդս Տիրոջ կոչեցեալ: Ձոր ի բազում ամաց նախնին արքայ Լեւոն յիւսկինեաց շնորհեալ էր Գոներոյն զայս գեաւդ Տիրոջ կոչեցեալ...: Եւ ես սակս պիտոյից իմոց շինեցի զսուրբ Յովհաննէս, զոր եւ ես ըստ կարի պատշաճին զարդարեցի զգետիւք, ետու եւ սուրբ Աւետարան, զորս մերկեաց եւ զողացաւ. զողացեալ ի չար զողէն, եւ ոչ գտի: Ձոր իմ ի ծեր հասակի սկսա(յ) գրել զսուրբ աւետարանս ի թվ. ՁԼԵ (1286) ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ եւ սորին մերձ զայլ սրբոցն եղի ընթերցմունս ճաշոյ գրեալ ձեռամբ Ստեփանոս երիցու եւ պարզեւեցի զսա Տիրոջ գեղջին եկեղեցւոյն յընթեռնուլ ի շահ աւգտի բնակչաց Տիրոջ գեաւդս եւ ի յիշատակ մեզ եւ մերոցն...» (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 107—108):

Բ. «Շնորհիւ... Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յընդիր աւրինակէ ի վայելումն աստուածասէր իշխանին պր. Սմբատայ, որդոյ հանգուցեալ եւ բարէպաշտ իշխանին պր. Կոստա եւ հանգուցեալ մաւրն իւրոյ տիկին Շահանդըխտին եւ հանգուցեալ եղբարցն պր. Բակուրին եւ պր. Կոստանդ: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ սուրբ եւ ընտրեալ աստուածահաճոյ արքեպիսկոպոսին

սուրբ ուխտին Գոներոյն¹⁰ տէր Յոհաննէսի որդի աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին հանգուցեալ ի Քրիստոս պր. Կոստանդեայ թագաւորահաւրն. զրեցաւ սա ի հայրապետութիւնն Տեառն Յակոբայ եւ ի թագաւորութիւնն Հայոց աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորին Լեւոնի զրեցաւ ի մեծ թուակ. Հայոց ԶԻԷ — 1278...» (Գալէմքեարեան Հ. Գր., Յուլց. հայ. Զեռ. Մատ. ի Միւնխէն, էջ 8):

Գ. Արդ զրեցաւ (եւ աւարտեցաւ 1292ին) սուրբ Աւետարանս ի հռչակաւոր եւ յաստուածարնակ անապատիս Գոներոյս ի յառաջնորդութիւն տէր Ստեփաննոսի, այր հեզի բարեպաշտի եւ մեծ բարունոյ... (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Երուսաղէմ, Թ. 195):

Դ. Աւետարան մը՝ «ի թուարեութեանս հայկապեանս տումարի ԶԽԲ — 1293 — աւարտեալ եղեւ ի սուրբ անապատիս Գոներ ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնիս եւ սուրբ Սիոնի եւ կենսակիր սուրբ Նշանացս եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Երուսաղէմ, Թ. 2612):

Ե. «Ես Մարտիրոս սպասաւոր բանի եւ աշակերտ զրոց, ըստ ըղձի եւ փափաքման

¹⁰ Այս անունը զրուած է նմանապէս Գաոներոյ, հմմտ. Պօղարեան Ն. եպ. Մայր Յուլց. հայ. Զեռ. Ս. Յակովբեանց, Բ., էջ 134):

սրտի գրեցի զսա¹¹ ի վանքս հռչակելի որ
Գոնեք կոչի մերձ ի Բարձր կոչեցեալ բերդ
ի մեծ թուականիս Հայոց ՉԾԲ (1303) ի յամ-
սեանն Մայիս ըստ Հռոմայեցւոց անուանց
ամսոյս որ աւր ԺԵ էր սորին ամսոյ, յորում
լուաք ի նոյն աւրս չար համբաւ, զի տէր եր-
կրիս մերում չոքաւ ի Շամբն կոչեցեալ աշ-
խարհ հանդերձ Մուղալն կոչեցեալ զաւ-
րաւք: Եւ ըստ մեղաց մերոց յաղթեալ յա-
նաւրինաց փախստեայ եղեւ յաշխարհն Բա-
բելացւոց առ խանն Խաղան կոչեցեալ եւ էր
աշխարհս մեր յոյժ ի տարտարոսք»: Այլուր
«ՉՄարտիրոս վարդապետ աշակերտ Գէոր-
գեայ Սեւոացւոյ զգրաւդ գրոյս յիշեցէք ի
Տէր ընդ նմին եւ զվարդապետն իմ եւ զու-
սուցիչ զԳէորգ բարունապետ»:

Այլուր՝ զՄարտիրոս վարդապետ եւ
զգրիչ սորա յիշեցէք յաղաւթս ո՛վ եղբարք
որք հանդիպիք, գրեցաւ սա ի Գոնեքս ի
թիականիս Հայոց յեւթնհարիւր յիսուն եւ
երկուքն, յուլիս ԻԹ:

Այլուր՝ Չմեղապարտ վարդապետ Մար-
տիրոս աղաչեմ յիշել ի Տէր Քրիստոս: Գրե-
ցաւ սա ի թուականիս ՉԾԳ յամսեանն յու-
լիս յերկիրս Կիլիկիոյ մերձ ի բերդս Բարձր
յանապատս Խաչատրոյ ի վերայ գետոյս
Շղրկայ ի քարանձաւս եւ նեղ տեղիս ի դառն
ժամանակիս յորում ամսեան եկին մահմե-
տականք զաւրքն ի Շամբէն եւ առին սրով

¹¹ Աստուածաշունչ:

զբերդն թիլ եւ ուխտազանց եղեալ դաշանցն
կոտորեցին զորս գտին անդ. եւ բազումք
փախստական եղեալ ի նոցանէ գետասոյդ
եղեալ ի մեծ գետն Ջահան եւ այս ամենայն
վասն մեղաց մերոց (Ակինեան Հ. Ն., Հա-
ւաք. Յիշատ. էջմ. 182 եւ Սաչիկեան,
ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատակարանները,
Երեւան 1950, էջ 16, Յովսէփեան, Քարտէզ,
էջ 43) :

Ա. Դրազարկի տեղն ու անունը:

Ստուգիւ «զարմանք եւ ցաւ կանխեն առ ի չգիտելոյ զգիրսն» (Սիսուան, էջ 230) Դրազարկ վանքի, որ Կիլիկիայի ամէնէն հռչակաւոր եւ արդիւնաւոր վանքերէն եղած է. «Եւ վանորայս յոյժ հռչակեալ, յորոց Դրազարկն է մականգրեալ» (Վահրամ Բաբունի, Պատմ. [Հրտ. Շահնազարեան], էջ 195):

Մատթէոս Ուռհայեցի Դրազարկի շատ հեռաւոր սահմանագծումը կ'ընէ, երբ կը գրէ՝ «Սա (Գէորգ Վ. Մեղրիկ) մեռանէր բարի խոստովանութեամբ ի Քրիստոս եւ թաղեցաւ ի գաւառն Անաւարզայ, ի մեծ անապատն որ Դրազարկ կոչի, զոր նորոգեաց մեծ իշխանն Հայոց Թորոս» (Պատմ. Երուսաղէմ 1869, էջ 418):

Յիշատակագրութիւն մը՝ գրուած 1328ին (Հմմտ. յիշատ. ԼԲ.) կը գրէ. «Ի Դրազարկ անապատն, որ ի Սիս» (Հմմտ. նաեւ Խաչիկեան, ԺԵ. դարի հայ. Զեռ. յիշատ., Ա., էջ 249):

Վարդան Արեւելցիի Պատմութեան հրատարակիչը կը գիտէ թէ Դրազարկ «Յարեւ-

մտակողմն Սսայ խնդրելի է եւ հետաքննելի» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 117, ծան. 2) :

Հ. Ինճիճեանի տեղեկութիւնները այս մասին չահեկան են. «Դրազարկ անապատ եկեղեցի յանտառախիտ ձորամիջի, հեռի ի Սսոյ իրրեւ միօրեայ, յարեւմտեան կողմն նորա, իսկ յԱնաւարզայ իրրեւ երկօրեայ, անցանէ առ նովաւ եւ առու, երեւին անդէն նաեւ աւերակք ինչ նախնի հռչակաւոր մե- նաստանին... : Լինի ի Դրազարկ ուրկումիլ գունով դեղին եւ կաղին առատ, որպէս եւ ի Սիս» (Նոր Հայաստան, էջ 365) :

Ամէնէն պայծառ եւ հնազրոյժ սահմա- նազծումը կը գտնենք 1123ին գրուած Յիշա- տակադրութեան մը մէջ՝ «Դրեցի զսա մե- ծաւ ջանիւ եւ աշխատութեամբ ի լեռնապատ անապատիս որ անուն Դրազարկ յորջորջի առ ստորոտով մեծի լերինն Տաւրոսի, որ է մերձ յանմատոյց ամուրն որ յունական լե- գուան Կոսթիտաուայ անուանի» (Հմմտ. Յիշատ. Գ.) :

Դրազարկ կամ Թրազարկ անունը կամ բառը քանի մը մեկնութիւն կամ ստուգա- բանութիւն ստացած է :

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Դոքա (արեւմտեան ազգերը) ազուական իմն պարզմտութեամբ զհայկական ձայնն ընդ փռանկականին գու- դեալ թարգմանեն զԴրազարկն Trois - arcs եւ ի լատինսն Երից կամարաց վանք կամ ար-

բայ Abbas Trium arcium... գրի եւս առ լատինս.՝ Abbatia de Tresarco: Հետաքնին եւս է անուանն հայերէն ստուգարանութիւն կամ վարկած առ մերայինս իսկ, առ որս միարան առ պատմիչս եւ առ յիշատակագիրս գտանեմք գրեալ Դրազարկ եւ համարիմք ստուգարանել Դրան զարկ, բախումն, յանժանօթ ինչ մեզ պատճառէ այսպէս առադրեալ, բայց արքունական պատմիչս հնադիր եւ ընտիր, ստէպ եւ ամենայն ուրեք Թ. տառիւ գրէ Թրազարկ եւ հարկ է թէ ոչ վայրապար, այլ յայլ իմն տուչութենէ գիտիցէ պատճառս այնպիսի կոչման, ոչ վարկպարագի գրան բախումն, այլ թրի եւ սուսերի զարկուած, եթէ քաջին Թորոսի եւ եթէ այլոյ ուրուք հուժկու բազկի» (Սխուան, էջ 231):

Շատ տկար մեկնութիւն է եւ գոհացուցիչ չէ:

Դրազարկի ուրիշ մէկ անունն է Աւագ, ինչպէս 1173ին գրուած Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ «ի սրբազան ուխտս Դրազարկի, որ կոչի Աւագ» (Յիշատ. Ե. եւ Սխուան, էջ 234), եւ ապա դար մը վերջ Ակների մէջ գրուած ձեռագրի մը մէջ Գրիգոր կը մաղթէ Յիշեցէք եւ զհայր Աւագ անապատին, որ զօրինակս շնորհեաց (Սխուան, էջ 154 եւ Ակինեան Հ. Ն., Մատենադրական հետազոտութիւններ, Ե., Վիեննա 1953, էջ 171), սակայն քիչ մը կասկածելի է թէ հոս Դրազարկ ակնարկուի այդ անուն տակ:

Դրազարկ վանքի կամ անոր մէկ բաժանումի անունը կը համարի Հ. Ալիշան Փոսոյ անապատ անունը, յենլով 1325ին գրուած Յիշատակագրութեան մը վրայ, ուր Հայրապետ՝ Դրազարկի եւ միանգամայն Փոսոյ հայր եւ առաջնորդ կ'աւանդուի (Սիսուան, էջ 234) : Այս մասին հմմտ. իմ կարծիքս Փոսոյ վանքի մասին գրած տողերուն մէջ :

Իսկ Հ. Ն. Ակինեան կը գրէ՝ «Ինձ կը թուի թէ այս Խորին վանքը նոյն է Փոս անապատի հետ (որով նաեւ Դրազարկի հետ) եւ Խորին ու Փոս համադոր անուանակոչումներ են : Ձեռագիրներ, որոնք գրուած են Խորին եւ Փոս վանքերու մէջ, գրուած են ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ Դրիգոր Լուսաւորչի եւ սուրբ Նշանի» (Աւետիք, 1940, էջ 43) :

Աւելի ընդունելի է Մեծ. Հօր միւս վարկածը. «Կրնայ մտածուիլ որ Խորին եւ Փոս, ինչպէս եւ Փերճեր նոյն ձորահովտին մէջ կառուցուած վանքեր ըլլան միեւնոյն վանական ընդհանուր վարչութեան տակ (Աւետիք, 1940, էջ 43) :

Սոյն վանքերը իրարու հետ միացած էին Գէորգ Մեղրիկի կանոնագրութեամբ եւ ունէին որոշ կապ մը : Միաբաններն ու առաջնորդները կրնային փոխադարձ յարաբերութեան մէջ ըլլալ (հմմտ. ապա՝ Փոս անապատը) :

Ուռհայեցիի վկայութեան համաձայն Դրազարկ կոչուած է նմանապէս Գերեղմա-

նատունք սուրբ վարդապետացն (Պատմ.,
Վաղարշապատ 1898, էջ 366) :

Բ. Դազարկի նկարագրութիւնն ու դամբարանը :

Դրազարկ վանքի եւ անոր եկեղեցիներու նկարագրութիւնները մեզի չեն հասած : Այդ՝ կարելի է հաստատել Կիլիկիոյ բոլոր վանքերու մասին եւ շատ ցաւալի պարագայ է :

«Մեծ, հրեշտակաբնակ, ականաւոր, դերահռչակ» եւ համանման որակումները Յիշատակագրութիւններու մէջ ստէպ կրկնուած՝ մեզի անոր շէնքի մասին այսքանը դուցէ կարենան դադափար տալ, որ հոյակապ կառուցած ունեցած է : Բայց անոնք աւելի անոր անձերու ներքին եւ արտաքին գործունէութեան կը հային :

Յիշատակագրութիւններու մէջ ստէպ կը յիշուի թէ Դրազարկ կը գտնուէր Ս. Աստուածածնի հովանիին ներքեւ, ուստի եւ հարկ է ընդունիլ որ անոր աւագ կամ մեծ եկեղեցին կոչուած է Ս. Աստուածածին եւ ընծայուած Տիրամօր (հմմտ. Յիշատակագրութիւնները եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 623—625) :

Անոր կցուած եկեղեցիներ կամ անոր մատուռներէն եղած են Ս. Թորոս (Յիշատ. 1239 տ. եւ Ս. Փրկիչ կամ Ս. Նշան (Յիշատ. 1217, 1290 տ.) :

1290ին գրուած Յիշատակագրութեան մը մէջ կը հաւաստուի՝ «... Ի գերահռչակ ուխտս Դրազարկ ընդ հովանեաւ սուրբ եւ փառաւորեալ Տիրամաւր Աստուածածնիս եւ կենսակիր աստուածարնակ սուրբ Նշանացս, որ է զիր եւ դամբան թաղաւորացն եւ թագուհեացն իւրեանց օրհնեալ զարմին Ռուբենեանց (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. առնուած Պր. Գեղամէ) :

Հոն թաղուած են Թորոս Ա., Թորոս Բ., Թորոս Գ., Ռուբին Բ., Հեթում Ա., Զապէլ թաղուհի, Ստեֆանէ, Ալինախ, Օշին եւ ուրիշներ : Թորոս Առաջինի համար կ'ըսուի՝ «Թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Դրազարկ» (Արարատ, 1888, էջ 349), Թորոս Բ. ի համար՝ «Եղաւ ի դամբարանի ի հռչակաւոր անապատն սուրբ ի Դրազարկն¹» (անդ, էջ 351), Ռուբէնի համար՝ «Եւ կրօնաւորեալ թաղեցաւ ի Դրազարկն» (անդ, էջ 352), Հեթումի համար՝ «Լեալ կրօնաւոր թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Դրազարկ» (անդ, էջ 355) :

Կիլիկիայի ժամանակագիրը կը հաղորդէ «Եւ տարան զԶապէլ (Բ.) ի Դրազարկն, զի է նա տեղ եւ զիր հանգստեան թաղաւորացն Հայոց եւ հայրապետաց, վասն երկիւղին անօրինաց զի նեղ եւ նուրբ է ճանապարհն եւ ի Սսու աւելի քան զմիոյ աւուր ճանապարհ» (Սխուան, էջ 545) :

¹ Փատուունի եղբայրներէն մէկը «Գնաց ի Դրազարկն եւ անդ փոխեցաւ» (Վարդան, Պատմ., էջ 123) :

Նաեւ եկեղեցականներու դամբարան էր Դրազարկ եւ այդ հասկնալի՝ նախ միաբաններու ապա ուրիշ կրօնականներու: Ուռհայեցին կը գրէ. «Նւ կոչեցաւ վանքն այն գերեզմանատուն սուրբ վարդապետաց» (Պատմ., էջ 461): Դարձեալ՝ «Մեռաւ ամենազովելին Բարսեղ վարդապետն եւ թաղեցաւ ի վանքն Դրազարկ, ուր են գերեզմանք սուրբ վարդապետացն նմանեաց իւրոց» (անդ., էջ 546): Հոն կը թաղուին Գրիգոր Տղայ, Գրիգոր Քարավէժ, Յովհաննէս Է. Մեծաբարոյ, Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցի, Կոստանդին Գ. Լամբրոնացի եւն եւն (Հմմտ. ի Recueil des Historiens des Croisades, documents arméniens, t. I. էջ 630, 631, 669, Կիլիկիայի ժամանակագրութեան մէջ (Մժրատ Գունդատապլ) եղած տեղեկութիւնները, որոնցմէ է նաեւ թէ Դրազարկի մէջ «Բացին զհողն տէր Կոստանդին Բարձրաբերդցի կաթողիկոսին, նա գտան զշուրջառն փտած եւ զպալլին խայտնին շէն եւ զգաւազանն եւ զմազն եւ ոսկր ամենեւին ոչ գտան»):

Գ. Դրազարկի առաջնորդները եւ միաբանները:

Անձանօթ է, կը գրէ Հ. Ալիշան, ժամանակ հիմնարկութեան վանացն — Դրազարկայ — եւ թուի կանխել քան զՌուբինեանցն եկաւորութիւն, նա զի եւ թորոս Ա. նորդող նորին կոչի ի սկիզբն ԺԲ. դարու ի ձեռն երկուց վարդապետաց (Սխուան, էջ 231):

Հետեւեալ Յիշատակագրութիւնը Դրա-
զարկի գոյութիւնը կամ հաստատութիւնը
կ'ուզէ հաստատել 893 տարիէն առաջ: Կը
գրուի. Գրեցաւ (ի ձեռն Մկրտիչի) սուրբ
Աւետարանս ի հրեշտակակոխ մենաստանին
Դրազարկի առաջի սուրբ Աստուածածնի
եւ սուրբ եղբայրութեանս միջի, թուականս
Հայոց նոր տոմարիս ՅԽԲ^օ (893) ի թագա-
ւորութիւն Հայոց Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ
Բագրատունւոյ ի տոհմէ կաթողիկոսութեան
տեառն Գէորգայ Գառնեցւոյ: Յորում ամի
կործանեցաւ Դըւին քաղաք ի շարժմանէ եւ
բազումք մեռան եւ եկեղեցիք տապալեցան:
Այս իրս գործեցաւ վասն ծովացեալ մեղաց
մերոց... (Հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ.
Չեռ., Ա., էջ 99):

Յիշատակագրութիւններու յօրինուա-
ծութեան ծանօթ մը շուտով կը միտի ըսե-
լու թէ կեղծիքի մը առջեւ կը գտնուինք եւ
արդէն շատոնց ցուցուցած է համոզիչ կեր-
պով Հ. Ն. Ակիւնեան, որ այս յիշատակա-
գրութիւնը կարկտանք է եւ 1113ին գրուած
յիշատակագրութեան մը (Հմմտ. վարը)
վրայէն ձեւաւորուած՝ շատ անճարակօրէն
(Հանդ. Ամս. 1917—1918, էջ 160):

Ուստի այդ յիշատակագրութենէն Դրա-
զարկի հիմնարկութեան ժամանակի մասին
լոյս չի ծագիր:

Յենլով կամ կռուան ունենալով Մատ.
Ուռհայեցիի հաւաստիքը թէ «Զոր (զԴրա-

զարկ) նորոգեաց մեծ իշխանն Հայոց Թորոս²» (Պատմ., էջ 418), անվարան կրնանք ըսել թէ Դրազարկ յունականն հին վանք եղած է եւ Թորոս զայն նորոգելով Հայերու կը փոխանցէ: Հոն կը հրաւիրէ ժամանակին անուանի զոյգ վարդապետները Գէորգ եւ Կիրակոս:

Գէորգ վարդապետ իւր քաղցրարարոյ բնաւորութեան եւ մեղրահոս լեզուին պատճառով կոչուած՝ Մեղր կամ Մեղրիկ վարդապետ, Վասպուրականցի է՝ ծնած ըլլալով սոյն նահանգի Ալիւր գիւղը, 1044ին կամ 1045ին: Հաւանօրէն նկատելով որ Կիլիկիայի մէջ Հայութեան կը բացուէր նոր արշալոյս, կը մեկնի Կիլիկիա, ուր այլ եւ այլ վանքերու մէջ ընտիր գործունէութենէ վերջ՝ կը հաստատուի Դրազարկ եւ հաւանօրէն կ'ըլ-

² Թորոս Ա.ի համար Վահրամ կը գրէ՝

Ձեկեղեցիս բազում շինեալ.

Եւ վանորայս յոյժ հռչակեալ,

Յորոց Դրազարկն մակադրեալ

Եւ Մաշկեւորն անուն ձայնեալ

Եւ այլ բազումք որ հաստատեալ

Եւ պաղեօք փարթամացեալ.

Սա այսպիսի կենօք կեցեալ

Եւ առ Քրիստոս վերափոխեալ

Ի սուրբ ուխտին տապան եղեալ

Որ է Դրազարկ անուն կոչեցեալ:

(Recueil des Historiens des Croisades, documents arméniens, tome premier, Paris 1869, էջ 499, ուր եւ Թորոս Բ.ի համար կ'ըսէ Որովք առ նա եղեւ փոխեալ եւ ի Դրազարկն հանդուցեալ, էջ 508, ուր նաեւ Ռուբէնի համար Յորժամ զմահու բաժակն արբեալ, սա ի Դրազարկն եղեւ թաղեալ, անդ, էջ 510:)

լայ անոր առաջնորդը հակառակ իր խոնարհամտութեան եւ փառքէ խուսափելուն: Կը մեռնի 1155 (Հմմտ. մենագիրութիւն)՝ մը Հ. Ն. Ակինեանէ, Մատենադարան հետազոտութիւններ, Ե. հատոր, Վիեննա 1953, էջ 107—136): Կը թաղուի Դրազարկի մէջ, ուր գրուած եւ առաջին անգամ կարդացուած է իր՝ «Մատենան պաղատանաց սուրբ վարդապետի Մեղրկայ գինի ելից իւրոց յաշխարհէ...: Այս իմ գիր ողջունի եւ պաղատանաց է մեղապարտ եւ տրուպ ծառայի Աստուծոյ Գէորգեայ, զոր գրեցաք առ Համաւելէն Եղբայրութիւնդ» (անդ, էջ 129):

Մինչ Թորոս Դրազարկի արտաքինը կը նորոգէր եւ ներքինին նորոգութիւնը կը ցանկար, զայն գլուխ կը հանէ Գէորգ Մեղրիկ: Նախ իր օրինակելի եւ ճգնաւորական խիստ կենցաղով Դրազարկի մէջ կը հաւաքէ «զամենայն դասս ճգնաւորացն Քրիստոսի եւ ապա՝ հաստատեաց անդ կարգ եւ կրօնք դառաջին սրբոց հարց»³ (Ուռհ., էջ 366⁴):

Եւ որպէս զի իր տուած կանոնները մոռացութեան չենթարկուին՝ «Եղ զսահմանս կանոնի նոցա գրաւորական հաստատութեամբ, որ կայ մինչեւ ցայսօր» (Սխուան, էջ 231):

Ի՞նչ են արդեօք այդ կանոնները:

³ Կ'որոշէ եւ կը սահմանէ ընթերցուածները:

⁴ Հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 305, 325—326 եւ Յաջիկեան, ԺՆ. դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ., Ա., էջ 246. Սմբատ, էջ 78 եւն եւն:

Անոնց ամփոփումը կու տայ Կիրակոս Գան-
ձակեցի՝ «Սա կարգաւորէ զհռչակաւոր
ուխան, որ կոչի Դրազարկ. Անդադար լինել
ի պաշտօն զցայգ եւ զցերեկ եւ հանապաղ
պահօք կատարել եւ առանձինն ումեք ոչ ինչ
լինել բայց ի հասարակաց տանէն» (Պատմ.,
էջ 62—63⁵), զոր կ'անուանէ՝ «Զառուցեալ
սրբարան» (Մատ. հետապօտ., Ե., էջ 130):
Վերոյիշեալ գրութեան մէջ Մեղրիկ վերջին
անգամ իր կանոնադրութեան կարեւոր կէ-
տերը կը շեշտէ՝ «Ով սիրելի եղբարք, զգու-
շացարուք կենաց ձերոց, մի սիրէք զսնոտի
եւ զուշայն զլի ցաւօք կեանս զայս եւ մի
զկորուսիչ ողւոյն զհեշտութիւն մարմնոյ եւ
մի ազահութեան եւ իշխանասիրութեան
զհեա երթայցէք, եւ մի ի ճշմարիտ խոստո-
մանութենէն, ի պահոց եւ յաղաւթից թու-
լանայք եւ մի ոք սխակալութեամբ եւ հեռիւ
գտանիցի...» (անդ., էջ 135):

Յաւալի է որ Մեղրիկ վարդապետի այս
կանոնադրութիւնը մեր ձեռքը չէ հասած եւ
կամ դեռ երեւան չէ եկած:

Գէորգ վարդապետի համաշունչ գործա-
կից է Կիրակոս Գիանական վարդապետը, որ
նմանապէս Հայաստանէն Կիլիկիա կը հա-
տատուի եւ տարիքով աւելի փոքր է ծնած
ըլլալով հաւանօրէն 1050ին: Չէ կարելի
ստուգապէս բնել թէ Կիրակոս Ե^րբ Դրա-
զարկի անդամակցեցաւ, սակայն այն յայտնի

⁵ Հմմտ. եւ Վարդան, Պատմ., էջ 117:

է որ 1113ին Դրազարկի մէջ է եւ զԺրախ-
տութիւնը կ'ունենայ յաջորդ տարին իր
սրտակիցը — Գէորգ Մեղրիկ — կորսնցնե-
լու: Չունիմ որեւէ ապացոյց, բայց անհա-
ւանական չէ որ անոր յաջորդ ընտրուեցաւ
Կիրակոս, որուն մասին սա գեղեցիկ վկա-
յութիւնը կու տայ Մ. Ուռհայեցի՝ «Իսկ ի
թուականութեանն Հայոց ՇՀԶ մեռանէր
սուրբ վարդապետն Հայոց որ ասի Կիւրոս
— այս է Կիրակոս — նմանեալ առաջին
սրբոցն, ուսեալ զամենայն Կտակադիրսն
Աստուծոյ եւ ամենայն խորին քննութեամբ
հասու եղեալ լիապէս հասեալ ի վերայ Հին
եւ Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ, ընկերա-
կից Գէորգայ վարդապետին, որ ասի Մեղ-
րիկ» (Պատմ., էջ 366):

Կիրակոս՝ զբշի հաճելի եւ բաւական
առատ հունձք մը կը կտակէ յետագայ սե-
րունդի, այսպէս՝ Սրբազրութիւնք Գործք
Առաքելոցի Մեկնութեան թարգմանութեան,
սրբազրութիւն Յովհաննու աւետարանի Մեկ-
նութեան թարգմանութեան. Տօնամակի կամ
Ճաշոցի լրացում, Շարական Արեւելք գե-
րարփին եւն եւն (հմմտ. մանրամասնօրէն
Ակինեան Հ. Ն., Մատենադրական Հետազո-
տութիւններ, Ե., էջ 247—336): Դրազարկի
սունչութեամբ Սամուէլ Անեցի կը հաղորդէ՝
«Ի ՇՀ — 1121 — թվին վարդապետն Կիրա-
կոս կանոնադիրն Դրազարկուն հանգեաւ ի
Քրիստոս» (Ժամանակագրութիւն, էջ 128):

Ինչպէս կը տեսնուի հոս շփոթութիւն մը կայ Գէորգի գործը Կիրակոսի կը վերագրուի, թէեւ անհաւանական չէ որ երկու համամիտներն ու համսիրտները իրարու հետ սոյն հարցերու շուրջ խորհրդակցած են: Հակառակէն Կիրակոսի Յայտմաւորքի եւ Ճաշոցի մէջ ունեցած դերն ալ Գէորգ Մեղրիկի վերագրուած է» (Հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 251. Հմմտ. եւ Աճառեան Հ., Յուց. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 113):

Դրադարկի մէջ ապրած է նաեւ Բարսեղ Պիաւեցին՝ «էին արքանուանիք ի միում ժամանակի յերկրին Տարսոնացուց ի լեառնն Սեաւ եւ ի լեառնն Կարմիր եւ ի Խորին անապատն Դրադարկն Բարսեղ Պիաւեցին, որ հռչակելին էր եւ սքանչելի վարուք, որ կարգաւորէր զուխտն իւր, ոչ ճաշակեալ միս րնաւ եւ ոչ կիթ, բայց ի տառնի եւ կիրակէի ձէթ միայն: Եւ կարգեալ ցայգապաշտօն յամենայն կիւրակամտի, որ կայ դեռ եւս կարգաւորութիւն կանոնին ի նմա» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 341): Կը յիշեցնէ Գէորգի կանոնադրութիւնը Կիրակոս վարդապետի առաջնորդութիւնը՝ կա՛մ պէտք ենք ընդունիլ թէ կարճատեւ եղած ըլլայ եւ կա՛մ նոյն իսկ պէտք ենք մերժել, զի արդէն 1123ին Թադէոս Եւագրի մէկ գործը կը ստանայ Յովհաննէս ընտրեալ քաւհապետ առաջնորդի համար (Յիշատ.): Տարիներ յետոյ Դրադարկի ղեկավարութիւնը կը յանձնուի Բարսեղ վարդապետի, որ գի-

տուն է եւ առաջնորդի մը յատուկ առաւելութիւններով օժտուած (Յիշատ. 1163—1176) : Անոր անմիջական յաջորդը կրնայ նկատուիլ Սամուէլ, որուն օրերուն 1178—1181 Թորոս Դրազարկի մէջ արտագրութիւններով կը գրադի (Յիշատ. 1178—1181 տ.) :

Լեւոն Քաջագործի եւ Մեծագործի թագադրութեան հանդէսին ներկայ է Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Սոյ եւ առաջնորդ Թրազարկուն (Սիսուան, էջ 470 եւ 505), որ կարճատեւ ժամանակով կաթողիկոս կ'ըլլայ եւ ապա կը վերադառնայ իր վանքը եւ անոր առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ, զոր կը վարէր իր բացակայութեան Հեթում-Հեղի (Սիսուան, էջ 505) :

Ստուգութիւն չունիմ թէ 1217ին Յիշատակագրութեան մը մէջ անուանուած տէր Գրիգոր Դրազարկի առաջնորդ եղած ըլլայ (Յիշատ. Գ.) մանաւանդ որ Ալիշան Հեթում Հեղիի պաշտօնավարութիւնը կ'երկարաձգէ մինչեւ 1218 (Հմմտ. Սիսուան, էջ 505) :

Ապա Դրազարկի միարանները կը հովուէ ու կը կառավարէ Բարսեղ եպիսկոպոս, որ «մեծ եւ գերամաքուր» եպիսկոպոս է վարքով ու տոհմով (Յիշատ. 1220, 1241 տ.) :

Յիշատակագրութեան մը մէջ, որ 1276ին գրուած է (Յիշատ. Ժէ.) սոյն տարւոյն արդէն հանգուցեալ կը հաղորդուի Բարսեղ, բայց անկէ առաջ 1273ին գրուած ուրիշ Յիշատակագրութեան մը մէջ (Յիշատ. Ժե.

ծան. 1) *կը խնդրուի Յիշեցէք եւ զհայր Թագէոս զհայր Աւագ անապատին, որ զաւրինակս շնորհաց (Սխուան, էջ 154 եւ Ակինեան շ. Ն., Մատ. Հեա., էջ 171), եթէ ակնարկութիւնը Ակնեբի վրայ չէ, ուր Գրիգոր Զեապիբ մը կը գրէ :*

Հ. Այիշան Դրազարկի առաջնորդ գիտէ 1301ին Յովհաննէս (Սխ., էջ 234) եւ ապա անոր յաջորդ՝ Կոստանդին, որ Կաթողիկոս եւս կ'ըլլայ: Անոր առաջնորդութեան շրջանին 1305ին Դրազարկ թշնամիներու նշաւակ կ'ըլլայ. «Բագում ինչ պարտ էր գրել վասն այսորիկ...: Զի յայտմ աւուր եւ ի ժամուս լսեցաք թէ զԴրազարկն անաւրէնք այրեցին» (Հաւաք. Յիշատ. Ակինեան, Վիեննա, 324) : Կոստանդինի առաջնորդութիւնը երկարածիւր կ'ըլլայ (Յիշատ. ԻԱ. եւ ԻԶ) :

Փոս վանքի եւ Դրազարկի առաջնորդութիւնները կը վարէ ժամանակ մը Հայրապետ վարդապետ (Յիշատ. Լ. եւ Այիշան, Սխուան, էջ 234) :

Յեառապոյին կը յիշուին Սիւ արքեպիսկոպոսներէն Բարսեղ (Յիշատ. ԼԴ.) բայց նախ Յովհաննէս (1272ին), որոնք կրնան եւ Դրազարկի առաջնորդ եղած ըլլալ, քանի որ Սիւի եպիսկոպոսանիստը ընդհանրապէս Դրազարկ վանքն էր: Բայց պէտք է նկատի առնենալ որ 1271ին Դրազարկի եպիսկոպոս կը յիշուի Գրիգոր (Յիշատ. ԺԵ.) իսկ միւսներու համար հմմտ. Սխ., էջ 234 :

Այս եւ ուրիշ առաջնորդներու գեղափարութեան տակ Դրազարկի միաբանները կը ջանան իրենց ժամանակը արդիւնաւոր անցնել եւ կը նուիրուին գիտութեան, գրչագրութեան ու մանրանկարչութեան:

Հոն կը ծաղկին Գէորգ Մեղրիկ ու Կիրակոս վարդապետները — գէթ իրենց կեանքի վերջին տարիները:

Հոն կ'ապրի ժամանակ մը (1220ին) Վարդան Այգեկցի նշանաւոր առակագիրը (Տաշեան, ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ, էջ 59):

Դրազարկի նշանաւոր անձերէն է Թորոս, որ երաժիշտ է եւ դասապետ, զոր լեւոն Գ. Անդլիս կը յղէ իրրեւ գեսափն: Հ. Ալիշան կը միտի զինքը նոյնացնել Թորոս Թափրոնցիի հետ (Սիսուան, էջ 234—235):

Իսկ անոր ամէնէն աւանաւոր նկարիչն ու ծաղկողն է Սարգիս Պիծակ, որուն նկարադարդ Չեռագիրներէն բաւական թուով հասած են: Յատկապէս յիշելու եմ Վենետիկի ԺԲ. Աւետարանը, որ հայ մանրանկարչութեան գեղեցիկ նմոյշներէն է մանաւանդ զոյներու համադրութեամբ եւ սակիի զործածութեամբ (Ալիշան, Սիսուան, էջ 234—235 եւ Սարգիսեան, Մայր Յուշ., Ա., էջ 431—434. հմմտ. Սարգիսի կեանքի եւ մանրանկարչութեան մասին՝ էջմիածին, ամսագիր, 1953, Թ. 9, էջ 45—50. Թ. 10, էջ 30—35 եւ Թ. 11—12, էջ 30—40):

Թէ Դրազարկի վանքը ե՞րբ եւ ի՞նչ պա-
րագաներու տակ իր կենսունակութիւնը
կորսնցուց եւ փլատակներու վերածուեցաւ,
չենք գիտեր:

Անոր կենսունակութեան եւ արդաստու-
րութեան խօսուն ապացոյցներ են հոն գրուած
Ձեռագիրները, որոնց յիշատակութիւնները
յառաջ կը բերեմ քաղելով ցուցակագրու-
թիւններէ եւ գրքերէ:

Գ. Յիշատակագրութիւններ:

Ա. Գրեցաւ (ի ձեռն Մկրտիչի) սուրբ
Աւետարանս ի հրեշտակակոխ մենաստանին
Դրազարկի առաջի(ն) սուրբ Աստուածածնի
եւ սուրբ եղբայրութեան միջի(ն): Թուա-
կանս Հայոց նոր տոմարիս ՅԽԲ (893) ի
թաղաւորութիւն Հայոց Սմբատայ որդւոյ
Աշոտայ Բագրատունոյ. ի տոհմէ կաթողի-
կոսութեան Տեառն Գէորգայ Գառնեցւոյ:
Յորում ամի կործանեցաւ Դրւին քաղաք ի
շարժմանէ եւ բազումք մեռան եւ եկեղեցիք
տապալեցան (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ.,
Ա., էջ 99. Հանդ. Ամս. 1917—1918, էջ 160
եւ հմմտ. վերը):

Բ. Ես Կիրակոս ի վերջ հասեալ գիտնա-
կանաց, մեղաւոր եւ անարժան ծառայ Աս-
տուծոյ ցանկացաւդ եղէ այսմ լուսայիղձ
կտակիս եւ ետու աւարտել Գէորգեայ գրչի
ի ստոյգ եւ յընտիր զաղափարէ սրբոյն Սա-
հակայ թարգմանչի:

Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի հրեշտակակոխ մենաստանիս Դրազարկիս առաջի սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Եղբայրութեանս ի միջիս ի ՇԿԲ (1113) թուականիս հայկական ազգիս, ի թագաւորութեան Յունաց Աղէքսի Երկարնակի եւ ի Կաթողիկոսութեան Հայոց Բա(ր)սղի եւ յաջորդի նորուն Գրիգորի ի փառս Քրիստոսի... (Ակինեան Հ. Ն., Մատենադարան Հետազոտութիւններ, Ե., Վիեննա 1953, էջ 300—303. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 321 եւ Սխուման, էջ 233) :

Գ. Փառք... Յամի Շ.որդի Հ.երրորդի Երկրորդի թուարկութեանս Հայոց, ես նուազ քահանայ Թադէոս ցանկացաւ Եղեալ աստուածախառն մատենի սրբոյն Եւաղբեա միայնակեցի միանգամայն եւ վարդապետի եւ գրեցի զսա մեծաւ ջանիւ եւ աշխատութեամբ ի լեռնապատ անապատիս, որ անուն Դրազարկ յորջորջի առ ստորոտով մեծի լերինն Տաւրոսի, որ է մերձ յանմատոյց ամուրն որ յունական լեզուան Կոպիտաւայ անուանի զի որպէս Հոռոմայեցւոց քաղաքն ունելով զերկուս արեգակն զՊաւլոս եւ զՊետրոս սոյնպէս եւ անապատս ունելով զերկուս լուսաւորս զգերակայ վարդապեան Կիրակոս եւ զմականուն վարդապեան Արքայեցի Գրիգոր Կոչեցեալ, Երկոքին քաջք եւ առաքինիք, առաքինութեամբ անհաս եւ գիտութեամբն զերի վերոյ քան զամենեւեան, զոր եւ մեր

սիրող եղեալ աստուածային գրոյս եւ սուրբ վարդապետացս զաւրինակ շնորհեաց :

Զսայ ստացայ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբաւր իմոյ եւ առաջնորդի տեառն Յովհաննիսի ընտրեալ քաւչապետի, ի յիմոյ արդար վաստակոյ արձան յաւիտենական առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան . . . (Քէչի- շեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Զմմառի . . . Թ, 83, անտիպ) :

Դ. Զայս գիրս (Հաւաքումն մեկնութեան թղթոցն Կաթողիկեայց) Բարսեղ վարժապետն անուանի առաջնորդ Դրաղարկի սուրբ ուխտին եւս բերել փափաքանաւք ի Կոստանդնուպաւսէ եւ մինչդեռ թարգմանէր զսոյն Գրիգոր զպիր ի Լամբրունս վախճանեցաւ հայրն, իսկ Ներսէս նուաստս ի Քրիստոս անազան ուրեմն վարժեալ եւ յարրունս հասեալ, յարմարեցի ըստ քերթողական արհեստի ի յիշատակ աշխատողացն թարգմանեցաւ ի թուին ՈԺԲ (1168) եւ սրբագրեցաւ ի ՈԻԵ (1176, Հանդ. Ամս. 1915, էջ 76 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 466) :

Ե. Աստուածային եւ ցանկալի բանից սուրբ Առաքելոյն Պաւլոսի փափազաւղ եղեւ սրբառէր վարդապետն Գրիգորէս եւ սիրելի եղբայր նորին Խաչիկ պատուական քահանայք եւ եղբաւրորդիք սրբազան եպիսկոպոսի տեառն Գրիգորի, Սեբաստիոյ նահանգին առաջնորդի եւ սրբոյ Նշանին սպասաւորի եւ ետուն գրել զսա ի վայելումն ինքեանց եւ ի

յիշատակ հոգւոյ Տեառն Գրիգորի հոգեւոր հաւրն իւրեանց: Եւ գրեցաւ սա ի սրբազան ուխտս Դրազարկիւ, որ կոչի Աւագ վանք, ձեռամբ Թորոսի անխմաստ կրանաւորի եւ սուտ գրչի ի թուականիս ՈԻԲ (1173) ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի եւ առաջնորդութեան այսր անապատի տեառն Սամուէլի:

Արդ աղաչեմ զամենեւեան որք աւագութի սմանէ ուսմամբ կամ զաղափարաւ յիշեալիք զստացաւիք սորա զԳրիգորէս վարդապետ եւ զՍաշիկ սրբազան քահանայ եւ զիգնատիոս նորին հարազատ եւ զծնաւդսն իւրեանց . . . :

Յիշեալիք եւ զառաջնորդս մեր զտէր Սամուէլ եւ զհամաւրէն եղբարքս, յորոց ի միջի գրեցաւ սա եւ զծնաւդսն իւրեանց եւ զառապեալ գրիչս Թորոս եւ զծնաւդսն իմ . . . (Յովսէփեան, Հաւաք. Յիշատ., Ա., էջ 449—450. Արարատ, 1910, էջ 585 եւ Արձագանք, 1888, էջ 640):

2. Բայց գրեցաւ լուսազարդեալ Աւետարանս ՈՒ (1181): Եւ գրեցաւ յանապատիս Դրազարկ կոչեցեալ ձեռամբ Թորոսի անխմաստ գրչի հրամանաւ տէր Սամուէլի առաջնորդի ուխտիս, ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի եւ յիշխանութեան այսմ զաւառի Ռուբենի բարեպաշտ իշխանի: Արդ աղաչեմ զամենեւին, ոյք հանդիպիք այսմ զբոց յիշեալիք ի Տէր

զգրող սորա եւ գտացաւդ եւ զՍաչատուր
սրբասէր քահանայ նկարիչ ծաղկանցս եւ
զհամարէն եղբայրութիւնս զկենդանիս եւ
զհանգուցեալս... (Ոսկեան Հ. Հ., Տարօն-
Տուրուրերանի վանքերը, Վիեննա 1953,
էջ 45. Խաչիկեան, ԺԵ. զարի հայ. Ձեռ. Յի-
շատ., Ա., էջ 545) :

Է. Փառք... Գրեցաւ սուրբ Աւետա-
րանս, որ է հրամանք եւ աւրէնք Փրկչին մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ եւ
Տեառն մերոյ, ի թուականութեանս Հայոց ի
ՈԾԲ (1203) ի գերահռչակ անապատիս, որ
կոչի Դրաղարկ, ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ
Աստուածածնիս ձեռամբ անարժան եւ մե-
ղաւոր քահանայիս եւ անպիտան կրտսնաւո-
րիս Վարդանայ եւ ստացայ զսա յիշատակ
ինձ եւ ծնաւդաց իմոց եւ քուերորդոց իմոց
Բառլի եւ շնորհեցի սուրբ ուխտին որ կոչի
Անդրէասեանց ի սուրբ եւ մայր եկեղեցին
Սիրովնի յիշատակ ինձ եւ վերագոյն գրելոցն :
Եւ զի ձրի պարգեւեցի զսա այնմ սրբոյ եկե-
ղեցւոյ, մի ոք յանդգնեացի հանել զսա անտի,
թէ առաջնորդ իցէ եւ թէ եղբայր եւ թէ զինչ
եւ իցէ մարդ, եւ որ յանդգնի եւ հանէ զսա
ի յայնմ եկեղեցւոյ որ է Սիրովն մայր, հանցէ
եւ զժառանգութիւն նորա Աստուած ի վե-
րին Սիրովնէ, որ է ժողովարանն ամենայն
հաւատացելոց սրբոց. բայց թէ երկիւղ լի-
նիցի յափշտակողաց զի զգուշացուցանիցեն,
զի մի երթիցէ գերի. եւ ապա ընդ խաղաղա-

նալն փութով յեկեղեցին դարձուցեն եւ կամ վասն ուխտին կարեաց կամ առաջնորդին ի պէտս իրիք տարցի եւ դարձեալ արագ ի տեղի իւր բերցեն, ապա աւտարաց առ որս երկիւղ կայցէ կորստեան մի տացի, բայց եթէ աւրինակ ոք խնդրեսցէ մի արգելութիւն, զի յընտիր եւ յանհաս աւրինակէ է գրած: Բայց ազաչեմ զամենեւեան որք ընթերնոյք կամ զազախար առնոյք զսա. յիշեալիք զտառապեալ ստացողս եւ գրողս Վարդան եւ զառաջասացեալ ծնաւդսն իմ եւ զԲասիլն եւ զսիրելի եղբայրն իմ զԱրթիկ եւ զձեզ զյիշողսդ եւ զմեզ Տէր յիշեսցէ եւ յեղարաց վանիցդ որ ոք խնամ տարցի սմա, որ ոչ ելանէ. աւրհնեալ եղիցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք (Տրդատ եպ. Պաւեան, Յուց. Հայ. Ձեռ. Ս. Կարապետի վանոց Նոր Մատենադարանի Թ. 12, անտիպ, առնուած Հ. Ակինեանի «Հաւաք-Յիշատակարանց»էն):

Ը. . . Շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ ոգորմութեամբ նորին կատարեցի զկենսունակ սուրբ Աւետարանս հրամանաւ Թորոս միայնակեցի մականունն Գորգացի կոչեցելոյ, որ եւ ըստ բաղմամեայ ծերութեան իւրում անկեալ կայր ի մահիճս եւ յարգեալնոցի խրցկան, եւ զի թէպէտ մարմնով ծերացեալ էր եւ անցեալ զաւուրրք բաղմօք, սակայն տեսութեամբ եւ նախախնամութեամբ մեծին Աստուծոյ արխաղոյն եւ քաջամարտիկ էր ի

պատուիրանս սուրբս եւ յընթերցմունս աստուածային զբոց, վասն այնորիկ ստացաւ զսա ի սիրտիանս ծերութեան իւրոյ եւ զանձ անկապուտ կողոպուտ եւ մարգարիտ անգին հոգւոյ իւրոյ վշտազնելոյ ի յունայնութեանց չար կենցաղոյս այսորիկ, իսկ զկնի ելից կենաց իւրոց եւ յաշխարհէ եւ փոխելոյ աս Քրիստոս յոյսն ամենեցուն եւս զսա մանկահասակ եղբաւորորդւոյ իւրոյ Պետրոսի եւ բեմական քահանայի ստացուած նմին սեպհական եւ յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց, զոր Տէր Աստուած վայելել տացէ նախասացեալ քահանայիս Պետրոսի եւ եղբարց իւրոց ընդ երկայն աւուրս:

Բայց կատարեցաւ սա ի թուականութեանս հայկազնեան տոմարի ՈԿԶ (1217) ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննիսի Հայոց հեղինակի եւ խմատուն գիտապետի եւ ի թագաւորութեան քրիստոսապսակ արքայիս մերոյ Ղևոյնի, որ է որդի Ստեփանէի եղբայր մեծին Ռուբենայ, որ միապետեալ ունի թագաւորական իշխանութեամբ զամենայն նահանգս Կիլիկիացոց եւ զմեծն Անաւոք, որոյ յիշատակ նորա աւրհնութեամբ եղիցի եւ անուն նորա ազգաց յազգս: Իսկ կատարեցաւ սա ի հռչակաւոր եւ յաղանաւոր վանս Դրպարիկ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ բնակարան Փրկչին մերոյ Յիսուսի:

Արգ աղաչեմք... յիշեմք... եւ զտէր

Գրիգոր, որ աւգնական եղև ի գինս սորա
ևւ զեղկելի գրիչս... (Յովսէփեան, Յիշատ.
Ձեռ., Ա., էջ 789—791. Սարգիսեան, Մայր
Յուլյ., Ա., էջ 600—602 եւ Սիսուան, էջ 270
ևւ 502) :

Թ. Փառք... արդ... եւ յեանեալս ի
մարդկանէ... Բարսեղ պիտակ սոսկ եպիս-
կոպոս եղէ ցանկացող այսմ աստուածազարդ
բուրաստանիս... վասն որոյ ջան եղեալ իմ
ևւ զրեցի զմատեանս աստուածաշունչ ի
թուականութեան հայասեռիս Ոկթ (1220) ի
հայրապետութեան Տեառն Յովհաննիսի եւ
յիշխանութեան Հայոց իշխանացն, յորում
ամի մեռաւ թագաւորն Հայոց Լեւոն, ընդ
հովանեաւ Դրազարկ կոչեցեալ, ձեռամբ սու-
տանուն Բարսեղ եպիսկոպոսի (Սարգիսեան
Հ. Բ., Մայր Յուլյ. Վենետ., Բ., էջ 1136
ևւ Սիսուան, էջ 233) :

Ժ. . . Արդ զրեցաւ աստուածախաւս
վարդապետութիւնս — Աւետարան — ի
թուականութեանս հայկազեան տումարիս
ՈԶԸ (1239) ի մեծահռչակ անապատիս Դրա-
զարկիս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի
ևւ սուրբ Թորոսի եւ այլ համաւրէն սրբոցն
ի սառւղարան եւ ընդիր աւրինակէ ի հայ-
րապետութեանն տեառն Կոստանդեայ աս-
տուածահաճոյ հիղակի — հեղինակի —
հեղի եւ խոնարհի, յիշատակ նորա աւրհնու-
թեամբ, ի թագաւորութեան, որոյ անուն
Հեթում յորջորջի... եւ զեռարոյս զաւակին

որ ա ⁽⁶⁾ Լեւոնի եւ տացէ յաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց իւրոց...:

Արդ գրեցաւ ձեռամբ Սարգսի մեղապարտ եւ սուտանուն կրանաւորի ի լուսաւորութիւն հոգւոյ իմոյ... (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 933—934):

ԺԱ. ...Գրեցաւ մատեանս աստուածային — ճաշոց — ի թուարկութեանս, որ ըստ Հայոց տումարիս ՈԶԸ (1239) եւ ի թագաւորութեան Հեթմոյ բարեպաշտ թագաւորի եւ ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ ձեռամբ Կիւրակոսի տխմար եւ մեղապարտ գրչի ի խնդրոյ երջանիկ եւ սրբասնեալ եպիսկոպոսի տէր Գրիգորի տեառն Կոստանդեա դրան սարկաւազի, ...եւ պարգեւէ զսա սուրբ ուխտիս Դրազարկու, ուր եւ գծեալ եղեւ սա, որպէս զի իորախառցին սոյաւ մանկունք նազելի մաւր մերոյ Սիոնի... ազաչեմ աղերսանաւք յիշեսցիք սրտի մտաւք զտէր Գրիգոր ստացող... (Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 251 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 937—938):

ԺԲ. Կատարեցաւ երգարանս տաղաց ձեռամբ Յոհաննիսի յետին եւ յոգնամեղի, ի թուականիս Հայոց ՈԾՂ ի (1241) ի վանս մեծ ուխտի եւ հռչակաւոր անապատս Դրազարկ կոչեցեալ, ի թագաւորութեանն Հեթմոյ որդոյ Կոստանդիա. եւ է առաջնորդ ուխտիս մեծն Բասիլիոս եղբայր թագաւորին Հեթմոյ եւ դիտապետ եւ աթոռակալ իշխա-

նութեան մեծ եւ հռչակաւոր զգեկին Հոսոմ-
 կլային տէր Կոստանդին արժանաւոր այնմ
 աստիճանի: Եւ իմ յանձին կալեալ եւ հե-
 տեւեալ երաժշտական արհեստի եւ ոչ ունե-
 լով տեղի եւ շնորհք որպէս արժան է, այլ բա-
 զում ջանիւ եւ աշխատութեամբ հասեալ ի
 ծայր տառիս ի կարի գօտարահամբոյր եղա-
 նակէս կց(ո)րդիս եւ այլ ապա տառապա-
 նաւք զգրեանս ի կապ ածի վասն զի նախ
 գրեցի ուսմամբ եւ զկնի գրելով եւ ապա
 ժամանեալ յերկիրն իմ ի սննդեան տեղ եւ
 վասն զի ոչ ունելով տեղի եւ նիսանձ (°)
 վարժմանն այսորիկ, զի կարի մարդիկ յետ
 կացին ի յուսումնասիրութենէ եւ յաստուած-
 սիրութենէ եւ թուլացեալ ի վայր մեղկա-
 ցան ի սէր երկրային ինչ իրաց անցաւորաց,
 եւ ոչ մնայ ըստ Տեառն բանի թէ ցեց ուտէ
 եւ ուտիչ ապականէ եւ իմ տեսանելով կարի
 խոր վշտացեալ ընդ բազում աշխատանս իմ
 զի ի տեղոջն յայնմիկ կարի անարգ էր եւ յոռի
 եւ ոչ գտի տեղի սերման վասն զի ապառա-
 ժուտ էր վայրն եւ իմ կանխեալ վերստին
 գոլով ի տեղի իմաստասիրաց եւ ուսումնա-
 սիրաց յերկիր Կիլիկիոյ որոյ Քրիստոս պա-
 հապան կանգնի եւ ինքն պատասարէ աջով
 իւրով որպէս յայնժամ զԻսրայել եւ ինք եղիցի
 մարտակից ընդդէմ հակառակաց իւրոց: Եւ
 եղեալ իմ ճանապարհ եւ պատահեաց յաղդ-
 մանէ չարին եւ գողացան զիմ գրկունքն:
 Եւ ապա եկեալ եւ ջանիւ ձեռնարկեալ եւ

զրեւ չտապով: Եւ ապա իրրեւ աւարտեցաւ այլ հոգս ունելով մասն զի ոչ ունելով ոչ զանձարան, ոչ տաղարան եւ ելեալ ի խնդիր աւրինակի հոեաորական եւ ոչ զտանելով եւ ապա զտեալ զաղէկ աւրինակ յոյժ գեղեցիկ զառն միոյ երաժրչտապեալի Յուսեփ կոչ(եց)եալ եւ կարի հասու ամենայն իմաստից երաժրչաից մինչեւ ի բաւանդակն, որ յաւուրս ոչ զտանի հանգոյն: Եւ արդ արարեալ սկիզբն տաղարանիս եւ աւարտելով աւգնականութեամբն Աստուծոյ եւ սուրբ Աստուածածնին:

Եւ այժմ ազաչեմ զամենեւեան ում եւ հանգիպի անմոռաց ունելով ի մտի թողութիւն խնդրել յանցանաց իմոց բազմաց ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբարց իմոց կենդանեաց եւ ննջեցելոց եւ քեռ իմոյ...: Եւ զԳրիգոր զբազիր որ աւժանդակն եղեւ եւ զրեաց զՔարոզնին յիշեալիք ի Տէր եւ զՅուսեփ երաժրչտապեա, որ զաւրինակն անձանձիր շնորհեաց յիշեալիք ի Քրիստոս եւ զՎասիլ փեսայ իմ եւ զիմ հաւրաղբայրքն զԲարսեղն եւ ըզՍտեփանոս եւ զՄխիթոցն եւ զՆիկաւլն եւ զիմ հայրիկ հարազատիկ եւ զմաւրփոխան իմ եւ զամենեւեան յիշեալիք

⁶ 1254ին Կոստանդին Կաթողիկոս զրեւ կու տայ՝ «յաղագս անձին իմոյ (Աւետարան մը) յընտիր եւ ի լաւ օրինակաց եւ ոսկով եւ արծաթով զարդարեցի եւ իմ տեսեալ զմենաստան անապատն զՓոս եւ միարանեցի զիւրեանքն ի մի պաշտօն եւ ի մի սեղան... յիշատակ ինձ եւ եղբորսդւոյ իմոյ Թորոս քահանայի» (Սխառան, էջ 545):

ի Քրիստոս եւ նա իւր քաղցր կամաւքն զթայ
ի յիշեցեալքն եւ յիշողքդ եւ նմա փառք յա-
մենայն արարածոց իւրոց ի վերնոց եւ ի
ներքնոց, ամէն ամէն⁷ (Սարգիսեան Հ. Բ.,
Մայր Յուլ., Ա., էջ 1065 եւ Յովսէփեան,
Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 945—948, հմմտ. եւ
Macler, Cat. arm. Bibl. nat, No. 79:

ԺԳ. Փառք... Ի ՈՂԶ թուականիս
Հայոց յանգ ելեալ աւարտեցաւ աստուածա-
յաւր (sic) հոգիարուի կտակս այս ասացեալ
սուրբ հաւրն Նարեկացւոյ... զոր տեսեալ
երջանիկ ճգնաւորի Միսաքի եւ մեծաւ փա-
փաքանաւք ստացաւ զսա աշխատութեամբ
եւ երկաւք յիւր արդար ստացուածոց ի
վարժումն կենաց իւրոց եւ յիշատակ հոգւոյ
իւրոյ եւ ծնաւդաց իւրոց եւ ամենայն ազգա-
կանաց...: Բայց գրեցաւ սա ի հռչակաւոր
մեծ անապատիս, զոր Դրաղարկ վերածայնի,
ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի
հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեա եւ ի
բարեպաշտ թագաւորութեանն Հեթմոյ եւ
աստուածասէր իշխանաց իշխանին Կոստան-
դեա: Քրիստոս Աստուած բարեխաւսու-
թեամբ ամենայն սրբոց պահեսցէ զտղայն
լեւոն եւ զմայրն յուսոյ զմայր նորա, տամբ
եւ զաւակաւք եւ փրկեսցէ յամենայն փոր-
ձութենէ եւ ի ձեռաց անաւրինաց:

Գրեցաւ ձեռամբ իմոյ Խաչատրոյ փյուն

⁷ Գրիգոր Սկեւոսցիին հառերու գրիչն ըլլալու է
(Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 1011—1013):

գրչի սուտանուն կրանաւորի եւ յոյժ մեղադարտի: Աստանաւար աղաչեմ զամենեւեան, որք աւգտիք ի սմանէ ընթերցմամբ եւ լսելոյ եւ գաղափարաւ, մեղաց թողութիւն հայցեցէք յիշատակելոցս ի սմա, նիւթիս կոկողին Բաներգիսի սրբաւէր քահանայի եւ հարազատ եղբաւր նորա Յոհաննիսի, որ փոխեցաւ առ Գրիստոս եւ Գրիգորիսի երաժշտապետի եւ ինձ եղկելի զծողիս եւ իմոցն եւ Պետրոս վարդապետի եւ եղբաւր նորա, որ զմի աւրինակն եւ, զի յերկուց աւրինակաց գրեցաւ: Յիշեցէք եւ միանձունքս որ բնակեալ են ի սոյն անապատիս, որք ձգնին չարչարանաւք ի կոռւարանի այսր... յիշեցէք զհայրն իմ զՍաբարիսս քահանայ, որ խողխողեցաւ ի սրոյ այլազգեաց Թաթար անուն... (Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 975—978):

ԺԴ. ա. Թերեւս Դրազարկի մէջ 1250ին գրուած ըլլան ճառք Գրիգորի Սկեւոացոյ (Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 477, Հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 1011—1013):

ԺԴ. բ. Նմանապէս գուցէ նոյն թուականին հաւանօրէն Դրազարկի մէջ Թորոս, Բարսեղ⁸ եւ Գէորգ կ'արտագրեն Աստուածա-

⁸ Միջ. Ասորոյ Պատմութեան Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի Հին Զեռագրի մը մէջ բոտ բովանդակութեան 1248ին Յիշատակապարտութեան մէջ կայ՝ «Յայսմ ամի կենդանի էր կորովամիտ եւ աջողեալն ի

չունչ մը (Սարգիսեան, Մայր Յուշ., Ա., էջ 49—61. հմմտ. Յովսէփեան, անդ, էջ 1013—1016) :

ԺԴ. Գ. Յորժամ մեծ թուականն Հայոց Չ. էր (1251) ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի, որ ԲԺ ամ էր թագաւորութեան նորա եւ ի հինգեաւասան ամի հայրապետութեան Հայոց տէր Յակոբու, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի հռչակաւոր մենաստանիս ի Դրազարկս ընդ հովանեաւ մաւր լուսոյ Աստուածածնիս, յիշատ. Թորոս վարդապետի :

ԺԵ. 1271ին Կոստանդին կը փափաքի ստանալ «զատուածարան մարզարէիցն տառս... որ գրեալ աւարտեցաւ ի հռչակաւոր ուխտս Դրազարկ⁹ եւ յանապատս Վանկունք ընդ հովանեաւ ամէնաւրհնեալ սուրբ Տիրամայրն (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ., Թ. 199) :

ԺԶ. Աւրհնութիւն... յորմէ... յորդիս լուսոյ եղեալ... սուրբ եւ երիցս երանեալ այրն Աստուծոյ Տէր սուրբ Յակովբ, որ աստուածային նախահրաւէր ընտրութեամբ արժանապատուեալ յառաջնորդութիւն հայրապետութեան հայկազեան ազգիս շնորհ-

բարիս արքահայրն Հայոց պարոն Կոստանդին այլովք ուստերաւք չորիւք տէր Բարսեղ տէրն Դրազարկն...» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 988—989) :

⁹ 1273ին Ակնեբի մէջ գրուած Ձեռագրի մը մէջ Դրիգոր գրիչ կը մտղթէ՝ «Յիշեցէք եւ զհայր Թադէոս զհայր Աւագ անապատին (Դրազարկի) որ զօրինակս շնորհեաց» (Սիսուան, էջ 154. Ակնեան Հ. Ն., Մատ. Հետադոտ., Ե., էջ 471) :

ցաւ զլուիս պատուական եկեղեցւոյ Քրիստոսի արեամբն զնեալ բանաւոր հաւտին՝ հովիւ քաջ եւ բարի։ Որ փափագաւ եղեալ կենսունակ սուրբ Աւետարանի... ի սորին հրամանէ եւ ի խնդրոյ ես արուպ աշակերտ սորին եւ նուաստ որդի ըստ հոգւոյ Կոստանդին սպասաւոր բանի յանձն առեալ շնորհիւ Տեառն զսա ի սուրբ անապատս Մաչկեւոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին եւ Մկրտիչին Յովհաննու։ Եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ յանկ հանեալ աւարտեցի զսա ի հռչակաւոր ուխտս Դրազարկ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ այլ սրբոցս, յամի յորում էր թիւ հայկական տումարիս եւթն հարիւրերորդ քսաներորդ երրորդ. ի հայրապետութեան սորին Տեառն Յակովբա կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի թաղաւորութեան քրիստոսապսակեալ սուրբ թաղաւորին ամենայն Հայոց Լեւոնի. յիշեալիք... զտէր սուրբ Յակովբ կաթողիկոս Հայոց որ ստացաւ... սուրբ Աւետարանս... աղաչեմ եւ ես մեղապարտ Կոստանդին, զի եւ զիմ անարժանութիւնս արժանի առնիցէք յիշատակի... :

Ո՛հ զմեղաւք դատապարտեալ կազմող սորա զԱռաքել Հնազանդենց, զԾնողսն իմ եւ զհարազատն իմ զԿարապետ քահանայ եւ զՊաւղոս սարկաւազ եւ զուսուցիչն իմ զՍարգիս քահանայ եւ զեղբաւրորդեակն իմ

զԹորոս զՀանգուցեալսն ի Քրիստոս, ազա-
շեմ ի Տէր. ի Թուականին ԶԻԳ (1274) կազ-
մեցաւ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.,
Երուսաղէմ, Թ. 1955) :

Ժէ. Փառք... Գրեցաւ ի խոսրովայն
Պարսից սկսեալ մերս միաթիւ ԶԽԸ (1276)
եւ գրեցաւ սա յանապատին Դրաղարկ¹⁰ կո-
շեցեալ ձեռամբ յոգնամեղ անխմատ գրչի
Թորոսի, ըզձմամբ որաի իմոյ գրեցի զսա
յաղագս փախաղանաց ծարաւի ամենայն
արդարութեան եւ յոյժ ի մթութենէ մեղաց
խաւարեալ հոգւոյ իմոյ, ի հայրապետու-
թեան Տեառն Յակովբայ կաթողիկոսի եւ ի
Թաղաւորութեան Լեւոնի, յիշատակ բարի
եւ մեղ բարեխօս առ Քրիստոս Հանգուցեալ
սուրբ առաջնորդի սուրբ անապատիս Տեառն
Բարսեղի արհիեպիսկոպոսի, որ յայսմ ամի
ի քրիստոս փոխեցաւ (18 Ապրիլ 1275) ... :
Յիշեցէք զմեղապարտ եւ զախմար գրիչ
սորա զԹորոս եւ Հանկուցեալ ծերունի հայրն
իմ զսարսն Կոստընդին (տարբեր յիշատա-
կագրութիւն) : Ո՛հ զմեղաւք զատապար-
տեալ կազմողս զԱռաքել Հնազանդենց եւ
զձնուղսն իմ եւ զհարապատսն իմ եւ

¹⁰ Եւ Թորոս նուազս եւ յոգնամեղս լոկ անուամբ
քահանայ... գրեցի զատուածահրաչ Աւետարանս ի
դերահռչակ ուխտս Դրաղարկ ընդ հովանեաւ սուրբ
եւ փառաւորեալ Տիրամայր Աստուածածնիս եւ կեն-
սակիր աստուածարնակ սուրբ Նշանացս, որ է գիր եւ
զամբան Թաղաւորացն եւ Թաղուհեացն իւրեանց օրհ-
նեալ զարմին Ռուբենեանց յառաջնորդութեան աէր
Թորոսի (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. անուամբ
Պր. Գեղամ Կարապետեանէ) :

զծնունդս նոցա եւ զուսուցիչն իմ զՍարգիս քահանայ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, աղա-
 չեմ յիշել ի Տէր, ի թվ. 216 (1276) կազմե-
 ցաւ (Ակիրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.,
 Երուսաղէմ, Թ. 1594, Աւետարան) :

ԺԲ. Կատարեցաւ սուրբ եւ զերահրաշ
 Աւետարանս ի սուրբ ուխտս Դրազարկս ի
 թուիս Հայոց 218 (1290) ի թագաւորու-
 թեանս Հայոց Հեթմոյ ձեռամբ Թորոսի
 նուառս եւ յոգնամեղ փիլիսոփայիս, որոյ
 Տէր Յիսուս ողորմեսցի: Փառք քեզ...:
 Ծնորհիւ Տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ
 նորին կատարեցի զպանծալի եւ զփրկաւէտ
 Աւետարանս, եւ Թորոս ի սուրբ եւ ի զե-
 րահնչակ ուխտս Դրազարկ 218 թուականիս.
 ի թագաւորութեանս բարեպաշտ եւ առ-
 տուածասէր արքային Հայոց Հեթմոյ որդւոյ
 Լեւոնի. ի դառն եւ դժնեակ ժամանակիս,
 որ էր հալածումն քրիստոնէից, զոր յայտ
 ամի քանդեալ աւերեցան զեղեցկաչէն քա-
 ղաքին Հոռվմայեցւոց ծովեղերայքն Տրա-
 պալոյ եւ Աքարիոյ եւ եկեղեցիք քրիստո-
 նէից եղեն հաւտից եւ խաչանց փարախ եւ
 զկնի մի ամի առաւ աստուածարեալ զղեակն
 Հոռովկա ի գոռոզէն փարաւոնէ, որ է
 աթոռ հայրապետացն Հայոց եւ սպասուք
 սրբութեանն զերի փարեցաւ հանդերձ մեր
 զլիսովն հայրապետուն. որոյ անուն Ստե-
 փանոս եւ հասեալ ի քաղաքն Դամասկոս
 ճգնաւորական հանգիսիւ փոխեցաւ յառ-

տեացս եւ եթող սուգ անմխիթար ազգիս
 Հայոց. եւ յայնժամ խորհուրդ ի մէջ առեալ
 թագաւորն Հայոց Հեթում բոլոր ուխտիւն
 եկեղեցւոյ եւ իշխանաւքն հանդերձ շնորհել
 րեւդամուր եւ երկիր առատ Ս. աթոռոյ Լու-
 սաւորչին առ ի հաստատել վերստին, եւ ա-
 ռաքեն զիմս նուաստութիւն եւ զսիրելի եւ
 զաննդակեց եղբայրն իմ զպատուելի եպիս-
 կոպոսն զտէր Թումաս յաշխարհս արեւելից,
 առ ի մեծարանս եպիսկոպոսաց եւ իշխա-
 նաց, զալ վերստին նորոգել զաթոռ սուրբ
 Լուսաւորչին եւ մեզ հրամայեալ ի թագա-
 ւորէն եւ ի սուրբ ժողովոյն զալ ի գիրս
 սուրբ առաքելոյն Թագէոսի առ գերահռչակ
 եւ արժանապատիւ եպիսկոպոսն տէր Տիրա-
 ցուն, որ է առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թա-
 գէոսի առաքելոյ եւ յայսմ՝ ժամանակի
 փայլէր իրրեւ զճաշ վառեալ ի մէջ գիշերի,
 որ է նաւահանգիստ վառնգելոց, քաղցելոց
 եւ ծարաւելոց շնորհաւք սուրբ առաքելոյն
 եւ Ը. ամաւ յառաջ եկեալ սուրբ արքայն
 Հայոց Լեւոն բարի եւ սնուցանող եւ երախ-
 տաւոր տէրն իմ յայս սուրբ ուխտս եւ բա-
 զում սէր գտեալ արքային Հայոց ի սիրոյ
 եպիսկոպոսէս տէր Տիրացուէ. նա եւ ես
 նուաստս Թորոս վայելեալ ի սէր սորա եւ
 ի... (կը պակսի մնացածը. հմմտ. Արա-
 րատ, 1911, էջ 223—224) :

ԺԹ. Զստացող մատենիս զարհիւպիս-
 կոպոսն զտէր Արրահամ եւ զԾնաւդսն իւր

յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր աղա-
շեմ...: Յիշեսցիք եւ զեղկելիս զԹորոս, որ
զսակաւս նորոգեցի:

Փառք... որք հանդիպիք տխմարատանջ
գրոյս զսխալեալն եղբայրաբար ուղղեցէք եւ
մի թշնամանասէր մտաւք նախատէք, զի
անհմուտ գոլով գրչութեան գրոյ եւ սրելոյ
գրչի, բայց վասն կարեաց գրեցի: Ես Բար-
սեղ նուաստ փիլիսոփայ եւ տրուպս որդիս
եկեղեցւոյ եւ ի կենցաղս աշխարհի մեղա-
ւոր...: Եւ եղեւ զրաւ գրչութեանս յաշ-
խարհիս Կիւլիկիայ ի յանապատս Դրազարկ
ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ
սուրբ Թորոսի եւ այլ սրբոցս: Արդ գրեցաւ
սա ի թուականիս Հայոց ԶԽԳ (1294) ի հայ-
րապետութեան Տեառն Գրիգորի հեզի եւ հե-
ղինակի եւ իմաստասիրի եւ ի թագաւորու-
թեան Հեթմոյ բարեպաշտի եւ աստուածա-
սիրի եւ յոյժ հոետորականի եւ գիտնականի
հին եւ նոր կտակարանաց եւ ի վերայ այսո-
ցիկ առաքինասէր վարուք կացեալ յերիտա-
սարդական հասակին, աղօթիւք, պահաւք,
զետնաշխատութեամբ, տքնութեամբ, հըսկ-
մամբ եւ այլ բարութն ողորմած, աղքատա-
սէր, մարդասէր, անոխակալ, անյիշահար,
քաղցր, եւ հեզ առ ամենեւեան, որոց եւ
այրեաց խնամիչ եւ զարմանիչ. յիշատակ
նորա աւրհնութեամբ:

Եւ եղեւ սկիզբն գրելոյ սորա յայնմ ամի,
յորժամ եկն անաւրէնն սուլթան Եգիպտոսի

բազում՝ դաւրաւք եւ անթիւ հեծելաւք ի վերայ անասիկ դղեկին, եւ հայրապետական աթոռոյն Հոռմկլային եւ պաշարեաց զնա բազում պատնիշաւք եւ բազում հեծելաւք եւ հեռեւակաւք եւ ըռըմբաքար կանկնեաց ի նմա թուով երեսուն եւ հինգ ընդ մեծ եւ ընդ փոքր: Եւ ծեծէին զսարիսպ բերդին քարիւ եւ ի ներքս ի բերդն ձգէին քարինս մեծամեծս եւ փոքունս եւ ձգէին նետս ի նոսա եւ սպանանէին զմարդ եւ զանասուն: Եւ էր ի մեծ վտանկի եւ ի նեղութեան եւ ի տարակուսի քաղաքն այն յանաւրէն ազգէն Հաղարացւոց եւ ոչ ոք մտանէր եւ ելանէր առ նոսա զի յամենայն կողմանց պաշարեալ էին զքաղաքն զայն: Եւ ոչ ուրէք հասանէր նոցա աւանական: Այլ միայն առ բարձրեալն Աստուած աղաղակէին գոչէին, արտասուէին, արք եւ կանայք, ծերք եւ աղայք, երիտասարդք եւ կուսանք... եւ ոչ լուաւ նոցա Աստուած... եւ մատնեաց զհոյակապ եւ զհոշակաւոր, զանասիկ դղեակն գկլայն եւ զաթոռն հայրապետութեան ի ձեռն անաւրէն դռողին եւ բազմազլուիս վիշապին արքային Եգիպտացւոց եւ սպանումն եւ զերութիւն մեծ եւ աւեր սաստիկ եւ զբազումս ի սուր սուսերի մաշեցին եւ ոչ եղև համար եւ թիւ զերելոցն եւ կոտորելոցն: Եւ ի վերայ այսորիկ հրով այրեցին զքաղաքն: Եւ զհայրապետն մեր զաէր Ստեփանոս հանդերձ եպիսկոպոսաւք եւ քահանայիւք եւ սարկաւազաւք

Եւ բազում ժողովրդովք արամբք եւ կանամբք եւ մանկավոյք ի գերութիւն վարեցին յաշխարհն Եգիպտացւոց: Արդ . . . զաշխատողս սորա զԲարսեղ նուաստ երաժիշտ եւ ծնողս իւր եւ զազգատոհմն իւր յիշեալիք ի Քրիստոս . . . : Յիշեալիք եւ զբարեպաշտ վաճառականն զՍարգիս, որ յայսմ ամի հանգեաւ ի Քրիստոս. յիշատակ նորա աւրհնութեամբ:

Ես Տէր Արրահամս հարկ եղեւ գնալ ինձ ի յերկիրն Կիլիկիոյ ի տեսութիւն սրբազան կաթողիկոսին տեառն Գրիգորիսի եւ հանդիպեցա այսմ աստուածային տառիս . . . եւ բերի զսա յաստուածահաճ ուխտս մեր ի գաւտոս Տարաւնոյ ի գունն սուրբ Առաքելոցս, որ կոչի Ղազարու վանք եւ լցի զոր պակասէր: Եւ ետու կազմել ի թուականութեանս 2007 . . . զԱռաքել կազմող գրոյս յիշեալիք . . . (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2588, Ն. Լամբրոնացւոյ Խորհրդածութիւնք):

Ի. ա. Արդ զբաւ եղեւ կատարման սորա (Աւետարան) ի թուիս 2007 (1295) . . . : Եւ արդ ես մեզաւք մեռեալ հոգիս անպիտան եւ հոգս Յովսէփ փիլիսոփայ ետու զրել զսուրբ Աւետարանս . . . : Արդ զրեաց զերեք Աւետարանն սուրբ եւ պատուական հայրն մեր եւ վարդապետն Թորոս փիլիսոփայն . . . իսկ միւս եւս Աւետարանն զգլուխն սուրբ աստուածարանն Յովհաննէս զրեաց Յովհան զբիշ եւ հոգեկորայրն մեր եւ զարդարեաց պէս-

պէս երանգով եւ գունով (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 41—42, հմմտ. ԻԲ. Յշագր.) :

Ի. ք. 1299ին կը գրուի մեկնութիւն Եսայեայ հաւանարար Դրազարկ (Սիւրմէեան, Մայր Յուց. . հայ. Ձեռ. Երուսաղէմի, Ա. , էջ 309) : Անոր յիշատակագրութեան մէջ կայ Յիշեւ զտէր Կոստանդին Դրազարկուն (անդ, էջ 309) :

Ի. գ. Վիենն. Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 324 Ձեռագրին մէջ կայ (թղ. 160ա) : Բազում ինչ պարտ էր գրել վասն այսորիկ (գողութեան) այլ յամբերեալ (°) մտայ եւ ի տարակոյս ժամուս այս բաւական է : Ձի այսմ աւուր եւ ի ժամուս լսեցաք թէ (1305ին) զԴրազարկն անաւրէնքն այրեցին (Ակիւնեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. , էջ 324) :

ԻԱ. Փառք... զրեցաւ աստուածախօս Աւետարանս ի Թուականիս Հայոց է ճՅԹ (1310) ի մեծահռչակ սուրբ ուխտս Դրազարկ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեա եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Կոստանդնու եւ ի Թազաւորութեան Աւչնի որդւոյ Լեւոն Թազաւորի եւ ձեռամբ խմով նուառտ եւ անարժան եւ անպիտան կրօնաւորի Հեթմի որ մականունն Քաջկոնց կոչի, յերեսս անկեալ ամենենեցուն աղերսալի աղաչեմ, յիշեսցիք... (Պալեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Ս. Դանիէլի վանաց ի Կեսարիա, Թ. 1, անտիպ) :

ԻԲ. Փառք... Արդ ի վերոյասացեալ աստուածաշունչ տառիցս որքան զամե-

նայն պայծառ եւ բարձրագոյն երեւի
 երիս գիրս, որ Նոր Կտակարան կոչի, որ
 է չորս գլուխ տւեալարանն Քրիստոսի...
 եւ ԺԴ. թուղթք... Պաւղոսի եւ Պրակք
 Առաքելոցն եւ Կաթողիկէքն միահամուռ
 հաւաքեալ եղաք առա: Որում ցանկացաւ
 եղէ ես Վարդանս ի վերջ հասեալ քահա-
 նայից, որ ընակեալ էի ի սուրբ ուխտն
 Դրագարկն եւ փափագեցի տեսութեան սուրբ
 առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի եւ սրբոյն
 Յակոբայ եւ սուրբ Աստուածածնին եւ մե-
 ծաւ աշխատանաւք զնացեալ տեսի զսուրբ
 տեղիսն եւ յոյժ փորձութեան հանդիպեցայ
 ի ծովու եւ ի ցամաքի: Եւ դարձեալ անտի
 եկի ի հռչակաւոր եւ յակնաւոր քաղաքն
 Հռոմ: Եւ անտի գէմ եղեալ եկի ի Կիպրոս
 կղզի եւ անտի հանդիպեցայ բարեպաշտ ա-
 րանց որ վերոյդրեալ կան ի սուրբ Աւետա-
 րանս Թաւատաէ եւ Ճուանի եւ մեր յոյժ
 երեխտաւորին Սարգսին եւ բարեպաշտ իշ-
 խանին պարոն Պաղտին, որ է այժմ մարա-
 ջախտ Հայոց, զոր խնամեցէ Տէր Աստուած
 զնա հարազատ եղբարք իւր, որք բարեմտու-
 թեամբ եւ հոգարարձութեամբ հանդուցին
 զիս, զոր հատուցէ նոցա Տէր: Եւ իմ ցան-
 կացաւ եղեալ սուրբ Աւետարանի եւ վերոյ-
 դրեալ բարեպաշտ արանցն ընչիւք եւ ոչ յիմ
 զոյից ետու զրեւ: Եւ հանդիպեցայ քահա-
 նայի միոյ գրչի եւ ետու զրեւ Աւետարան եւ
 ոչ հաւանեցայ վասն անվարժ գրելոյն եւ

նիւթոյն թանձրութեան եւ ծաղկին անպատեհութեան եւ վասն երկրիս անհանդատութեան եւ դերելոցն յանաւրինաց վասն մեղաց մերոց, բազում ժամանակս կացաք անտ եւ այլ մաղաղաթ ճարեցի բարեպաշտ արանցն ընչիւք եւ զիմեալ եկի յերկիրս յառաջին բնակութիւնն իմ ի սուրբ ուխտն ի Դրապարկն, եւ իմ խորհուրդ առեալ եկի ի սուրբ ուխտն Գերմաղրիւր, յորում բնակեալ էր նախածանաւթ եւ յոյժ սիրելի եղբայրն իմ քահանայ ոմն Թորոս անուն Հոսովկայցի, հմուտ գրչութեան եւ յոյժ աղաչեցի զնա յանձն առնուլ եւ գրել զնոր կտակարանքն ի լման մէկ տուփ: Եւ նա յանձնէ առ եւ ես ոչ յիմոց ընչից, այլ ի վերոյ գրեալ աստուածասէր արանցն եւ յայլ պարոնացն ետու գրել, այլ ես յոյժ աշխատեցայ ի գալ եւ ի գնալ:

Եւ արդ յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեւեան ոյք աւգտիք ի սմանէ յիշել ի սուրբ եւ ի մեղսաքաւիչ աղաւթս ձեր զիս զստացաւզ գրոցս Վարդան եւ զհարազատ եղբայրն իմ զԱնդրէաս կրաւնաւոր քահանայ որ սրով կատարեցաւ. եւ զծնաւզսն իմ զԹորոս եւ զմայրն իմ զՇար: Եւ զեղբայրն իմ զԱւետիք եւ զՅովաննէս եւ զփոքրիկ եղբայրն իմ Ելֆինաս կոչեցեալ եւ զքորսն իմ զգնացեալսն առ Քրիստոս: Յիշեսցիք եւ զմաւրաքոյրորդին իմ զԹադէոս կրաւնաւոր քահանայ: Յիշեսցիք եւ զքեռին իմ զտէր Վարդան: Յի-

չեսջիք եւ զսնուցանաւդն իմ եւ զմաւրքոյրն
Ոսկեցաւդ կոչեցեալ: Այլաչեմ յիշել եւ զա-
մենայն ազգատոհմն իմ զկենդանիս եւ
զհանգուցեալս: Յիշեսջիք եւ զՎասիլ քահա-
նայ Հոռոմկլացի եւ զամենայն արդիւնա-
րարսն ոյք աւգնական եղեն ընչիւք իւրեանց
ի սուրբ գիրքս յայս: Յիշեսջիք եւ զյոյժ
երեստաւորն իմ զՀայրապետ վարդապետն
զգնացեալն առ Քրիստոս եւ զՍտեփանոս
կրտանաւոր քահանայ: Յիշեսջիք եւ զառաջ-
նորդ սուրբ ուխտիս զսրբապէր բարունին
զաէր Կոստանդին եւ զփակակալ սուրբ ուխ-
տիս...: Գրեցաւ ի թվականիս Հայոց ԷՃԱԿ
(1311) (Պաշիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ.
յիշատ., էջ 75—76):

ԻԳ. Ստեփանոս կը գրէ Մանրուսմունք
մը «ի սուրբ եւ հոգեակաւոր անապատս Դրա-
զար, ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ եւ այլ
սրբոցս որ աստ (հաւաքեալ կան), ի խնդրոյ
պատուական եւ կուսակրօն քահանայի
Յովհաննիսի... (Ալիշան, Սխուան, էջ
233):

ԻԴ. Գրեցաւ Յայսմաւուրս ի թուին
Հայոց ՁԿԵ (1316) ձեռամբ Վահանայ ի
Դրազարկ վանս ի դուռն տաճարին սուրբ
Աստուածածնի, ի թագաւորութեան ման-
կահառակ Լեւոնի արքայի որդւոյ Յէնի ար-
քայիս...:

Ես Լեւոն թագաւոր որ ամենայն Հայոց
ի թուին ՁՀԹ (1230) շնորհեցի գիրքս Քա-

րաքոյ Հայոց եկեղեցւոյն, որ կարգան յամենայն ժամ յեկեղեցին: Կազմեցաւ Յայոմաւուրքս լեռնակողման վանացն սուրբ Յովհաննու Մկրտիչի ձեռամբ Յովհաննէս արեղայի ի թիւ Հայոց ՊՂԷ (1448), (Արծրունեան Մ. Վ., Ստորագրութիւն Ս. քաղաքին Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1859, էջ 319—320 եւ Սիոն, 1927, էջ 297):

Ինչ. փառք... Յամի Զի ընդ եւթեան թուոյ Հայկազեանս տումարի (1318) գրեցաւ... ճառընտիրս ի սուրբ եւ հռչակաւոր հրեշտակարնակ մենաստանս Դրազարկ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս... ի թաղաւորութեան Աւչնի որդւոյ քրիստոսատէր եւ րարեպաշա թաղաւորին Լեւոնի... եւ ի դիտապետութեան Հայոց տէր Կոստանդեայ Կեսարացւոյ ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Սահփաննոսի մականունն Յերկայն կոչեցեալ, որ գրեցի զսա մեծաւ յուսով սուրբ կաթողիկէ մեծի եւ առաքելական եկեղեցւոյն սուրբ Յակովբոյ յերուսղէմ... աղաչեմ... թողութիւն խնդրել... այնոցիկ որք զնխթ գրոցս պատրաստեցին եւ յամաւրէն միեղէն եղբայրութեան սուրբ ուխտիս Դրազարկու տէր Կոստանդեա առաջնորդի անապատիս եւ այլոցս... տէր Դաւթայ սուրբ եւ պատուական եպիսկոպոսի Երուսաղէմի... նաեւ րարեսէր միայնակեցին Ալէքսի որ եւ կազմել զսուրբ տառս...: Այլ եւ վասն զառն եւ անբարի ժամանակիս չէ կար ումեք ընդ

զրոյ մարկանել, զի իրրեւ գիտովեալ եւ զտատանեալ ծով միշտ յալեկոծութեան կան ազգ քրիստոսնէից ի գերութիւն եւ ի հարկապահանջութիւն անիծեալ եւ զարչելի ազգին Իսմայէլի, մանաւանդ երկիրս Կիւլիկիոյ, որ գրաւեալ է ընդ հարկապահանջութեամբ նոցա եւ կայ ի մեծ նեղութեան եւ տատապանք այնքան զի հարք զորդիս վաճառեն եւ այլք ի բանտի եւ ի կախադանս վճարեն զկեանս իւրեանց, քանզի յամենայն կողմանց պատեալ պաշարեալ են նեղութիւն... (Սիւրմէեան, Մայր Յուց. հայ. Զեռ. Երեսօղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի, Ա., էջ 201) :

ԻԶ. Գրեցաւ Եղանակաւոր տառս (Շարակնոց) ի թվ. Հայոց ԶԿԷ (1318) ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Կոստանդեա Կեսարացոս եւ ի Թագաւորութեան Հայոց Աւշնի որդւոյ քրիստոսասէր Թագաւորին Լեւոնի, ի հռչակաւոր ուխտս Գրազարկ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ յայլ րազմահաւաք սրբոց, որք աստ կան ձեռամբ անարժան ծառայի Յակոբ զպրի ի խնդրոյ քրիստոսասէր եւ զեռարոյս քահանայի Կոստանդի, որ ստացաւ զսա ի վայելումն անձին եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնաւդաց եւ Եղբարց: Արդ աղաչեմ... յիշեալիք զհարապատ Եղբայրն իմ ի Քրիստոս զԹորոս եւ զՊետրոս քահանայն, որք երկուքն ի միում աւուր կատարեցան յանաւրինաց...: Գրե-

ցաւ սա ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Կոստանդեա (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշ., Երուսաղէմ, Թ. 1700) :

Իէ. Գրեցաւ տիեզերայոյս Աւետարանս ի թուին 24է (1318) ի մեծափառ եւ ի հռչակաւոր անապատս Դրազարկ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Կեսարացւոյ ի թագաւորութեան Աւչինի : Չեռամբ Սիմէոնի սուտանուն կրաւնաւորի ունելով իմ դաւժումն քահանայութեան (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս 1895, էջ 86 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Չեռ. Յիշատ., էջ 153) :

ԻԸ. Քրիստոս Աստուած արա ողորմութիւն աշխատողաց եւ ստացողաց եւ մեղապարտ գծողիս Վահանայ եւ միաբան եղբայրութեանս եւ միաբանից սուրբ ուխտիս... եւ պարոն Զապրունին դստեր Լեւոն թագաւորին եւ որդեկաց իւրոց, որք յազդմանէ չարին անկան ի փորձութիւն եւ կան յաքսորս, զորս Տէր յարուցանէ :

Յեւթն հարիւրերորդի Հ. երրորդի ամի հայկազեանս տումարի գրեցաւ աստուածադարգ ճառընտիրս այս ձեռամբ մեղսաթաւալ եւ յոգնամեղ անձին... Վահանայ անարժան քահանայի ի վանքս Դրազարդի ի մեծափառ եւ հռչակաւոր անապատն ի դուռն տաճարին մաւրս լուսոյ Աստուածածնի ի թագաւորութեան աստուածասէր տղայ արքայի Լեւոնի որդի Աւչին թագաւորի, ի հայրապետու-

թեան Տեառն Կոստանդեայ յանբարերեր եւ
 դառն ժամանակի յորում նեղիմք յանաւրի-
 նաց յամենայն կողմանս... գրեցի զսա...
 յիշատակ բարի... հաւքս Ստեփանոսի եւ
 մաւր Ոսկեհատի... եւ այնոցիկ որք ար-
 դիւնք ունին ի սմա մանաւանդ պր. Զապ-
 լունին զստեր Լեւոնի արքայի Հայոց եւ ա-
 մենայն եղբայրութեան եւ արդ ծանուցում
 ձեզ, սուրբ հարք մեր եւ եղբարք բնակիչք
 սուրբ ուխտիսցդ բնակչաց, երկրամերձ գի-
 մաւք աղաչեմ, զի կամէի գալ եւ լինել երկր-
 պագութեան արժանի աստուածային գերեզ-
 մանիդ եւ չյաջողեցաւ...: Եւ զինչ աղեկ
 իրք գտայ ի վանքս Դրաղարկ պատմութեանս
 ձեզ գրեցի որ ընթեռնուք... բայց աղաչեմ
 զձեզ սուրբ հարք մերք մի կացցէ սա ի
 սուրբ եկեղեցիքդ ի սուրբ Հրեշտակապետքն
 կամ ի սուրբ Յակոբ, ուր առաւել պիտոյ
 լինի...: Նաեւ տրուպս զՊաւղոս ծերացեալս
 մեղաւք յիշեցէք որ սակաւ մի աշխատեցայ
 ի սմա վասն գիւտի ճառերոյս որ ի լու-
 սանցքս գրեցի, զի չէք գրած, եւ Աստուած
 զձեզ յիշէ ամէն: (Զարբհանէլեան, Մատե-
 նագարան, էջ 728, Սիւրմէեան, Յուլ. հայ.
 Զեռ. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի,
 Ա., էջ 190—191, Խաչիկեան, ԺԴ. դարի
 հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 170):

Լ. Գրիգոր քահանան Հայրապետ շնոր-
 հաներկ եւ ամենիմաստ առաջնորդի ատեն
 1325ին կը գրէ Աւետարան մը ի հռչակաւոր

անապատս Դրազարկ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ սրբոց որ ասա կան եւ կը մաղթէ յիշել Զհեղահոգի հայրս սրբոյ աստուածարնակ ուխտիս Փոսոյ զՀայրապետ հանդերձ եղբարրն իւրով եւ այլովք վերասացելովք (Գրիգոր, Պօղոս, Մխիթար երէց, Կոստանդին Մարաշցի) եւ զամենայն բնակիչք սուրբ ուխտիս Փոսոյ, քահանայսն եւ զկրօնաւորսն . . . (Ալիշան, Սիսուան, էջ 234, հմմտ. վարը էջ 296) :

ԼԱ. Ի Թուին Հայոց Ի ԶՀԶ (1327)¹¹ գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ուխտս Դրազարկ ձեռամբ մեղսաթաւալ եւ անարհեստ սուտանուն գրչկայ Սաեփաննոսի յԱրկա: Ի Թազաւորութեան Լեւոնի ղեռարոյս պատանեկին զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ: Եւ ի հայրապետութեան տէր Յակոբայ ի խնդրոյ աստուածազարդ եւ սրբասէր եպիսկոպոսի տէր Վարդանայ եւ քուերորդւոյն իւրոյ պատուական սարկաւազին Վասլին: Արդ աղաչեմ զամենեան, որք հանդիպիք սմա ուսմամբ կամ աւրինակ ղնելով, յիշեսցիք աղաթիւք ի մեղաց թողութիւն զյառաջասացեալ սրբասէր եպիսկոպոսն տէր Վարդան եւ զՎասիլ սարկաւազ եւ զծնողսն մեր եւ որք

¹¹ Այս Թուականին կը յիշուի Թորոս փիլիսոփային Դրազարկի մէջ գրած եւ Ղազարու վանքը «յուզարկեալ» Աւետարանը (Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Զեռ. յիշատ., էջ 202, 231 եւ 326. հմմտ. նաեւ Նօտարք, էջ 165) :

յիշէ՞քդ զմեզ սրտի մտաւք յիշեալ լիջիք եւ զուք ի նոյն ողորմած Տէրն որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն :

Ազաչեմ չլինել մեղադիր խոչորութեան եւ սխալանաց զի կար մեր այս էր : Բայց գրեցաւ ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակաց, որպէս ահա յայտնի է ստոյգ զխոզաց (Ակինեան շ. ն., Հաւաք. Յիշատ. Համամ-ճեանի Գաղատիոյ Զեռ. ցուցակէն, Թ. 8, Մանրումունք) :

ԼԲ. Արդ գրեալ եղեւ ոսկենկար Շաբաղնոցս ի Թուին ԶՀէ (1328) ձեռամբ Ստեփանոսի վանական քահանայի ի Գրազարկ անապատն որ ի Սիս :

Եւ յեա ՅԻ եւ Գ (1651) ամին ստացող ամին Պօղոս քահանայ ոմն յԱրզրում քաղաքէ փո... (Սաչիկեան, ԺԳ. հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 212) :

ԼԳ. Փառք... Որպէս եւ երանելի քահանայս Սարգիս, բոցովն սիրոյն Աստուծոյ կենդանախարուկեալ ստացաւ զսուրբ Աւետարանն անձին ի վայելս եւ յապաղայն յիշատակ իւր եւ որոց ծնան զնա : Արդ որք հանդիպիք եւ աւգտիք յիշեցէք ի բարին ի Քրիստոս զՍարգիս եւ զծնողսն իւր զՄարտիրոս եւ զՄամատիկին... :

Ազաչեմ եւ ես մեղաւորս Թորոս Հսոմ-կլոյցի շարահիւսող սորին, արժանի զանարժանս ատենի եւ յիշել յազաւթս զի մեծ յուսով ակն ունիմ խնամոցն Աստուծոյ :

Գրեցաւ ի թու 22 (1331) ի թագաւորութեան Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակովբայ յերկնահանգէս անապատս Դրազարկ, ի լաւ աւրինակէ տէրամբ Յիսուսին... (Սարգիսեան, Մայր Յուշ., Ա., էջ 436—437. հմմտ. Սիսուան, էջ 234 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 240) :

ԼԴ. Գրեցաւ աստուածախաւս մատեանս... իմոյ անարժանիս ձեռամբ Սարգիս սուտանուն քահանայի եւ մեղաւոր հոգիս ի թուարեւութեանս Հայոց 29Ա (1342) ի հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին (Դրազարկի) տեառն Բառիլիոսի եւ ի թագաւորութեան Կոստանդիանոսի ի խնդրոյ պատվելի եւ իմաստուն ծերունոյ Տիրացու կրտսէր քահանայի... յիշեցէք... զպատվական քահանայն զՏիրացուն եւ զծնաւզան իւր զմեծ հայրն Կարապետ եւ զհայրն իւր զՅակոբ եւ զմայրն Ալիծ, նաեւ զքեռիքն իւր զՎասիլ եւ զՆետաքսն... :

Ընդ նմին եւ զերախտաւոր հոգեւոր եղբայրն իմ զՍարգիս կրտսեաւոր քահանայն եւ զծնաւզան իւր յիշեցէք ի Տէր... նա Աստուած կոչեաց զինքն ի յիւր հանդիսան... : Եւ զիս զանարժան զՍարգիս սուտանուն քահանայ զգրողիկ սորա եւ զոսկաւղ սուրբ Աւետարանիս եւ զծնաւզն իմ զԳրիգոր քահանայ եւ զՀեղինէ եւ զքոյրն իմ Թէֆանաւ

և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ եւ զիմ
սրբազան եւ արհիւրակոպոսն, զաչաց լոյս
տալա՛մ Լղրայրն իմ զաէր Բասիլիոս եւ
զծնուցնսն իւր տղայնաւք... (Սուրբ Փըր-
կիչ, Տեղեկատու ազգ. Հիւանդանոցի, Կ. Պ.
1950, Թ. 9, էջ 9—11) :

ԼԵ. Գիրք Զեոնադրութեան, մազադա-
թեայ: ... այց եւ այս յայտնի լիցի ձեզ ամե-
նեցուն որ զկնի գայք Հոգեւոր եղբարք մեր
ի Քրիստոս որ եւ զգիրքս զայս աստուածա-
պատիւ Լախակոպոսն Տէր Գրիգոր Հրեշտա-
կարնակ ուխտին Դրազարկուն շնորհեաց...
Յիշեա՛ջիք ի Քրիստոս Աստուած զգրող սորա
զԳրիգորիս պատուական քահանայ եւ զա-
մենիմաստուն գրիչ որ զրեաց եւ ոսկեզաւծ
ծաղկաւք զարդարեաց եւ բազմաթիթիթ
երանգաւք նկարեաց, որում ողորմեացի Տէր
Յիսուս: Ընդ նմին յիշեա՛ջիք եւ զՅովհաննէս
յեանն գրիչ ի Քրիստոս որ զյիշատակա-
րանս զրեցի եւ սակաւ թերութիւն որ կայր
ի սմա յաւարտումն ամի... ամէն:

Ի մարդեղութեանն Քրիստոսի ՌՅՀԱ.
(1371) փոխեցաւ առ Քրիստոս Վասիլ զպիրն
մանկապոյն տիօք եւ խոցեաց զիւր սնուցիչն
զՄարտիրոս նուստա Լախակոպոսն (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Պր. Գե-
ղամէն)¹²:

¹² Դրազարկի մասին հմտ. գեո. Զարհանէ-
լեան Հ. Գ., Պատմ. Հայկ. Հին զպրութեան, Վենե-
տիկ 1932, էջ 703—713, Քէչիշեան Մ., Սիւ Մատեան,

23. Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԱՆՔԸ
ՏԵՄԱ ՍԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

24. ԸՆԿՈՒԶՈՒՏԻ ԵՒ ԸՆԿՈՒԶԵԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հաւանօրէն Ընկուզուտ բերդի մերձ եղած բլրալու է Ընկուզուտ վանք—եպիսկոպոսարանը եւ անկէ ալ իր անունը ժառանգած եւ կամ նաեւ Հակառակէն: Սմբատ Պատմիչ կը յիշէ թէ Տէր Միւթար եպիսկոպոս Ընկուզուտին կը մասնակցի ԼԼԵՈՆ Ա. թաղականութեան հանդէսին, բայց Հ. Ալիշանի նոյն հանդէսին հրատարակած անուանացանկին մէջ անոր յիշատակութիւնը կը պակսի (Սմբատ, էջ 111 եւ Սիսուան, էջ 66, 195 եւ 470):

Ժողովածոյք մը կը գրուի 1199ին Ընկուզէկի մէջ եւ կը շարունակուի 1202ին Դաւթի վանքի մէջ (Յովսէփեան, Յիշատ. Չեռ., Ա., էջ 625, 629, 636, 638, 693): Եւ Ընկուզեկ անուն վանք մը կը գտնուի Զէյթունի շրջակայքը: Աւետարանի մը համար կ'աւանդուի. Գրեցաւ աստուածաբօս Աւետարանս յամենայն աւրինակէ որ կոչի Ուրհայեցի յա(նապ)ատս որ կոչի Ընկուզեկ ի գաւառս Զէյթունցոյ քաղաքին հրամանաւ... քահանային Յովհաննիսի... Աստուածատուր քահանայի Ուրհայեցոյ... ձեռամբ Առաքել նուաստ եպիսկոպոսի ի թու.

Պէյրութ 1949, էջ 173, Հայաստանի Կոչնակ, 1955, Թ. 34—38 ի ուր յատկապէս նկատի առնուած են այս վանքին նկարիչներն ու երաժիշտները:

Հայ. ՌԿԱ 1612 (Սիւրմէեան, Յուլյ. Հայ. Ձեռ. Հալէպի, Ա., էջ 32) : Կը խորհիմ թէ Ընկուզուտ եւ Ընկուզէկ կարելի է իրարու հետ միացնել կամ նոյնացնել, զի վայրերը իրարմէ շատ հեռու չեն : Չարսանճազի մէջ ալ գրեթէ համանուն վանք մը կայ :

25. ԹԱԳՎԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Ծանօթ է սա յիշատակագրութենէն .

«... Այսպիսում աստուածային գանձի եւ աւետեաց կենաց սրբոյ Աւետարանիս ցանկացող եղեալ եւ աշակերտեալ Թովմաս սպասաւոր րանի Տեառն, ետ գրել ի փոքր նիւթի գմեծ եւ գանհասանելի խորհուրդ մարդկութեան Քրիստոսի, զի լիցի հանապազ կրել զսա ի ձեռին եւ ի սրտին գործարանի իրրեւ զծրար ստաշիսի, խոկայով սովաւ ի տուէ եւ ի գիշերի ի պատիւ եւ ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ :

Արդ եղեւ զրաւ զբութեան սորա ի Թուականիս Հայոց ի ՌՀԲ — 1223 —, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Տիրամաւրն, յանապատիս Թագավորի, ընդ հովանեաւ քաղաքին Մամեստիոյ ի Թագաւորութեան Հայոց մեծաց (անունը չնջուած) եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեա : Արդ որք աւլտիք ի սմանէ աւրինակաւ կամ գաղափարաւ, յիշեալիք ի Քրիստոս զվերասացեալ վարդապետն զԹովմաս, ընդ նմին եւ զծնաւդսն իւր զբնաւ դարմն» :

Թովմասի մասին կայ դեռ՝ «Զատացաւդ սորա զԹովմաս վարդապետ եւ վերադիտող մեծ քաւարանիս Տիրամաւրն յիշեսջիք աւրհնութեամբ ի Քրիստոս ամենայն որդիք լուսոյ» (Հանդ. Ամս. 1903, էջ 340. Հմմտ. եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 823—826 եւ Բ. Վ. Կիւրէսէրեան, Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք, էջ 116) :

Հ. Ալիշան այս անունով վանք մը Կիրիկիայի մէջ չի ճանչնար եւ որովհետեւ Մամեստիայի մերձ է Արքակաղնի վանքը կարելի՞ է ենթադրել որ Թաղվորի վանքը անոր հետ կը նայնանայ :

26. ԹԻԻՐԲԻԻ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշան Զեապիւրներու յիշատակութիւններու վրայ յեցած, կ'եզրակացնէ թէ այս վանքը Ակներ վանքի շրջակայքը ըլլալու է. եւ այս՝ շատ հաւանական է :

Ակների յունական Մաշտոցին մէջ կայ սա մաղթանքը՝ «Քրիստոս Աստուած մեր տաղէ բարի ժամանակաւ վայելել զգիրս րնակչաց սուրբ ուխտին Թիւրքթոյ վանիցն» :

Կ'օրինակուն Ոսկերեքանի Անդրիանոսական ճառերը 1314ին Թիւրքթի վանքի մէջ եւ կը յիշատակուն անոր մէջ Ակների մէջ ապրող անձերու անունները :

Թիւրքթի վանքի շէնքերու նկարագրութիւնները եւ անոր հիմնարկութեան պարագաները մեզի ծանօթ չեն : Զոյգ կարելոր

յիշատակագրութիւններէ, զորոնք քիչ ետքը պիտի կարգանք, յայտնի կ'ըլլայ թէ բազմամարդ եւ զարգացած վանք եղած է, եւ թէ իր սրբավայրերն ու աղօթատեղիները կոչուած են՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Փրկիչ (Ս. Նշան) :

Առաջնորդներէն կը յիշուին Գրիգոր, որ Սիսի 1307ի ժողովին կը մասնակցի, Հայրապետ, որ Առանայի 1316ի ժողովին անդամներէն է եւ Գրիգոր, որուն օրով 1335ին Մանուէլ «ի մեծ եւ ի հռչակաւոր անապատս Թիւրքթի» կը գրէ Շարակնոց մը, զոր կ'երեւայ թէ շարունակելու հնարաւորութիւն չունենար եւ զայն կ'աւարտէ Սահակ եպիսկոպոս՝ օգնական ունենալով Մարգար փիլիսոփան (Այիշան, Սիսուան, էջ 156, 223, 258, 517 եւ 535) :

Ա. «Երիցս երանեալ հարքն իմ Գրիգոր եւ Յովանէս յորդորեցին զիս զարուստ եւ զախմար գրիչս զԿոստանդին գրել զսայ (Գիրք Անդրիանտական հասից Յովհաննու Ոսկերեւանի) յիշատակ մեր եւ ծնողաց մերոց եւ ի փարթամութիւն եկեղեցոյս, զոր իմ զաւարտութիւն ի բաց եղեալ եւ ապաւինեալ յայս սուրբ ուխտս եւ ի սուրբ եղբարցս յաղաւթս եւ շարահարեցի գրչութեամբ, ոչ որպէս փայել էր խնդրողաց, այլ ըստ կարի մերում եւ ըստ փանաքի եւ տկար մտաց մերոց :

Արդ որք ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք յաս-

առաւմային տառիցս յիշեցիք զառաջատա-
ցեալ հոգեւոր հարքն իմ գրիգոր եւ զՅո-
ւանէս եւ զհարազատ եղբայրն իւրեանց զսիր
Թորոս եւ զամենայն ազգայինս իւրեանց :

Արդ գրեցաւ սոյ ի թվ. ԶԿԳ (1314) ի
թագաւորութեան Հայոց Աւնի եւ ի հայրա-
պետութեան Տեանն Կոստանդեայ ի սուրբ եւ
ի հռչակաւոր ուխտս Թիւրքթի, ընդ հովա-
նեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Փրկչիս
եւ կենսակիր սուրբ Նշանացս ի յառաջնոր-
դութեան Գրիգորի վարդապետի :

Արդ ազաչեմ յիշել ի Տէր զառաջատա-
ցեալ հայր անապատիս գրիգոր վարդապետ,
զՅովանէս փակակալ, զՄատթէոս, զՍար-
գիս, զՄեարոպ, գրիգոր, զՎարդան, զՆեր-
սէս, զԹորոս, զԽաչատուր, զՅովանէս, Կա-
պընց, զԲարսեղ, զՄինաս, նոյեւ զգործա-
ւորք զՎասիլ մառնպան, զՅովանէս ածպան,
զԹորոս հացկաւոր, զԱնտոն աղաւնմաղ,
զԱստուածատուր, զՄարտիրոս, զԹորոս,
զԿոստանդին Սինաւոցին եւ զՎասիլն, զԿոս-
տանդին հիւրատեսն, զՎասիլն, զՊաւղոսն
եւ այնոսիկ, որ ընդ հովանեաւ սրբոյ եկե-
ղեցոյս են հանգուցեալ : Ոգորմեոցի Քրիս-
տոս Աստուած Կոստանդին Մաշցոյն եւ եր-
կու եղբարց Վասիլն եւ Գրիգորին :

Նոյ եւ մեղաւք մեռեալ գրչիս . . . եւ հա-
րազատ եղբաւրն իմոյ Ստեփանոսի նորըն-
ծոյ քահանայի . . . :

Ով սուրբ հարք եւ եղբարք, յիշեցէք եւ

զմեղաւք մեռեալս զԹորոս զծաղկաւղ եւ
զկաղմաւղ գրոցս...» :

«Ի Թիւլ ԶԿԲ 1313 յամսեանն Նոյեմ-
բերի Դ. փոխեցաւ առ Քրիստոս բարի փա-
կակալն մեր Կոստանդին, որոյ սղորմեսցի
նմայ Քրիստոս Աստուած, ամէն :

Եւ եղեւ նոր փակակալ Յովանէս Արեւ-
ելցի» (Պաշիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Ձեռ.
Յիշատ., էջ 109) :

Բ. «Փառք քեզ... Արդ եղեւ աւարտ սո-
րա (Շարակնոցի) ի Թվ. Հայոց ԶԶԴ (1335)
ի Թագաւորութեան Հայոց Զորրորդ Լե-
ւոնի... ի Հայրապետութեան Տեառն Յակո-
բայ, ի մեծ եւ ի հռչակաւոր անապատս որ
կոչի Թիւրքթի, երգ օրհնութեան եւ ձայն
ոսղմոսաց եւ լուցումն լապտերաց եւ բու-
րումն անուշահոտ խնկոց մի պակասեսցի ի
սմանէ մինչեւ ի կատարած աշխարհի :
Ի խնդրոյ պատուական եւ երջանիկ առաջ-
նորդի ուխտիս տէր Գրիգորու, զոր Տէր պա-
հեսցէ ըստ կամաց իւրոց. ամէն :

Արդ աղաչեմ զամենեանեղ, որ հան-
դիպիք այսմ աստուածային մատենիս. յի-
շեսջիք յաղաւթս ձեր զստացող գրոյս զերիցս
երանեալ եւ զծաղկեալ ալեաւք զհայրապետն
յոտէր Գրիգոր ծնողիւք եւ բարեկամաւք հան-
դերձ. ամէն :

Նաեւ զիս զմեղաւք մեռեալս եւ աշխարհի
կենդանիս, զտառապեալ ոգիս զՄանուէլս
գրող սորա, եւ զծնաւդսն իմ եւ զսղալս եւ

գիտչորութիւն սորա ուղղեցէք եղբայրաբար, զի ժամանակս ձմեռնային էր. եւ հիւսիսայինն սաստիկ եւ տեղիքս լեռնային եւ ես անարհեստ էի քերականութեան...» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 449—450 եւ Սաչիկեան, ԺԳ. զարի հայ Ձեռ. Յիշատ., էջ 276) :

27. Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մարաշի արեւմտեան կողմը, բլուրի մը վրայ: Թէեւ չափոնց ամայացած ու աւերակի վերածուած, բայց այդ վիճակի մէջ ալ միշտ սիրուած ուխտավայր մնացած (Գալուստեան, Մարաշ, էջ 428) : Այս վանքին մասին այլուր — արդէն Կիլիկիայի վանքերու շարքին մէջ ազուցուելու չէ :

28. ԼԻՍԱՆԿԱՆ ԿԱՄ ԼԻՍԱՆԿԱՅ ՎԱՆՔԸ¹

Բարձրարեզի շրջակայքը. բայց խկահան տեղը կարելի չէ նշանակել (Սխուան, էջ 153) :

Չամչեան Սամուէլ Անեցիի հետեւելով (Ժամանակագրութիւն, էջ 151) կ'աւանդէ թէ անոր հիմնադիրն է Կոստանդին Թադաւորահայրը (Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 261) :

Վանահայրներէն է Կոստանդին, որ Սիսի 1342ի ժողովին անդամներէն է (անդ, էջ 342 եւ Սխուան, էջ 153) :

¹ Լատիներէնը՝ Lisernat (Սխուան, էջ 153) :

Դանիէլ Ասորիի Սաղմոսաց մեկնութեան հայերէն թարգմանութեան արտադրութեան մէջ կայ՝ «Գրեցաւ ի թուիս Հայոց ՁԼԸ — 1289 — Լիսոնկա վանք» (Հայապատմ., Գ., էջ 23. հմմտ. Աւետիք, 1940, էջ 25)։ Դարձեալ Ձեռագիր մը կը գրուի՝ «Մերձ յանառիկ գղեակն Բարձրաբերդու ի վանքս Լիսոնկայ... աւարտումն սորա ի յանապատս Ծրժոնրոյնեղն» (Բանասէր, 1899, էջ 129—130)։

29. ԽԱՉԱՏՐՈՅ ՎԱՆՔԸ

Բաւական ընդարձակ Յիշատակագրութեան մը մէջ, զոր Գոնեքի վանքի մասին խօսուած ատեն ատաջ բերինք, կ'իմանանք թէ այս վանքը կը գտնուի Բարձրաբերդի մերձ, Շղրկայ գետին քով. «Գրեցաւ սա (Աստուածաշունչի մասեր, ի ձեռն Մարտիրոսի) ի թուականին ԶԾԳ (1304) յամսեանն Յուլիս, յերկիրս Կիլիկիոյ, մերձ ի բերդս Բարձր, յանապատս Խաչատրոյ, ի վերայ գետոյս Շղրկայ ի քալանձաւ եւ ի նեղ տեղիս» (Յովսէփեան, Քարտէզ Հայ Հնագրութեան, էջ 43. Խաչիկեան, ԺԴ. դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 17, տես եւ աստ Գոնեքի վանքի տակ)։ Հ. Ալիշան վերոյիշեալ նկարագրութեան ուշադիր՝ կը գիտէ «Նկարագիր բնութեան տեղեացն ի դէպ գայ եւ մերձաւորութեան Անդրիասեանց ուխտի» (Սխուան, էջ 534)։ Եւ միթէ կարելի՞ է խորհիլ թէ

այս վանքին հետ նոյն ըլլայ եւ կամ անոր
ենթակայ սրբաւայր ու բնակաւայր:

30. ԽՃԿՏՈՐ ԿԱՄ ՀԱՃԿԱՏԱՐ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշան կը կարծէ թէ Խճկատոր կամ
Հաճկատար վանքը նոյն ըլլայ Արքակաղին
վանքի հետ (Սիսուան, էջ 66, 253):

31. ԽՈՐԻՆ ԱՆԱՊԱՏԸ

Թովմաս Հոռմկլացիի վկայութեան հա-
մաձայն Խորին կը գտնուի՝ «Մերձ ի սահ-
մանս Բարձրաբերդոյ եւ Լեւոնկլայ անառիկ
բերդի»: Բայց՝ «Հարադոյն ի Լեւոնկլայ քան
ի Բարձրաբերդ» (Սիսուան, էջ 51) եւ «ի
հարաւակողմն Պերճեր անապատիս» (Աւե-
տիք, 1940, էջ 43): Ժամանակագիրը անոր
դիրքն ու տեղը այսպէս կը նշանակէ՝ «Խո-
րին անապատն... հայի ընդ արեւմուտս ա-
ռօտ»^(*) զոր ի Կիլիկիա այժմ հայք Մեծ ջուր
ասեն եւ Թուրքն Ուլուսու կոչեն եւ ի վերայ
զլեառն Թէքէրսին կոչեն» (Սիսուան, էջ
534), որով եւ «ի ձորամիջի»:

Հ. Ակինեան կը գրէ՝ «Ինձ կը թուի թէ
այս Խորին վանքը նոյն է Փոս անապատի հետ
եւ Խորին ու Փոս համագօր անուանակոչում-
ներ են: Զեռագիրներ, որոնք գրուած են
Խորին եւ Փոս անապատներու մէջ, գրուած
են՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ
Գրիգոր Լուսաւորչի եւ սուրբ Նշանի» (անդ,

էջ 48), սակայն ոչ միեւնոյնները միշտ յիշուած : Իսկ որովհետեւ Փոս անապատը Դրազարկի հետ ալ կը նոյնացուի (համառ. անդ.) ուրեմն Խորին անապատը կը նոյնանայ նաեւ անոր հետ :

Հ. Ակինեան կը շարունակէ իր խօսքը. «Խորին եւ Փոս կ'ենթադրեն մենաստանին ցած գիրքը — նկատելով իրենց անուանակոչումները — եւ արդէն տեսանք թէ Խորին ի Չորս կառուցուած է : Կրնայ մտածուիլ նաեւ որ Խորին եւ Փոս, ինչպէս Փերճեք, նոյն ձորահովտի մէջ կառուցուած վանքեր ըլլան, միեւնոյն վանական ընդհանուր վարչութեան տակ» (Աւետիք, 1940, էջ 43) : Մինչ գիրքի պարագան կրնայ նոյնացումի համար նպաստաւոր նկատուիլ, սակայն աւելւոյ պարագան այնքան նպաստաւոր չէ, երբ գիտենք որ Բարձրաբերդ եւ Լեւոնկլայ, որոնց մերձ է Խորին անապատ Լեւոնային Կիլիկիայի մէջ են, իսկ Դրազարկ կամ Փոս Դաշտային Կիլիկիայի մէջ եւ Սիսի մօտ, թէեւ ոչ այնքան մեծ հեռաւորութեամբ իրարմէ ըմբռնուած : Եւ հեռաւորութեան այս նուագութիւնն է որ գրելու առիթ կուտայ՝ «Ի Խորին անապատն Սըսայ ի սուրբ հոգեւորանոցն» (աստ էջ 211, ծն. 3) :

Այս հարցը կը լուծուի միայն այս վարկածով որ այս վանքերը համանման վայրերու մէջ եւ իրարմէ շատ հեռու չեն չինուած եւ միեւնոյն կանոնադրութեամբ (Գրիգոր

Խլաթեցիի հաւաստումի համաձայն, Աւետիք, 1940, էջ 439) եւ գուցէ նաեւ վարչական ընդհանուր միութեամբ — թէեւ քիչ մը կասկածելի կը գտնեմ, զի տարբեր առաջնորդներու անուններու կը հանդիպինք — իրարու կապուած²։

Խորին վանքը, ինչպէս Յիշատակադրութիւնները կը հաւաստեն, էր՝ «Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Գրիգորի եւ սուրբ Նշանիս եւ այլ Սրբոցս»։

Վանքին կամ անապատին շէնքերու մասին տեղեկութիւններ կը պակսին։ Անոր հիմնարկութեան տարին եւ միւս պարագաները միմին են։ Յայամաւուրքը կարծես անոր հիմնադիրը կը համարի Գէորգ Մեղրիկ վարդապետը, որ եթէ այդ չէ, բայց է անոր կանոնադիրը (Սիսուան, էջ 151 եւ 534)։ Սամուէլ Անեցի հիմնադիրը (Ժամանակադրութիւն, էջ 151), որուն կը հեռելի Հ. Զամբեան (Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 261), կ'աւանդէ թէ է՝ Կոստանդին Թադաւորահայրը. «Շինեաց զսուրբ ուխտն Խորին»։ Իսկ Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Մարթ է նորոգող կամ վերականգնող համարել — Թադաւորահայրը — եթէ ստոյգ իցէ գրեալն ի Յայամաւուրս

² Յաւելում, որ Խորայ անապատը երբեմն չփոթւած է Խորին անապատի հետ, ինչպէս Կիւզիկէ կամ Կիզիկէ Կիլիկիոյի հետ (Սիսուան, էջ 534)։ Կայ նաեւ Խորին կամք կամ Խորհուրդք Աստուծոյ վանքը (Տաշեան, Ժողովածոյք Առաջաց Վարդանայ, էջ 55, ծն. 1)։

դՔէորդայ Մեղրկայ հաստատել ոչ միայն ի Դրազարկ զհսկումն կիրակամտից, այլ եւ ի Խորին անապատն, որ յաշխարհին Կիլիկեցւոց³. սակայն Մատթէոս Ուռհայեցի եւ հետեւող նորին Պատմիչն մեր միայն զԴրազարկ յիշեն եւ ոչ զԽորին, վասն որոյ հաւանելի է յԺԳ. դարու շինութիւն եւ պայծառութիւն» (Սիսուան, էջ 151) : Բայց պէտք է նկատի ունենալ որ անոր նորոգող կը նշանակուի Կոստանդինի որդին Թորոս Ա. իշխանը, որով յայտ է թէ արդէն անկէ առաջ հիմնուած էր (Սիսուան, էջ 534—535) : Միւս կողմէ հաւատարի է որ Կոստանդին Թաղաւորահայրը Խորին վանքը կը զարդացնէ : Հաւանօրէն 1316էն ոչ շատ ուշ գրուած Ճառքնաւորի մը մէջ — հմմտ. Յիշատակագրութիւնը քիչ մը վարը — առաջին առաջնորդ եւ հիմնարկու կը նշանակուի Ստեփանոս վարդապետ (հմմտ. եւ Սիսուան, էջ 151), սակայն զարմանալի է որ այդ թուականէն կանուխ գրուած Յիշատակագրութիւններու մէջ անոր անունը կը պակսի : Անոր յաջորդն է Բարսեղ, որմէ յետոյ՝ Երիանոս, որ Պետրոսի հետ կը պաշտօնավարէ եւ ապա՝ Առաքել կրօնաւոր տեսուչը, որ իր պաշտօնէն հրաժարած է : Այսպէս՝ Հ. Ալի-

³ «Գէորդ Մեղրիկն Սեւանցի, որ զամենայն զիշերս կիրակէիցն տքնութեամբ անցուցանէր եւ զնոյն կարգ հաստատեաց ի Դրազարկն եւ ի Խորին անապատն Սրոպ ի սուրբ հգնաւորանոցն» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 325) :

չանի համաձայն, իսկ Հ. Ալիքեան Ստեփանոսի յաջորդ գիտէ Կոստանդին՝ «Առաջնորդ սուրբ եւ գերահռչակ ուխտին Խորին կոչեցելոյ» (Օրբէլեան, Պատմ., էջ 437) որ ապա կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ — Ալիշանի համաձայն Երանոսի յաջորդելէ վերջ — Խորին վանքի մէջ (Սիսուան, էջ 151 եւ Աւետիք, 1940, էջ 43—44), ուր ապա կը դրուի յաջորդ Բարսեղի (Հմմտ. էջ 65): Կոստանդին Սիսի հայրապետական գահին վրայ երկարատեւ բազմելու հնարաւորութիւն չունենար. կը ստիպուի հրաժարիլ: Կը հրամայէ Բերել մագեղէն մի սեաւ եւ յոյժ խոշոր եւ զգեցաւ եւ քուսիթայն — գլխուն անցուցած: Հ. Ալիշան կ'ըսէ. «Թերեւս դարձաւ ի մենարան իւր յանապատն Խորին, մինչեւ կարգեալ տեսուչ Սկեւոյ» (անդ, էջ 152): Տարակուսական չէ, այլ ստոյգ է որ Կոստանդին⁴ անցաւ Խորին, որուն ամէնէն Լոանդուն եւ գործօն առաջնորդը կը թուի ըլլալ Բարսեղ, որ 1307ին Սիսի եւ ապա 1316ին Ատանայի ժողովներու կը մասնակցի:

Այս առաջնորդներու եւ Խորին անապատի միարաններու գործունէութիւնը եւ յատկապէս անոնց անունները հետեւեալ Յիշատակագրութիւնները կը հաղորդեն:

Ա. Քրիստոս Աստուած, որ լուաց գոտս

⁴ Կոստանդինի մասին ընդարձակօրէն տեսնել Աւետիք, 1940, էջ 40: 23, 40 եւ 62: Անիկա Բարսեղ վարդապետէն վերջ վերստին Խորին անապատի առաջնորդ կ'ըլլայ (անդ, էջ 64—65):

աչակերտացն, լուսացէ եւ զյանցանս Ստեփաննոսի եւ զԿոստանդեայ հարազատին, որ բազում աշխատութեամբ շինեցին⁵ զմենատանս (Սորին)։ Սրբոց իւրոց սեղանակից արասցէ զհոգիս նոցա։ Նաեւ զտարածամ վախճանեալն զՍտեփաննոս զնոցին արմատն... Այլուր յիշուած է Ստեփաննոս՝ առաջնորդ ուխտիս։

Քրիստոս Աստուած... լուսաւորեա զհոգի Երիանոսի առաջնորդի ուխտիս եւ զծնաւդաց նորին։ Նաեւ զյոդհամեղ զբշիս Բասլի եւ Աստուածատրու եղբաւր իմոյ...։

Քրիստոս Աստուած պայծառացո... հոգի Երիանոսի եւ զՊետրոսի զխտապետաց մենաստանիս եւ ծնաւդաց նոցին։ Նաեւ զՍտեփաննոսի առաջին հիմնարկողի սորին եւ զիմ մեղաւոր զբշիս Վասլի։

... Հոգի Աստուած... գերկնային պսակ քս պարգեւեա Բարսղի եւ հանգո զնա ընդ ընտրեալս քո որ զաւրինակս պարգեւեաց եւ ինքն զկնի սակաւ աւուրց փոխեցաւ յաստեացս եւ էր առաջնորդ աստուածարեակ ուխտին Սորին։ Ընդ նմին եւ Աստուածատրու քահանային, որ բնաւին սպասաւորէր նիւթոց եւ ամենայն պիտոյից...։ Այլուր կը յիշուի Յովհաննէս փակակալը (Սարգիսեան, Մայր Յուլյ., Բ., էջ 234—235)։

⁵ Այդ է՝ վերաշինեցին, նորոգեցին եւ նորանոր յաւելումներով զարգացուցին։

Բ. Փառք... գրեցաւ զիրքս այս (Հաւաքածոյ) ի Խորին անապատիս ի հռչակաւոր եւ սուրբ ուխտիս ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ սրբնչոյ Աստուածածնիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս եւ մերոյ սուրբ Լուսաւորչիս ձեռամբ յոգնամեղիս Յովհաննիսի: Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որք ընթեռնոյք յիշեցէք զբազմամեղ զբիշ եւ զիմ եղբայրն զՆերսէս քահանայ ծնողաւք մերովք եւ զգարմիւք կենդանեաւք եւ ննջեցելովք եւ զմեր զվարդապետն զԹորոս քահանայ եւ զԳորգ եւ զՄարտիրոս կրանաւոր... գրեցաւ ի թվ. 287 (1295, Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 817):

Գ. Արդ գրեցաւ (Թուղթ Ներսէս Շնորհալույ, ի ձեռն Թումանի) ի հռչակաւոր անապատիս, որ կոչի Խորին... որ է մերձ ի սահմանս Բարձրաբերդոյ եւ Լեւոնկլային անառիկ զգեկին, ի թվականիս Հայոց 288 (1302) եւ ի թաղաւորութեան Հայոց Հեթմոյ, զոր եղիր զեղբաւր որդին իւր զպարոն Թորոսի որ կոչի Լէոն մանուկ տիօք յաթոն իւր եւ ինքն ի կարգ կրօնաւորութեան մտեալ եւ խորագէտ իմաստութեամբ եւ նախահոգաբ մեծահանճարութեամբ յանձն առեալ հոգայ զաշխարհս մինչեւ յարրունս հասցէ թաղաւորն: Եւ ի հայրապետութեան տեսնն Գրիգորի, զորոյ զկեանս սոցա Տէր բազմամեայ կենդանութեամբ եկեղեցւոյ իւրում սրբոյ ի հաճոյս կամաց իւրոց... (Թովմաս Հոռնկլայիի այս երկար յիշատակագրու-

Թիւնը Հ. Ն. Ակինեան արտագրած է Էջմիածնի Թ. 617 Ձեռագրէն. հմմտ. Տաշեան, Յուլյակ, էջ 621. հմմտ. և Աւետիք, 1940, էջ 42, ուր կայ թէ 1301ին Թովմաս կը գրէ ուրիշ Ձեռագիր մըն ալ) :

Դ. Արեամբ Տեառն գնեալք և ի մաքուր յարգանդէ եկեղեցւոյ, հոգս հաւասար ծառայս ձեր, մեղապարտ գծող ժողովածոյ գրոցս, ըստ կարի ազգաստութեամբ ի մի ածեալ հաւաքեցի Տիրացու անարժան կրտսնաւորս... : Եղբարք յիշեցէք ի Տէր զսրբաւէր և հեղ և խոնարհ հոգի կրաւնաւոր և զարժանապատիւ քահանայն զՈվաննէս և իւր ծնողաց իւրոց մեղաց թողութիւն խնդրեցէք, որ զգիրքս է կապել :

Արդ եղև զրաւ ցանկալի այսմ տառի — Ժողովածուի — ի նահանգիս Կիլիկիէի, յանապատի Առակելիի, որ անուն Խորին ճանաչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, ի թուականութեան հայկազնի ԳՁԾ — 1301 — և ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի և ի թագաւորութեանն Հեթմի, ի դառն և ի չար ժամանակի նեղեալք յազգէն Իսմայելի, որ ի յայսմ ամի եմուտ զսուրբ Եգիպտոսի ի յաշխարհս Կիլիկիէի, վասն գործոց իմոց չարի, բազում տեղիս մատնեաց անողորմ պատուհառի, զերիտասարդսն և զաղայսն տաբեալ դերի, մնացեալքս կամք ի տագնապի, զարհուրեալք ի տուէ և ի գիշերի... (Տաշեան,

Մայր Յուշակ, էջ 771 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայ Զեռ. Յիշատ., էջ 34) :

Ե. Գրեալ — Աւետարան — ի Զորս Խորին, ընդ հովանեաւ սուրբ Տիրամաւր եւ սուրբ Նշանացն ի խըցկան միոջ, որ է հաւաւակոյմն Պերճ անապատիս ի խնդրոյ սուրբ եւ ընտրեալ կրանաւոր քահանայի Պետրոսի ձեռամբ պիտականուն Կոստանդեայ եւ ողորմելի զերւոյ Հեթմընցւոյ, թվ. ԶԿ (1311, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 433 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 81—82/4) :

2. Սմբատ Գունդատապլի ճաշոցին Կոստանդին կը յաւելու սա յիշատակարանը .

Զոր եւ ինքն քրիստոսասէր եւ ուղղափառ իշխանս Մարաջախտ յորժամ ստացաւ զգիրքս զայս, ետես զսա իրաւք իրաւք անյարմար եւ անկարգ : Զի ընթերցուածք տէրունական տաւնից ոչ ըստ սահմանի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, այլ այլազգ ընդդէմ ճշմարտութեան եւ աննման : Վասն որոյ յանձն տար մեզ անպիտան եւ անխմաստ սպասաւորի Բանի Կոստանդեայ, յորժամ էի պաշտօնեայ սուրբ ուխտին Խորնին : Իսկ մեր առաւել յարմարեցաք զսա ըստ կարի թուականին Հայոց մեծաց յեւթն հարոյր եւ վաթսուն եւ ութն, ի ժամանակս թաղաւորութեան ուղղափառ եւ քրիստոսասէր արքային մերոյ Աւչին եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Երրորդ ըստ անուան կոչման ա-

ուեալ նորոգեցաք... (Աւետիք, 1940, էջ 65, Tisserant. Cath. Cod. Vatic. 99) : Հ. Ն. Ազի-
նեան կը խորհի թէ այս Կոստանդին կրնա՞յ
ըլլալ 1311ին յիշուած Կոստանդին (Հմմտ.
վերը եւ Աւետիք, 1940, էջ 65) :

Է. Յամի եւթնհարիւր եւ եւթանասուն
եւ չորսերորդի թուարեւութեանս Հայոց —
1325 — ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի
որդւոյ Աւնի թագաւորին եւ ի կաթողիկո-
սութեանն Կոստանդեայ լամբրոնացւոյ, գրե-
ցաւ գիրս այս Շարականք ի Չորս Խորին ա-
նապատի, ի վանքս Փերճեր, ընդ հովանեաւ
սուրբ Սիոնի եւ սուրբ Նշանացս Քրիստոսի
ձեռամբ պիտակ եւ ձեւով անուամբ քահա-
նայի Կոստանդեայ ի խնդրոյ սրբաւէր եւ ա-
ղանատիպ ծերունի հաւրն Թուխանի ի վայե-
լումն զեռարոյս պատանեկին քեռորդոյ նո-
րին Պաւլոսի :

Արդ աղաչեմ զամենեւեան վասն սիրոյն
Քրիստոսի յիշեցէք ի բարին Քրիստոս զվի-
րոյգրեալ, այս զծերացեալ կրաւնաւորն
Թուխան եւ զբարեպաշտուհի քոյրն Թանկ եւ
զծնողան իւր զհանդուցեալսն ի Քրիստոս
զհայրն իւր զԱնձրեւ եւ զմայրն իւր եւ զամե-
նայն զարմն իւր... : Ընդ նմին յիշեցէք զհեզն
եւ զբարերոյս միւս քեռորդին իւր Կիրակոս,
նաեւ զողորմելի գերիւս ծրագրաւդ սմին Կոս-
տանդին եւ անմեղադիր լերուք, զի կար մեր
այսչափ էր եւ յընտիւր աւրինակէ էր (Սի-

սուան, էջ 153 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 199—200) :

Ը. Գրեցաւ⁶ զիրա այս — Ժողովածու — ի Խորին անապատս⁷ ի հռչակաւոր եւ ի սուրբ ուխտիս ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս եւ կենսաբեր սուրբ Նշանիս ձեռամբ յոյնամեղիս Տաւնական մեղապարտիս : Արդ... յիշեցէք զմեղապարտ Ծերուկս... եւ զմեր տէր Կիրակոս եպիսկոպոս եւ զմիաբանքս ամենայն, ի խնդրոյ զեռարոյս կրաւնաւորիս, զՍիմէոնս... գրեցաւ ի Թովին Պկե (1418, Ակիրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. Թ. 601. հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 863. հմմտ. Խաչիկեան, ԺԵ. Կարի հայ. Ձեռ., Ա., էջ 211) :

32. ՅՈՎՈՒՅ ՎԱՆԵԸ

Կարապետ 1144ին Աւետարան մը կը գրէ՝ «Ի Ծովուց վանսն... մերձ ի սահմանս ամբոցի որ կոչի Հոսմկլայ» (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 62—63), որով պայծառ կը տեսնուի թէ ի՞նչ նշանակել կ'ուզուի. հետեւաբար շատ լայն սահմաններով ալ կարելի չէ զայն Կիրիկիայի վանքերու շարքին մէջ գնել :

⁶ 1202ին կազմեցաւ (Գէորգ Սկեւոտացոյ մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց) ի սուրբ եւ ի մեծափառ անապատն Խորին (Պաւլեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Ս. Կարապետի վանուց Նոր Մատենադարանի ի Կեսարիա, Թ. 35) :

⁷ Խորին անապատը, որուն արգիւնքը սակաւ չէ, մեղի անձանօթ պարազաններու տակ կ'ըլլայ անշէն եւ եւ տուերակ (Միսուան, էջ 534) :

33. ԿԱՄՐԻԿ ԿԱՄ ԿԱՄՐԻԿ ՎԱՆՔԸ

Կամբրիկ կամ Կամբրիկ վանքը հիմնուած է Մոլեւոն բերդի մերձ եւ դրուած է գլխաւոր Առաքեալներու — Պետրոսի եւ Պօղոսի — հովանաւորութեան տակ: Հաւանական կը համարիմ թէ վանքին իսկական անունն է Կամբրիկ եւ Կամբրիկը՝ սխալագրութեան հետեւանք:

Զոյգ յիշատակագրութիւններ անոր անունը մեզի հասցուցած են.

Ա. Ի զգեակս Մոլեւոնի,

Ի յանապատս որ Կամբրիկ կոչի

Ընդ հովանեաւ Աստուածածնին

Եւ Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի,

Եւ սքանչելագործ սուրբ Նշանի,

Որ պահպան այսրմ եղիցի

Ի թաղաւորութեան Լեւոնի

Արդ յիշեցէք զփառակալ սուրբ ուխտին
Կամբրկանն

ԶՅովհաննէս պատուական

Կուսակրան քահանան

Որ ետ զսոյ փառապանաւք զրել:

(Տաշեան, Մայր Յուլյ., էջ 657 եւ Ալի-
շան, Սխուան, էջ 143):

Բ. Փառք... որ արժանի արար զանար-
ժան ծառայս իւր կատարել զգիր քարոզու-

Թեան սուրբ վարդապետին Վարդանայ որ ի Մարաթայ: Ի Թուականութեանս Հայոց ԶՀԱ (1322) ի Թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի եւ յոյժ մանկագոյն պատանեկին որոյ տացէ Աստուած շնորհս եւ խմաստութիւն ի կամս Աստուծոյ. զի Թեթեւացաւ լուծ կամացն սատանայի ի մեծաշուք եւ յերկնահանգէս անապատս որ կոչի Կաթրիկ ընդ հովանեաւ մաւրն Տեառն եւ Վլոմին հաւատոյ եւ այլ հաւաքեալ սրբոցս մերձ յանառիկ գղեակս Մալիւան եւ ընակչաց սուրբ ուխտիս սրբազնեալ քահանայիցս, աղաչեմ Թողութիւն մեզաց խնդրել Յոհաննիսի եւ Պետրոսի եւ միւս Պետրոսի, Գրիգորի, Յովանիսի, Ներսէսի, Առամանոսի, Պաւլոսի, Ստեփանոսի: Նաեւ ստացողի սուրբ գրոցս Ստեփանոսի մեղապարտի, եւ բարեւէր քահանայի Յոհաննիսի եւ ողորմելի մաւր իմոյ Զապլոււնի եւ եղբարց իմոց Թորոսի եւ արեամբ նահատակեալ եղբաւրն իմոյ Ներսէսի եւ քերց իմոց Ֆիլիպի եւ Ակացի եւ հեղաձողի փեսին իմոյ Ուշնի եւ ուսուցչին իմոյ հոգւով լցեալ ծերունոյ սրբոյ Յոհաննիսի եւ նախնեաց մերոց եւ ամենայն ազգայնոց:

Անդ այլուր «ուսուցանողին իմոյ ճշմարիտ եւ ընտրեալ քահանային Յոհաննիսի Սկեռացւոյ եւ մականունն կոչի Արջուկ եւ Ժողովրդեանս...» (Ակրնեան Հ.Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 571. հմմտ. Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 177):

34. ԿԱՅՏԵՆԻ ՎԱՆՔԸ

Կայտէն կամ Կատեն բերդը այնպէս
կ'երեւայ թէ վանք մը ունեցած ըլլայ (Սի-
սուան, էջ 147) :

35. ԿԱՍՏԱՂԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Կաստաղոնի վանքը, կոչուած նաեւ Կաթ-
ստաղանի վանք, հիմնուած է «Մերձ ի յա-
մուր բերդն, որ ասի Վահկա, ի լեառն Տո-
րոս» (Մատթ. Ուռհ. Պատմ., էջ 374) :

Յունական վանք մըն է, զոր Հայերը
Ռուբրնեաններու ժամանակ կը ժառանգեն
եւ նոյն անձի իշխանութիւնը զայն իր դամ-
բարանը կ'ընտրէ. «Արդ ի Քրիստոս հանդու-
ցեալ (Կոստանդին) Ընդ Ռուբենի հօրն իւր
եղեալ, Եղեն ի սուրբ ուխտն թաղեալ, Որ
Կաստաղոն էր յորջորջեալ» (Վահրամ,
Պատմ., էջ 194. հմմտ. Արարատ, 1888, էջ
347. Արաքս, 1888, էջ 49 եւն) : Հոն կը բե-
րուին կը թաղուին ուրիշներ. այսպէս.
1105ին Մարկոս ճգնաւորը (Վարդան, Պատմ.,
էջ 114 եւ Մ. Ուռհ., Պատմ., էջ 374) :

Կաստաղոն եպիսկոպոսանիստ էր : Եպիս-
կոպոսներէն կը յիշուին Կոստանդին, որ Լե-
ւոն Մեծագործի թագակապութեան հանդէ-
սին ներկայ է եւ Յակոբ, «Յորոյ յորդորմանէ
Մխիթար Սկեւոացի արարեալ զբանն վասն
Պատրիարքական աթոռոց» (Սիսուան, էջ
163) :

Եւ որովհետեւ Կոստանդին նաեւ իրրեւ Անարգարայի Եպիսկոպոս կը ներկայանայ, այս պատճառով Հ. Ալիշան նկատի ունենալով այս քաղաքին եւ Վահկայի հեռաւորութիւնները կը գրէ՝ «Ոչ կարեմ ստուգել թէ արդարեւ հեռաւորս այս վանատեղի էր աթո՞ռ կամ կալուած Անաւարդեցեաց, եթէ այլ տեղի համանուն մերձ ի քաղաքն» (Սխուան, էջ 163) եւ այլուր կը յաւելու՝ «Աթոռ Եպիսկոպոսաց Անարգարայ հաստատեալ էր ի Կաստաղոն, այլ որպէս ի ստորագրութեան սորին ասացաք, ոչ թուի հեռաւորն այն անուանի մենաստան առ Վահկայիս, այլ թերեւս անուանեալն որ Կաստալ զեօդ իրր ութ մղոնաւ աւելի կամ պակաս յարեւմտից հարաւոյ քաղաքին առ Ջահանու» (անդ, էջ 242) :

Թէպէտ հեռաւորութիւնը քիչ մը մտածել կու տայ, սակայն այդ այնքան մեծ չէ, որ բոլորովին մերժենք կցորդութեան եւ յարերութեան հաւաստիքները, զորոնք կու տան հեղինակներու տեղիքները : Բայց մերժելի է այն թէ Կաստաղոն, որ շատոնց արդէն աւերակներու կոյտի վերածուած է, Տիմրիկի մօտ կը գտնուի (Վարդան, Պատմ., էջ 114, ծան. 4 եւ Սխուան, էջ 536) կամ Հաճընի մերձ՝ Քէօթիւնի մէջ (Պօղոսեան Յ., Ընդհր. Պատմ. Հաճընի..., էջ 25) :

Կարմիրը վանքը կը գտնուէր՝ «Ի սահմանս Եփրատ գետոյ առ Տօրոս լերամբ» (Վարդան, Պատմ., էջ 103) :

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Ոչ հեռի ի կողմանցս (Վահկա, Հաճին եւն) ուր ամուր վայրքն էին սլարոնին Լեւոնի... համարիմ եւ զյիշեալն ի սլատմիչէն զԿարմիր լեառն... ինդրելի են եւ աստ վանքն ի նոյն անուն լերինն» (Սխուան, էջ 164) : Իսկ Պօղոսեան կը գրէ՝ «Պատմութեան մէջ յիշատակուած եւ Վահկայի ակնարկուած Կարմիր լերան նշանաւոր Կարմիր վանքը շատ հաւանական է որ հոս Գըզըլ Եէրի մէջ գտնուէր» (Հաճընի Ընդհր. Պատմութիւնը, Լօս Անճէլլոս 1942, էջ 59) : Ան կը վերաբերէր Քեանոյ Վասիլ քաջ իշխանին, որ անոր Ս. Յարութեան գումբէթին վրայ հրաշակերտ խաչ մը կանդնած էր (Մատթ. Ուռհ. Պատմ., էջ 504) : Նկատուած է «Մեծ ուխտ» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., էջ 301) :

Գուցէ թէ վանքին անունն եղած ըլլայ Աստուածածին կամ Աստուածամայր, զի մագաղաթեայ Աւետարանի մը մէջ կայ՝ «Ի լեառն Կարմիր, ի մենաստանն ուխտիս, որ է անուն Աստուածամօր, ի թուակ. ՈՀԲ» (1223, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 388 եւ Սխուան, էջ 536) :

Սարգիս վարդապետ Շնորհալիի Կաթողիկեայց թղթերու մեկնութեան յառաջա-

րանին մէջ կան սա կարեւոր տեղեկութիւնները. «Սորա — այս է Ստեփանոս վարդապետի — ընդ այլ փախստական հասեալ ի գաւառն Քեսնոյ, ի մեծահռչակ ուխտն, որ կարմիր վանք կոչիւր, որ էր իշխանին վասլի, որ Գող Վասիլն կոչէր յայլազգեացն վասն արիութեաննորին եւ ի նոյն տեղի բնակեցաւ: Բայց ծածկեաց զանուն վարդապետութեան վասն մանկական հասակին: Իսկ յետ աւուրց յայտնի եղեւ բնակչաց տեղւոյն եթէ ուսեալ է զհին եւ զնոր կտակարանս լիով եւ հրաման ունի առանց գաւազանի վարդապետել ի տեղի աղաւթից...»: Եւ ծերերը զինքը կը հարկադրեն՝ «Վարդապետել ի հասարակաց տեղին...: Եւ ոմանք նորա նախանձարեկ լինէին վասն մանկական հասակին. վարդապետք եւ առաջնորդք ի ժամանակին էին եւ չարախաւսէին առ Տէր Բարսեղ, անարգել ոչ միայն զնա, այլ եւ զբնակիչս ուխտին...»: Բարսեղ անոր հմտութիւնը փորձի կ'ենթարկէ եւ հասու ըլլալով անոր «բանին առատութեան եւ մտացն իմաստութեան... զիրկս արկանէր նմա եւ համբուրէր եւ եղ զարդարեալ գաւազանն յոսկւոյ եւ արծաթոյ ի ձեռս նորա եւ զվաւերականն իւրովի ի մատն նորա»:

Ստեփանոս «Հասեալ ի հասակ կատարեալ ժողովեցան առ նա աշակերտք բազումք, իսկ նա ոչ վարդապետաւրէն ուսուցանէր, այլ առաքելաշնորհ եղեալ փռէր ի

նոսա զրանն կենաց...»: Անոր կ'աշակերտին Սարգիս Շնորհալի, Իգնատիոս վարդապետ, Գրիգորիս եւ Ներսէս եղբայրներ... հետեւաբար կարելի է ըսել թէ Կարմիր վանքը «սրտի սրբարան եւ մտքի կրթարան կ'ըլլայ» (Յովսէփեան, Յիշատ., Ա., էջ 300—305. հմմտ. եւ անդ զեռ էջ 341):

Կարմիր վանքի շէնցնողն եղած է Գող Վասիլ, որ զուցէ զայն օտարներէն — Յոյներէն կամ Ասորիներէն — առնելով հայացուց: Անոր աճիւնը հոն կ'ամփոփուի՝ «Մեռաւ իշխանն Գող Վասիլ եւ թաղեցաւ ի Կարմիր վանքն եւ էր հոգաբարձու նորա եւ հայր խոստովանութեան Տէր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց եւ տուաւ հոգադրամ հազար դահեկան եւ պատարագուց հարիւր յիսուն դահեկան աւելի եւ ոչ պակաս եւ մատաղ անթիւ» (Մ. Ուռհ., էջ 404): Հոս ժամանակաւորապէս կը թաղուի նաեւ Գրիգորիս Վկայասէր, որուն մարմինը ապա Գրիգոր Տղայ Հոռմկլայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին կը փոխադրէ (ԺԴ. Սոփերք, էջ 30 եւ 81—82. Վարդան, Պատմ., էջ 103 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 421):

Գրիգորիս Կաթողիկոսը հոն կեցած է «Բագում ժամանակս» ապա իր յաջորդը՝ Տէր Բարսեղ «Մինչ առնէր շինուած ինչ ի Կարմիր վանքն անկաւ փայտ ինչ ի վերայ նորա եւ ջախջախեաց զնա» (Յայսմաւուրք, հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 25—26.

Համառ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 421, ուր կ'աւանդուի թէ Վարդէնի դիւղի մէջ Բարսեղ Համանման զԺրախոտութեան կը հանդիպի) :

Անոր մահէն յետոյ «եղև ժողով եպիսկոպոսաց եւ հարանց ի Կարմիր վանքն, մերձ ի Քեսուն դաւառ... ձեռնադրեցին զԳրիգորէս եպիսկոպոս ի վերայ ամենայն տանն Հայոց» (Ուռհ., էջ 412) : Այսպէս՝ Կարմիր վանքը ժամանակ մը եղած է նաև կաթողիկոսարան :

Հաւանական է որ ժամանակ մը այս կողմերը բնակած է Ստեփանոս Օրբէլեան եւ «Վանականք Կարմիր լերան» հասկնալու է այս վանքի միաբանները (Սիսուան, էջ 164) :

Հ. Ակինեան կը գրէ՝ «... Չամչեանի ազգեցութեան տակ է Հ. Ալիշան, որ Սեւ լեռան վանքերուն մէջ ամէնէն անուանին էր, կ'ըսէ Կարմիր վանքն մօտ ի Քեսուն... եւ անոր մօտ Արեգի վանքն (եթէ ոչ նոյն) . այս էր գլխաւոր կայան վկայասէրին... (Շնորհալի, էջ 49) : Մ. Ուռհայեցւոյ տեղիքը սակայն չ'արդարացներ այս եզրակացութիւնը» (Մատենագր. Հետազոտութիւնք, Ե., էջ 236) : Ասոր համաձայն ուղղել աստ էջ 118 :

37. ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐ ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ

Ս. ԿԱՏԱՐԻՆԷ ՎԱՆՔԸ

«Վանք մի էր ի Կիլիկիա կանանց, յորում բնակեալ էին Խ. կուսանք» (Տաշեան,

Մայր Յուդ., էջ 297) : Դժբախտաբար անունը չէ տրուած եւ գտնուած վայրն ալ չէ նշանակուած : Կը խորհիմ թէ այն վանքն ըլլայ, ուր Ն. Լամբրոնացիին մայրը իր աղջիկներով առանձնացաւ :

Ս. Ալվազեան Հանրագիտակ թերթի մէջ (1899, էջ 1182) ունի յօդուած մը «Հայուհիք եւ Կուսաստանք» խորագրով, որուն մէջ կ'ըսէ «Կիլիկիոյ թեմերուն մէջ եւս ունեցած ենք կուսաստաններ : Ասոնք թէեւ յանուանէ չեն յիշուած, չեն արձանագրուած, բայց ցարդ պահուած աւանդութիւնք կը հաւաստեն թէ երբ Հեթում ի Դրաղարկ առանձնացաւ, իր քոյրն ալ այդ վանքին մօտերը հիմնեց կուսաստան մը, որոյ աւերակները կը տեսնուին ցարդ : Սոց հիւսիսային արեւելեան կողմը, չուրջ մէկ ժամ հեռու գտնուած դաշտավայրին մէջ այդ նուիրական տեղը, ուր Ս. Կիրակոսի անուամբ մատուռ մը կայ : . . . Նոյնպէս Անաւարդայի բերդին միակտուր քարժայռն ունի փոքրուած խորով մը որ փոքրիկ այր կը կազմէ : Այդ քարաժայռին վրայ քանդակուած է կուսերամի մը թափօրը : Ըստ աւանդութեան բերդին պաշարման ժամանակ քաղաքին տոհմային կամ ամենաբարձր դասու կոյսերն այդ տեղ ապաւինած եւ ամիրաներով ճգնած են . յետոյ այդ կայանը կոյսերուն առանձնարան մը եղած է :

Ուլնիոյ Ս. Ամենափրկիչ մենաստանին մօտակայքը, ցամքած հեղեղատի մը կողմ-

բուն վրայ դեռ կ'երեւի փոքրիկ աւերակոյտ մը Ս. Կատարինէ վանք անուամբ, ուր մինչեւ հիմա ուխտի կ'երթան ի մասնաւորի հայ կուսանք: Աւանդութիւն մը կայ թէ Ս. Ստեփանոս Ուլնեցւոյն նահատակութեան վրայ քանի մը հայ կուսանք ուխտած են կուսակրօնութիւն եւ եկած հաստատած են, այդ փոքրիկ մենաստանը, որ իրենց վկայուհի պետին անուամբ կոչուած է Ս. Կատարինէի կուսաստան վանք: Որչափ կը յիշեմ, Մարաշի մէջ ալ կը գտնուի Ս. Կատարինէ անուն աղբիւր մը...: Ներսէս Լամբրոնացւոյ ընտանեաց պատմութենէն կը տեսնենք թէ Լամբրոնացւոյն մայրը Շահանդուխտ եւ երկու քոյրերը Լամբրոնացիին ձեռքէն ընդունած են իրենց վանական մասնաւոր սքեմը...: Հապա Սկեւոյ կուսաստանը, ուր երբեմն տասնուութ կոյսեր երեքտասան տարի աշխատելով տաճարին գիւցազնագիւտ վարագոյրն ընդելլուած են, որ ամբողջ դարեր թէեւ անթիար պահուած, սակայն վերջերս անհետացած է...» (հմտ. նաեւ P. J. Daschian, Das Hochland Ulnia oder Zeitun, Wien էջ 18):

38. ԿՐԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշան կը խորհի թէ այս անունով վանք մը եղած ըլլայ Կիլիկիայի մէջ (Սիսուան, էջ 66) եւ կամ գուցէ նոյնն ըլլայ Ջերմաղբիւրի կամ Գերմաղբիւրի վանքի հետ,

բայց այն ատեն ինչո՞ւ անջատ յիշուած են (անդ, էջ 66) : — 1899ին Կրակ գիւղաքաղաքին մէջ «Բնդ հովանեաւ սրբոյն սուրբ (sic) Սիմէոնի» Թորոս կը գրէ «Մեկնողական ճառք Ս. Գրոց» (Խաչիկեան, ԺԳ. Դարի հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 220) :

39. ԶՈՐՈՅՆ Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆԴԸ

Այնպէս կը թուի թէ Ակներ վանքի մերձ ձոր մը եղած ըլլայ եւ անոր քով վկայարան մը կառուցուած ի պատիւ Ս. Թէոդորոսի կամ Թորոսի եւ այն՝ ենթակայ Ակներ վանքի, բայց ապա վանականներու բնակավայրերով օժտուած ու վանք եղած : Արդէն Հ. Ալիշանի կարծիքն ալ համաման է . «Մենաստան ճանաչի յարակից կամ բաժանորդ մեծի ուխտին Ականց» եւ անոր վկայարանին հովանիին ներքեւ է որ 1329ին կը գրուէր Մատթէի մեկնութիւնը (Սիսուան, էջ 156) : ԺԳ. դարուն ծանօթ է Յովհաննէս Զորավանեցի եւ նոյն դարուն է որ Ստեփանոս կը գրէ «զՅորդորակ ճառս Ոսկերեքանի վասն Յակովբայ Ա. Կաթողիկոսի» (1268—1286ին) :

Զորոյ վանքը⁸, որ այնպէս կը թուի թէ Ռուբինեան հարստութեան սկիզբները չէ

⁸ Հմմտ. Զորոյ վանքը Վասպուրականի մէջ (Ոսկեան Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա., Վրեհնա 1940, էջ 251) : Ա. երեմեան Զորոյ բերդի վանքը կը նոյնացնէ Զորոյ Ս. Թորոսի վանքին հետ (Իջմիածին, ամսագիր, 1954, ԺԱ., էջ 43—44, հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 1009) :

հիմնուած, ունեցած է սրբաւայր՝ յանուն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Թորոսի:

Անոր ներկայացուցիչը Սիսի Ժողովին մէջ — 1307ին — է Թորոս վարդապետ: Հոն գրուած են քանի մը Ձեռագիր մատեաններ: Ահա անոնցմէ ոմանց Յիշատակագրութիւնները, որոնց մէջ զԺրախտարար չեն տրուած առաջնորդներու անունները — խորհիւնք թէ այս ալ ապացոյց՝ թէ Ակների ենթակայ էր եւ այս պատճառով Ակների առաջնորդներն էին միանդամայն անոր այցելուները:

Ա. Յամի Չ.երորդի յիսներորդի (1301) ի թուականութեանս Հայոց եկն այր մի աստուածասէր եւ բարեպաշտ Մխիթար անուն եւ միաբանեցաւ սրբոյ ուխտիս սուրբ Թորոսի եւ սրբոյ Նշանիս լինել մասնակից ազաւթից եւ պատարադաց եւ երեք ընծայս յարդար ընչից իւրոց եղինս երկու (Macler, Rapport sur une mis. scientif. էջ 39):

Բ. Դրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուիս 256 — 1310 — ձեռամբ անպիտան եւ անարժան քահանայի Իգնատիոսի ի մենաստանիս, որ կոչի Չորոյ վանք ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնիս ի վայելումն մանկանց նոր Սիովնի ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ: Որք աւգտիք ի սմանէ ուսմամբ կամ զաղափարաւ սրտի մտաւք յիշեսցիք զզծող սորա զիգնատիոս եւ զազգայինս մեր եւ Աստուած յիշողացդ ողորմեսցի ի միւսանգամ

դարուստն ամէն (Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 74) :

Գ. ...Արդ եղեւ աւարտումն (ի ձեռն Կոստանդինի) մատենիս (Յայտմաւուրք) ի մայրաքաղաքս Սիս, որ է առ ստորոտով աստուածապահ զղեկիս... գրեալ եղեւ մասն ինչ ի Սիս եւ մասն ի Ճոխաթն, որ է վանք ստորոց ազգին ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ մասն ինչ ի սուրբ ուխտն Չորոյ կոչեցեալ վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանացն եւ սուրբ Աստուածածնին եւ Սիոնի ի թուականութեանս Հայոց մեծաց ԶԿ (1311, Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 767 եւ Բաղուրան, Կիպրոս կզգի, էջ 107—109) :

Դ. Գրեցաւ (Յովհաննու Ոսկերերանի Մեկնութիւն Մատթէի (ի թուականութեանս Հայոց ԶՀԸ (1329) ի թագաւորութեան Լեւոնի աստուածասիրի որդւոյ Աւչնի եւ ի կաթողիկոսութեանն Տեառն Յակովբայ ընդ հովանեաւ քաջայաղթ վկայարանիս, որ կոչի Չորոյն Սուրբ Թորոս, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ... : Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած Կարապետ քահանային եւ ծնողաց իւրոց, որ զծայրս ճառից նկարագարեաց... Յիշեցէք զմիտան եղբայրութիւն հրեշտակարնակ ուխտին Ակներոյ, զհոգեւոր հարքն մեր զաէր Վարդան եւ զպատուելի քահանայն զՍտեփանոս փակակարն եւ զԳրիգորն եւ զԿոստանդին զհեղահոգիան եւ զԹորոս Ժա-

ռանկն, որ ի վերայ ամենայն երախտեացն
զոր արարեալ էին մեզ, յաւելին եւ զայս եւ
լցին զփափազ սրտի խմոյ եւ շնորհեցին զաւ-
րինակն, որ զբեցի զսա... եւ զյիշման ար-
ժանին զսուրբ քահանայն զարեամբ նահա-
տակեալն զՎարդան, որ բազում տառապա-
նօք էր գտեալ զօրինակն երիս օրինակս մերձ
ունենալով եւ մեզ զիւր ճանապարհ էր կապ-
մեալ (Սխուան, էջ 155—156 եւ Խաչիկեան,
ԺԳ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., Ա., էջ 219—
220) :

Ե. Փառք... գրեցաւ սա ի Կիլիկեցւոց
աշխարհին ի լեոնային կողմանս ընդ հովա-
նեաւ վկայարանիս որ կոչի Չորոցն Ս. Թո-
րոս ի լաւ եւ ազնիւ աւերինակէ ձեռամբ ա-
մենաթշուառի Գրիգորի ժանտատեա գրով եւ
բազմաշփոթ մտաւք...: Եւ գրեցաւ սա ի
Թուականութեանս Հայոց 22 (1331, Պա-
լեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Ս. Կարապետի վա-
նուց Նոր Մատենադարանի ի Կեսարիա,
Թ. 16) :

Զ. Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի
Մանրութեամբ եւ առնթեր կցուրդ փոխման
Աստուածածնի, ի թվին 22⁶ — 1338 — ի
Թաղաւորութեան Հայոց Լեւոնի որդւոյ ար-
քային Աւչնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն
Յակորա յանապատս որ կոչի Չորոյ վանք

⁶ Հաւանօրէն այս վանքին մէջ 1334ին կը գրուի
Աւետարան մը (Սարգիսեան, Մայր Յուլ., Ա., էջ 697) :
Այդ կարելի է հզրակացնել եկեղեցւոյ անուններէն :

ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ կենսաբեր սուրբ Նշանիս ձեռամբ բազմամեղ եղկելի եւ անխմաստ գրչի Առաքելի ի խնդրոյ սրբասնունդ, սրբասէր եւ պատուական սարկաւազին Ներսիսի ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ բարի հոգւոյ եւ ծնաւդաց իւրոյ:

Արդ աղաչեմ գամենեւեան, որ աւգտիք ի սմանէ կամ աւրինակէք, յիշեցէք զյառաջատացեալ ստացաւդ սորա զՆերսէս եւ զամենայն արեան մերձաւորս իւր զկենդանիքն եւ զհանդուցեալքն, ընդ նմին զբազմամեղս Առաքել եւ զիման ամենայն. եւ որ զմեզ յիշէ, յիշեալ լիցի յառատ ողորմութիւնն Աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն (Յաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 314)¹⁰:

40. ՀԻՐԱԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Աւետարան մը գրուած է 1167ին՝ «Ի լեառն Տարսոնի, յանապատին Ճիրակայ ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետի» (Ակինեան Ն. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Պ. Հ. Հապէշեանի մօտ 1922ին տեւած): Կը խորհիմ թէ Ճիրակայ պէտք է սրբադրել Ճիրակայ:

¹⁰ Հաւանական չի թուիր թէ Ս. Թորոսի այս վանքին մէջ 1420ին գրուած բլլայ Հաւաքածոյ մը (Տաշեան, Մայր Գուց., էջ 665—636): — Տե՛ս Արքայապետին 1374 թուականի Յիշատակագրութիւնը:

41. ՃՈՆԱԹՈՒ ՎԱՆՔԸ

«Հաւանակագոյն թուի լինել վանացն ի սահմանս Եփրատացւոց եւ Հոռմկլայի» (Սիւսուան, էջ 255, ուր ծանօթութիւն մը կայ՝ «Գրիչն Յուսիկ գովէ զուխան կոչելով Յոյժ հռչակաւոր եւ բազում զարդրանօք պայծառացեալ, քահանայիւք եւ սարկաւաղօք եւ զպրօք». հմմտ. եւ Սարգիսեան, Մայր Յուլյ., Ա., էջ 676) :

Յիշատակագրութեան մը համաձայն (տես Չորոյ վանքը, 1311) Ասորիներու վանք է, սակայն ունեցած է նմանապէս հայ վանականներ ու միաբաններ: Արդէն 1290ին գրուած Յայսմաւուրքի մը մէջ կայ՝ «Ի Ճոխաթն, որ վանք Ասորոյ ազգին» (Բակուրան, Կիպրոս, էջ 107 եւ 188) : Այս եւս Կիլիկիայի վանքերու մէջ օղակուելու չէ գիւրաւ :

42. ՄԱՄԱՍԻ, ՀՈՎՏԻՆ ԵՒ ՍՈՒՔՐԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Այս երեք վանքերն ալ, որոնք անուններով միայն ծանօթ են, Հեթում Ա. թաղաւորէն եւ Չապէլ թաղուհիէն հրովարտակով մը պարգեւուած են Եղբարց տանն Ալամանայ (Ալիշան, Սիսուան, էջ 66 եւ 208) :

43. ՄԱՄԵՍՏԻՈՅ ՎԱՆՔԸ

Չեմ կարծեր որ Մամեստիայի մէջ գրանուած վանք մը ասով ակնարկուի, այլ անոր

չրջակայքը դանուած վանքերէն մէկը: Թովմաս վարդապետը 1223ին հոս գրել ու նկարագարել տուած է Յովհաննէս սարկաւազին Աւետարան մը: Դժբախտաբար Յիշատակագրութիւնը ամբողջապէս առաջ չէ բերուած (Հանդէս Ամսօրեայ, 1901, էջ 347):

44. ՄԱՎՈՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

Տեղը անծանօթ. դուցէ Կիլիկիայի մէջ: Անմահացած իր միաբանովն ու առաջնորդովը, որ է Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս, որ յորջորջուած է Կոստանդին Մալոխանցի (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 193):

45. ՄԱՇԿԵՒՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Սեւ լերան վանքերէն եւ Կիլիկիայի եպիսկոպոսարաններէն է Մաշկեւորի վանքը, որ կը խորհրդէ այդ անունն առած ըլլայ իր միաբաններու մաշկեղէն սքեմէն կամ նոյն խի Գրիգոր վարդապետի Մաշկեւոր յորջորջանքէն, եթէ զայն ինքը վանքէն չէ ժառանգած:

Վահրամ Բարունիի աւանդութեան համաձայն վանքին հիմնադիրն է Թորոս Ա. Ռուբինեան... «Եւ վանօրայս յոյժ հռչակեալ... Եւ Մաշկեւոր անուն ձայնեալ» (Պատմ., էջ 195. հմմտ. Դրագարկի վանքը): Նմանապէս Սամուէլ Անեցի կը գրէ՝ «Շինեաց սա (միեւնոյն Ռուբինեանի մասին է

խօսքը) եւ զսուրբ ուխտն Դրազարկ եւ զՄաշկեւորն» (Ժամանակագրութիւն, էջ 121) : Բայց Գրիգոր Մաշկեւորի արդիւնքը այս վանքի մասին — անոր հաստատութեան եւ զարգացումին նկատմամբ — անժխտելի է :

Մաշկեւորի եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի, Ս. Կարապետի եւ Ս. Առաքեալներու : Յիշատակագրութիւնները, զորոնք քիչ յետոյ պիտի ներկայացնեմ, կը հաստատեն թէ Մաշկեւորի մէջ եռուն կեանք եղած է եւ միաբանները թէեւ քինախնդիր ներանձնական կեանքի, բայց ուսումն ու գիտութիւնը երբեք չեն անտեսած եւ Դաւիթ Յովհաննէս, Թորոս, Հայրապետ, Գրիգոր եւ Պօղոս առաջնորդներու, որոնց մեծադոյն մասը եպիսկոպոսութեան արժանացած է, լուրջ եւ արթուն հսկողութեան տակ ժիրօրէն գործած են եւ արդիւնաւոր եղած (հմտ. Սիսուան, էջ 407—408 եւ Պալճեան, Հ. Ա., Պատմ. Կաթ. Վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 74 եւ 275) :

Բարսեղ վարդապետի անունը սերտօրէն կապուած է Մաշկեւորի հետ եւ անոր փառքն ու պատիւը կրնայ նկատուիլ : Մասնակցած է Սիսի ժողովին եւ ըրած է Մարկոսի Աւետարանին մեկնութիւնը 1325ին Օշին թաղաւորի, Կոստանդին Կաթողիկոսի եւ իր վանքին Հայրապետ առաջնորդին օրերուն : Զարմանալիօրէն սոյն մեկնութեան միայն երկրորդ մասը մեղի հասած է : Կը սկսի Մար-

կոսի Աւետարանին Թ. գլխուն տասներորդ համարէն եւ կը հասնի մինչեւ ԺԶ. գլուխ ութերորդ համար: Այս պարագան զմեզ երկու ենթադրութեան կրնայ առաջնորդել: Գուցէ անանուն մը Մարկոսի Աւետարանին սկիզբէն մինչեւ Թ. գլուխ տասներորդ համար մեկնած է եւ չէ կրցած շարունակել եւ Բարսեղ վերայիշեալներու յորդորներու անսալով զայն շարունակած է, ինչպէս Յովհաննէս Երզնկացին կը շարունակէ Ներսէս Շնորհալիի կիսատ թողուցած մեկնութիւնը — Մատթէի Աւետարանին: Եւ կամ Բարսեղ սկսած է այն տեղէն ուսկէ այն մեզի հասած է: Ամէն պարագայի պակաս մը կայ: Չունինք սեւէ ապացոյց որ մեզ համոզէ թէ Մարկոսի մեկնութիւնը սոյն գլխէն ու սոյն համարէն սկսած ըլլայ: Ծիշդ է որ շատ անյարմար տեղէ մը կամ համարէ մը մեկնութիւնը չի սկսիր, սակայն նոյն իսկ կէսէն սկսելու պարագային գլխուն գոնէ սկզբէն պէտք էր սկսիլ, մանաւանդ որ Քրիստոսի Պայծառակերպութիւնն է նիւթը եւ այդ՝ հայ Ժողովուրդին նախասիրած գրուազներէն եւ տօներէն է: Ուշագիր ընթերցողը կը նկատէ որ Բարսեղ իր մեկնութիւնն այնպէս կը գրէ որ գիտակից է թէ ամբողջ գործին մեկնութիւնը կ'ընէ: Ուստի հարկ է ընդունիլ, որ Բարսեղի մեկնութիւնը ամբողջական եղած է, բայց առաջին մասը կորսուած է եւ կամ

դուցէ՝ օր մը Մատենադարանի մը մէջ երեւան կու գայ:

Բարսեղի մեկնութիւնը իբրեւ լաւագոյն մեկնութիւն զնահատուած է: Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Ի շարագրութեան մատենիս երեւի այլայլութիւն ոճոյ, ուրեք ըստ դասական մատենագրաց ընտիր եւ ուրեք մերձ ի պարզախօս լեզու դարուն... կարէ Բարսեղ փառաւորիլ ընդ գրիչս ԺԴ. դարու, որ ի սուրբ լերինն» (Սխուան, էջ 408): Բարգէն Վ. կիւլէսէրեան կ'արտայայտուի՝ «Մարկոսի այս Աւետարանին մեկնութիւնը շատ հետաքրքրական է. մեկնելու ոճը հետեւողութիւն մըն է Ոսկերերանեան մեկնութեան... բայց Մաշկեւորցին աւելի ուշագրաւ է իր ինքնութեամբ, այնպէս որ իր մեկնութիւնը թանկագին աղբիւր մըն է իրեն ժամանակակից առանին եւ կրօնախօսական եւ այլն բարքերը երեւան բերելու համար: Իր լեզուն շատ համարձակ է Ոսկերերանին պէս, իր օրինակներն ու բացատրութիւնները շատ բաց են... Պէտք է մասնաւորապէս դիտել տամ որ Մաշկեւորցին գեղեցիկ մէկ գրիչն ալ է արծաթէ հայերէնին, որուն մէջ քիչ չէ ժողովրդական բառերու եւ բացատրութիւններու ընդելուզումը: Իր մեկնողական ճշգրտութիւնը, որչափ ալ տարօրինակութիւններ ունի, բայց այդ բոլորին հիմունքը բարի նպատակի մը հետ կը նոյնանայ. վասն զի մեկնիչս ուզած է իր ժամանակի բարքերուն յարմար խրատ-

ներ եւ դասեր հանել ատոնցմէ : Վերջապէս Մարկոսի Աւետարանին մեկնութիւնը իր ամբողջին մէջ գոհար մըն է, որուն վրայ բեկբեկուած լոյսի ցոլքերուն մէջ կը տեսնես բարձրու գոյնզգոյն վերլուծումը» (Լոյս, 1905, էջ 1096) :

Բարսեղ իր մեկնութեան կցած է յարգի վերջարան մը կամ յիշատակագրութիւն մը, զոր արդ կը զետեղենք միւս Յիշատակագրութիւններու շարքին մէջ :

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Ճառքնոր մը հաւանօրէն 1130ին կը գրուի Մաշկեւորի մէջ եւ անոր մէջ կը մագթուի՝ Շնորհեա յարութիւն կենաց հաւր Դաւթի եւ ամենայն եղբարց Մաշկեւոր անապատի եւ բազմամեղ գրողի սորա... : Դարձեալ Քրիստոս Աստուած շնորհեա յարութիւն կենաց Պետրոսի... եւ ամենայն եղբարց Մաշկեւոր անապատիս (Սարգիսեան, Մայր Յուց., էջ 166—6. Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., էջ 349. Սիսուան, էջ 407—408) :

Բ. Փառք... զՎարդան տառապեալ գրիչս յիշեսջիք ի Տէր... եւ արդ գրեցաւ գիրքս (Աւետարան)... ձեռամբ Վարդանիս կրանաւորի... ի վանքս Մաշկեւորիս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, եւ սուրբ Կարապետիս ի սահմանս Սիսոյն քաղաքիս ի գիտապետութեան Տեառն Գրիգորի որ Տղայն կոչիւր եւ ի վերակացութեան իշխանութեան

պատրոն Լեւոնի ի թուականիս Հայոց ՈԼԶ (1187) : Եւ արդ յիշեսջիք զհայր Դաւիթ եւ զԹորոս քեռորդի նորա եւ զՊաւղոս որ զաւրինակն ետ եւ զամենայն եղբայրութիւնս (Տէր Աւետիսեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Նոր-Ջուղայի, Թ. 22) :

Դ. Փառք... Եւ արդ զրեցաւ գիրս չարայարեալ (Ճաշոց) ձեռամբ Վարդանա նուաստ կրաւնաւորի եւ յետին եւ փցուն զրչի ի վանքս որ կոչի Մաշկեւոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ այլ սրբոցս որք աստ կան : Ի սահմանս Սսոյն քաղաքիս ի զաւատիս Կիւղիկեցոց, ի լերինս որ կոչի Տորոս : Եւ այս եղեւ ի զխտապետութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի, որ Տղայն կոչիւր... : Եւ ի ՈԽԱ (1192) զրեցաւ գիրքս այս :

Եւ արդ աղաչեմ զամենեւեան որք ուսանիք կամ ընդաւրինակէք զհաւաքեալ ծաղիկս զայս, որ է զարդարեալ սա բանիւ եւ հրամանաւ, տնաւ եւ ստորեւ զհայր Դաւիթ եւ զնորին քոյրորդին զԹորոս, որ են առաջնորդք Անապատիս եւ գթած առ ամենեւեան...» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 559. հմմտ. Սիւրմէեան, Մայր Յուլ. հայ. Ձեռ. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի, Ա., էջ 280) :

Դ. Փառք... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի մեծահռչակ ուխտս Մաշկեւոր, ի թուականիս ԶԸ — 1259 — ի հայրապետութեան

Տեառն Կոստանդեայ եւ ի թագաւորութեան
 Հեթմոյ որդւոյ Կոստանդեայ, յայսմ ամի որ
 զՀալպն էառ եւ զբազում գաւառս խառնի-
 ճաղանճ ազգն Ագարայ: Եւ զրեցաւ ձեռամբ
 Կիրակոսի անխմաստ զբշի ի խնդրոյ հոգեւոր
 եղբօր մերոյ Յուսէփ քահանայի, վասն զի
 աղաչեաց զմեզ զրեւ իւր համար յիշատակ
 իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն ննջեցե-
 լոց առ Քրիստոս: Արդ ոյք աւգափք ի սմանէ
 յիշեալիք զմեզ, զծնաւդան մեր եւ զթեոդոս
 փակակալ, զՍտեփաննոս քահանայ եւ զթո-
 րոս քահանայ, որ աւգնեցին յղորդելն: . . .
 Զեղկելի կազմող սորա զԱռաքել Հնազան-
 զենց եւ զծնաւդան իմ եւ զհարապատն իմ
 զՊաւղոս սարկաւազ եւ զուսուցիչն իմ զՍար-
 գիս քահանայ, զհանգուցեալսն առ Քրիս-
 տոս, աղաչեմ յիշել ի Տէր (Սիւրմէեան,
 Յուց. հայ. Զեռ. Հալէպի, Ա., էջ 55¹¹):

Ե. Յիշատակադրութիւն մը 1269 տա-
 րիէն՝ տե՛ս Արքայկաղին վանքի յիշատակա-
 գրութիւններու մէջ (Հմմտ. Սարգիսեան,
 Մայր Յուց., Ա., էջ 495):

Զ. Կոստանդին 1274ին յանձնառու կ'ըլ-
 լայ Աւետարանի մը արտագրութեան. Յանձն
 առեալ շնորհիւ Տեառն դառ ի սուրբ անա-

¹¹ 1265ին Մաշկեւորի մէջ Կիրակոս՝ Թէոդոս փա-
 կակալի պատուէրով կը զրէ Աւետարան մը եւ զայն
 Առաքել Հնազանդենց կը կազմէ (Հմմտ. Էջմիածին,
 ամսագիր, 1955, Թ. Ը, էջ 55): Իսկ Վասիլ 1298ին
 Կոստանդինի համար կ'արտագրէ Յայսմաւորք մը
 (Աղիւսեան, Հաւաք. Յիշատ., տ. 1298):

պատ Մաշկեւոր ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին Մկրտչին Յովհաննու... աւարտեցի զսա ի հռչակաւոր եւ սուրբ ուխտս Դրազարկ... (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երուսաղէմ, Թ. 1955. հմմտ. Դրազարկի վանքը) :

Է. «Զերջանիկ եւ զսրբազան բարունին Յովաննէս, զասաջնորդ սուրբ ուխտիս Մաշկեւորի աղաչեմ յիշել ի Տէր...: Ընդ նմին եւ զՏէր Սահփանոս եւ զԲարսեղ ծերունի եւ զամենեւեան, որ ձեռնառու եւ աւզնական եղեն գրելոյս, նաեւ զամենամեղ ոգիս զԹորիկ սուտանուն քահանայ Հոռմկլացի... Թուին 1301» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1527) :

Ը. «...Գրեցաւ եղանակաւոր (զասս) տառս — Շարական — ի թուականութեանս Հայոց յիաւթն հայրոյր եւ խաւթանասուն եւ մի ամի — 1322 — ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի (Լեւոնի) որդւոյ արքային Աւչնի եւ ի հայրապետութեանն Հայոց Տեառն Կոստանդեա Լամբրունացւոյ ի հռչակաւոր անապատս որ Մաշկեւոր կոչի ընդ հովանեաւ ամէնաւրհնեալ սրբուհոյ Աստուածածնին եւ սրբոյն Յովհաննու Կարապետի եւ սուրբ Առաքելոցն Քրիստոսի ձեռամբ յողնամեղ եւ անպիտան հոգոյս Յոհանիսի ի վայելումն հեղահոգի անձին տէր Պաւղոսի Էպիսկոպոսի, սպասաւորի սուրբ Կարապե-

տին, որ ստացաւ զսա ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ իւր եւ ծնաւդացն իւրոյ:

Արդ ազաչեմ զամենեւեան, որք աւագիք ի սմանէ յիշեսցիք զստացող տառիս զաէր Պաւղոս եպիսկոպոս: Ընդ նմին եւ զիս զանարժան զգծողս տառիս զՅոհանէս եւ զԾնողսն իմ, նաեւ զպատուելի եղբայրն իմ զսրբասէր քահանայն զՆերսէս յիշեսցիք ի Տէր, որ զաւրինակն շնորհաց մեզ: Յիշեսցիք ի Տէր զեղբայրն մեր զԳրիգոր զհանգուցեալն ի Քրիստոս... ամէն» (Խաչիկեան, ԺԳ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 177. հմմտ. Աճառեան Հ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Սատարեան վարժարանի, էջ 14):

Թ. Շնորհաւքն եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ... ի գլուխ հանեալ կատարեցի եւ լոկ անուն վարդապետս Բարսեղ զմեկնութիւն սրբոյ Աւետարանիս որ ըստ Մարկոսի որչափ աջողեաց եւ զաւրացոյց տալով մեզ միտս եւ բանս հոգին սուրբ Աստուածն ճշմարիտ, վասն որոյ ազաչեմ զգիտաւզսդ բանի եւ զընթերցաւզսդ սորին տառի յիշել զմեզ ի բարի ծնաւդաւք, զարմիւք եւ երախտաւորաւքն մերովք, զի մեծ տաժանմամբ եւ յոյով աշխատութեամբ եղեւ զրաւ սորա եւ որ զբէք զսակաւ բանս յիշէք ի բարին, զրեսցիք եւ դուք ի գիրն կենաց եւ յիշեալ լիջիք ի միշտ բարւոյն Աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Արդ եղեւ վճար այսր մեկնութեան ի

Թագաւորութեան Լեւոնի որդւոյ Աւչին նոր-
րնծայ եւ դեռարոյս մանկանն յոյժ երկեղածի
եւ աստուածասիրի, զորոյ զթագաւորու-
թիւնն յազազս տղայութեան իւրոյ խնամեն
եւ հոգան երեք մեծագոյն եւ փառաւոր իշ-
խանքն երկու եղբարքն հարազատ պարոն
Աւչին եւ պարոն Կոստանդին, որք աստիճա-
նաւ աւագ պարոն եւ գունդաստապլ կոչին եւ
երրորդն պարոն Հեթում Նըղբրցի, որ խառ-
նեալ եւ միացեալ է ընդ նոսա, որպէս միաք
ընդ հոգի եւ ընդ մարմին ուղղելով զբոլոր
տունն արքունի ի բարին, որպէս բարի
միաքն զհոգին եւ զմարմինն, զորս տացէ
Քրիստոս Աստուած զթագաւորն եւ զսօքա
տոհմաւք եւ զարմիւք իւրեանց, այսմ աշ-
խարհի եւ եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ միշտ եւ
հանապաղ, եւ ընդերկարեսցէ զտէրութիւն
սոցա անցանելով ի հաւրէ յսրգի մինչեւ ի
գալուստն իւր միւսանգամ:

Եւ գրեցաւ սա ի վանս որ կոչի Մաշկե-
ւոր, ի հոյրապետութեան Տեառն Կոստան-
դեոյ կաթողիկոսի, Դրազարկեցւոյ որ բա-
զում աշխատութեամբ ջանայ եւ հնարի զխա-
ղաղութիւն այսմ աշխարհի: Որ եւ մինչեւ
ի Մար առ սուլթանն անձամբ անձին զնա-
ցեալ, ոչ ինչ համարելով զաշխատութիւն,
թէպէտ ծեր եւ տկար էր մարմնով եւ
զխստութիւն եւ զդառնութիւն նորա ի կակ-
զութիւն եւ ի քաղցրութիւն յեղաշրջեալ փո-
խեաց, զորս տացէ զսա Քրիստոս ընդ եր-

կայն աւուրս եկեղեցւոյ իւրում սրբոյ: Եւ էր ի ժամանակիս այսմիկ վերակացու եւ առաջնորդ ուխտիս տէր Հայրապետ Կախակոսոս այր Հեղ եւ բարերարւոյ, որ բազում խնամաւք խնամէր զմեզ ամենայն մարմնաւոր պիտոյիւք, եւ իբրեւ զհայր հոգեւորացէս ի վիշտս եւ ի արամութիւնս սիրովէր եւ մխիթարէր. վասն որոյ աղաչեմ զամենեւեան, որք հանդիպիք այսմ զրոյ յիշեցէք զսա ի բարին եւ խնդրեցէք յԱստուծոյ ըստ արոցն եւ բարի կամացն իւրոյ, զոր առ մեզ ցուցեալ է, տացէ ամա աստ հարին րապատիկ եւ անդ իւր եւ ծնողացն իւրոց կեանսն յաւիտենից պարգեւեցէ: Եւ էր թիւ Հայոց ԶՀԴ (1325, Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 193—194, Մարկոսի Աւետարանի մեկնութիւնը, հրատ. Կ. Պոլիս 1826, էջ 460):

46. ՄԵՆՔԱՐԻ ԿԱՄ ՄԵՆ ԱՅՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է Սիս մայրաքաղաքէն բաւական հեռու, Բերդուս գիւղի արեւմտեան կողմը: Այնպէս կը թուի թէ նախապէս եղած է մեծ այր մը, ուր ճգնած են հոգեսէր անձեր եւ ապա անոնց բաղմանալուն հետեւանքով վանքի վերածուած է, կամ ճշգրտոյնս հոն վանք մը շինուած է, որ յետոյ նաեւ Կախակոսոսարան եղած:

Տէր Ղազարեան կը գրէ՝ «Բերդուսի եւ Ջահան գետի արեւմուտքը կը գտնուին

Արեգնի հայկական գիւղախումբերը, որոնց արեւմտեան կողերուն վրայ ձորին մէջ կայ հսկայ քարայր մը. քարայրին բացուածքին հարաւային ժեռուտ գետնին վրայ կը տեսնուին աւերակուած շէնքեր: Այս աւերակ շէնքերն են, որ Մեծ քարի վանքը կը կազմեն...: Ոչ մէկ պեղում կատարուած է եւ աւերակները խորունկ քունի մէջ են» (Բազմավէպ, 1952, էջ 89):

Եկեղեցին նուիրուած է Տիրամօր եւ հոն ամփոփուած են երեք մեծանուն նահատակներու՝ Տարագոսի, Պրորոսի եւ Անդրոնիկոսի նշխարները:

Մեծ քարի¹² հիմնադիրը եւ բարեգարգողը կ'ըլլայ Մլեհ համ Մլեհ իշխանը, որ թէեւ ծանօթ է իրրեւ սեւ գէմք, սակայն Յիշատակագրութեան մը մէջ — հմմտ. վարը — իրրեւ բարեպաշտ կը գովուի — գուցէ երբեմն այդպէս էր: 1286ին գրուած Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ Մլեհի համար՝ «Թաղեցաւ ի վանքն Մեծ քար կոչեցեալ, զոր իւր իսկ էր շինեալ» (Արարատ, 1888, էջ 352):

Մլեհի թաղումը Մեծ քարի մէջ այսպէս կը հաղորդէ Վահրամ Բարունի.

Այլ չարասիրտ Մլեհն եղեալ
Եւ աղտեղի գործովք լցեալ,

¹² Հմմտ. Մեծ քար վանքի եւ ամբոյցի մասին էջ-միածին 1952. Թ. Ժ—ԺԲ եւ Dashian P. J., Das Hochland Ulnia oder Zeitun, էջ 32:

Յիւրոց զօրացն եղև սպանեալ
 Եւ ի Մեծ քար ուխտն թաղեալ . . .

(էջ 211, Հմմտ. եւ Սամ. Անեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 218) :

Մեծ քարի մէջ Գէորգ տարաբախտ իշխանն ալ շատ մը շինութիւններ կ'ընէ եւ կը ցանկայ տալս հոն թաղուիլ (Հմմտ. Յիշատ., Թ. Ա.) :

Լեւոն Մեծ Մեծ քար վանքի հանդէպ յատուկ զուրկութեանք կ'ունենայ եւ կը ֆանայ զայն զարդնցնել ու ծաղկեցնել . . . :» Կարգեաց տուն վարդապետաց վանն վարժելոյ զմանկունս զսուրբ ուխտն Մեծ քար կոչեցեալ (Սամ. Անեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 152) :

Հետեւաբար գիտութեան լուսատու փարոս եւ կենդրոն ըլլալու սահմանուած է այս վանքը եւ սակայն ցաւալի է որ պատմութիւնը չաւանդեր թէ ո՞րոնք հոն սորվեցուցին եւ ո՞րոնք սորվեցան եւ ի՞նչ արդիւնք տուաւ Լեւոնի այս գեղեցիկ ձեռնարկը :

Լեւոնի թագակապութեան մեծ հանդէսին ներկայ է Մեծ քարի առաջնորդը Աստուածատուր եպիսկոպոսը (Սիսուան, էջ 470) :

Ապա տասնեակ տարիներ յետոյ Մեծ քարի մաքրակրօն արքեպիսկոպոսը Յակոբ Գիւանական կը բարձրանայ կաթողիկոսական

աթոսը: Անոր առաջնորդութեան շրջանին թորոս քահանան ներսէս սպասաւորին համար Աւետարան մը կը գրէ (Սիսուան, էջ 196): Անկէ յառաջ հոն Ստեփանոս 1260ին կ'արտադրէ Գրիգոր Նիւսադւոյն երկերը:

Յակոբի յաջորդը կ'ըլլայ ուրիշ Յակոբ Կախկոպոս մը, բայց պէտք եմ դիտել որ Յակոբ Գիտնականի առաջնորդութիւնը շատ ստոյգ է. անոր անունը մեզի հասած է 1272ին գրուած Յիշատակագրութեան մը մէջ (Հմմտ. վարը):

Կը կարծուի թէ նաեւ Գրիգոր Անաւարդացի, որ նմանապէս կաթողիկոսութեան կը կոչուի, Մեծ քարի առաջնորդ եւ Կախկոպոս եղած ըլլայ (Սիսուան, էջ 518):

Բայց ստուգապէս առաջնորդներէն է Թորոս, որ 1307ին Սիսի ժողովին ներկայ կ'ըլլայ Գրիգոր վարդապետին հետ — վերջինս անշուշտ արժանիք մը ունէր որ կը հրաւիրուէր սոյն ժողովին մասնակցութեան: Իսկ Ատանայի 1342ի ժողովին մէջ Մեծ քարէն ներկայ է Բարսեղ վարդապետը (Սիսուան, էջ 196. Պալճեան Չ. Ա., Պատմ. Կաթ. Վարդապետութեան Ի Հայս, էջ 275, 281, 297. Հմմտ. եւ Dashian P. J., Das Hochland Ulnia oder Zeitun, էջ 32):

Այս վանքի մասին Չ. Ալիշանի վերջին ծանօթութիւնն է՝ «Զտեղին վանացն ամայի մնացեալ ասէ ժամանակագիրն Կիլիկիոյ եւ կոչիլ Պիլսովի» (Սիսուան, էջ 537):

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Փառք... Չայս երկու գիրս նորոգեալ
զրչութեամբ նուաստս եւ տրուպս յորդիս
եկեղեցւոյ Գրիգոր ի խնդրոյ եղբարց հարա-
զատաց պատուական եւ ընտրեալ քահա-
նայից Աստուծոյ Յոհաննիսի եւ Ստեփաննոսի
որ... ստացան զսա ի վայելիս կենաց իւրեանց
եւ յիշատակ անջինջ...

Եւ արդ եղև զրաւ զրչութեան սորա ի
թուականիս ՈԿԳ (1214) ի կաթողիկոսու-
թեան Հայոց տեառն Յոհաննիսի եւ ի թա-
գաւորութեան Լեւոնի որդւոյ Ստեփանէի,
որդւոյ Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ որդւոյ
Ռաբէնի որ տիրեաց զաւրութեամբն Աս-
տուծոյ եւ խաղաղացոյց զաշխարհս իւր յա-
մենայն շուրջարնակ թշնամեաց, որում տացէ
Տէր յաղթութիւն ի սպառ եւ կեանս երկայնս
առողջութեամբ եւ բարեկարգութեամբ:

Բայց զրեցաւ սա յանապատիս որ կոչի
Մեծաքար, ընդ հովանեաւ սրբոյ եւ փառա-
ւոր եկեղեցւոյս որ յանուն Տիրամաւրն եւ
զերահոչակ սրբոյ Վկայիցս Պրորոսի, Տա-
րադոսի եւ Անդրոնիկոսի, յառաջնորդու-
թեան ուխտիս տէր Աստուածատրոյ սուրբ
եւ ընտրեալ եպիսկոպոսի զաւատիս որ Մա-
նուտ կոչի: Եւ բարեպաշտ իշխանիս մերոյ
Գէորգեա իշխեցողի անապատիս:

Բայց սակաւ բանիւք պատմեցից վասն
իշխանիս այսմիկ: Սա որդի էր իշխանաց իշ-
խանին մեծին Մլեհի հաւրեղբաւորորդի թա-

դաւորին Լեւոնի եւ էր սա քաջ եւ յաղթող ի պատերազմի առատաձեռն, առատասեղան, բաշխաւ աղքատաց պարգեւատու զինուորեալ մարդոց: Ապա աստանաւ ամաչեմ առեւ զազգիս մերոյ զնենգութիւն եւ զչար կարծիս առ իրեարս որ ի սկզբանէ նախանձութեւ եւ ընկերատեացք լեալ են եւ մարդիկ ոմանք չարք եւ քամոսք մտեալ առ թաղաւորն, ասեն եթէ Ազգայինն քո Գեորգ հակառակ է թաղաւորութեան քո: Մինչ զի աստուածատէր եւ բարեպաշտ թաղաւորն ի ցասումն չարժեալ կալաւ զազգայինն իւր զմեծն Գեորգ, յափշտակեաց զամենայն ինչս նորա եւ եղ զնա ի բանլի ի դղեակ եւ յանառիկ բերդին Սիսոյ թաղաւորարնակ քաղաքին եւ ի նմին աւուր խաւարեցոյց զաչս նորա ի թուականին Հայոց ՌԾԷ (1208):

Իսկ նա եկեալ խաւարեալ աչաւք ի հայրենաշէն վանս իւր, զոր հայրն իւր բարեպաշան մեծն Մլեհ շինեալ էր զհռչակաւոր անապատս Մեծաքար եւ զմեծ եկեղեցին յանուն Տիրամարն, որում ողորմեսցի նմա Տէր բարեխաւսութեամբ սրբոյ Աստուածածնին եւ սրբոյ վկայիցս: Իսկ Գեորգ թէպէտ եւ զոյս աշխարհիս կորոյս, բայց երկնաւոր լուսոյն արժանի եղեւ տեսանալոյ շնորհաւքն Քրիստոսի բազում ճգնութիւնս եւ ծնրադրութիւնս յանձն տուեալ կրէ եւ աղաւթից սաէպ կոյ հանապազ ի տուէ եւ ի գիշերի տրիարար կալով յաղաւթս առաջի նորահրաշ

վկայիցն եւ յայսմ ամի շինեաց եկեղեցի ի վերայ քնարանի սրբոց եւ շինեաց առաւպիւս առաջի դրանց սրբոց եկեղեցեացն մասա ի դիրս սրբոցն որ ի յունականն կոչի Գրան սրահ եւ անուանեաց զնա իւր տապանա-տուն, զի ի վախճանին իւրոյ անդ թաղե-ցեն զնա... (Սիւրճեան, Մայր Յուց. հայ. Զեռ. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի, Ա., էջ 314—316 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 770—772) :

Բ. Ի թուականութեանս Հայոց Զ եւ Թ — 1260 — գրեցաւ (Գրիգոր Նիւսացիի գրութիւններէն) յանապատիս որ կոչի Մեծ-փար ընդ հովանեաւ սուրբ վկայիցս Տարա-դոսի, Պրորոսի, Անդրոնիկոսի ի ձեռն Սաե-փանոսի (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 469) :

Գ. Արդ գրեցաւ — 1272ին — Ասատու-ծաշունչ տառս սրբոց մարգարէիցն ամե-նայն... ի վանքս որ կոչի Մեծփար ընդ հո-վանեաւ սուրբ Ասատուածածնին եւ նշանին սրբոյն Թէոդորոսի եւ այլ սրբոց վկայիցն, որ ի սմա, Տարագոսի, Գրարոսի եւ Անդրո-նիկոսի, ձեռամբ անարժան զպրի Թորոսի ի խնդրոյ... Սարգսի քահանայի... աղաչեմ յիշել եւ ի Տէր... եւ զիս զեղկելի դրիչս Թո-րոս եւ զճնաւդսն իմ, ոհ եւ զերջանիկ ծե-րունին զհաւրեղրայրն իմ զԹորոս Վանկի մականուն կոչեցեալ Քարձ եւ զառաջնորդ ուխտին անապատին զտէր Յակոբ... եպիս-

կոստան սնոյց եւ կերակրեաց եւ հաւրեղ-
րայրն իմ ուսոյց բազում տառապանաւք...
(Սիւրմէեան, Մայր Յուշ. հայ. Զեռ. Երու-
սաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի, Ա.,
էջ 304) :

Դ. 1274ին Թորոս սաւկաւագ կը գրէ
Գործք Առաքելոց, զոր Աւետիք կը նկարա-
զարդէ : Կը խնդրուի յիշել Թորոս Վանկցի
եւ Աւետիք քահանայ (Պալեան, Յուշ. հայ.
Զեռ. ի Թուրքիա, Բ., էջ 63) :

Ե. 1293ին կը գրուի Աւետարան մը Մերձ
ի մեծ եւ հռչակաւոր մայրաքաղաքս Սիւի
յաստաւածարնակ ուխտս Մեծ այր (Յուշ.
հայ. Զեռ. Նիկոսիայի, Թ. 26) :

Զ. Արդ... գրեցաւ եւ եհաս գրաւ Ս.
Աւետարանս սրբատառ ի թուարերութեանս
282 (1307) յամսեանն Հոկտեմբերի ի հայ-
րապետութեան տեառն Կոստանդինեայ ի
թագաւորութեան Կիւլիկիայ Լեւոնի, որ էր
սերատոսս իշխանին Թորոսի որդի որդւոյ
թագաւորին Լեոյի որ նահապետակալ է...
(աւրուած) :

Գրեցաւ... Ս. Աւետարանս ի հռչակա-
ւոր մեծ ուխտն Մեծ այր կոչեցեալ, առ ոսս
սրբոյ Դարագոսի, Պրաւրոսի, Անդրոնիկոսի,
յիշեցէք զտրուպ գրողս Պէհէսնեցի Թորոս :

Կազմեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ
մեղսամած Սարգսի ի դառն եւ նեղ ժամա-
նակիս զի այսմ ամի եկն Սուրիկն թագաւոր
Փարոս կղզւոյն ի յԱյասս եւ փախստական

եղեն այլազգիք եւ ժողովեալ զժողովուրդն
 ... սրատուած (Աղինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի-
 շատ. Պր. Գեղամ Կարապետեանէ) :

47. ՄԻԱԿԵՅՅԵՐ ՎԱՆՔԸ ¹³

Աղների եւ Խորին անասպատի մօտերը :
 Շինուած է Կոստանդին Թաղաւորահօրմէն :
 Դրուած է Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կարա-
 պետի հովանաւորութեան տակ : Առաջնորդ-
 ներէն՝ Սաեփանոս կը մասնակցի Սիսի
 1342ի ժողովին (Ալիշան, Սիսուան, էջ 66 եւ
 153. Չափեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 261
 եւ 342. Պալճեան Հ. Ա., Պատմ. Կաթ. Վար-
 դապետութեան ի Հայս, էջ 174, Սաեփանոս
 հայր վանից Միակեցերոյ) :

Հոս 1313ին կը զրուի Աւետարան մը,
 որուն յիշատակագրութիւնն է .

«Ի Չ.երօրդի Կ.երօրդի երկրօրդի (1313)
 Թուարերութեան տուժարի Հայոց յառաջնոր-
 դութեան տէր Կոստանդինի եւ Թաղաւորու-
 թեան Կիւլիկեցւոց նահանգիս Աւշնի, ես
 Կարապետս նուաստս եւ յեփնս յորդիս եկե-
 ղեցւոյ, հանդերձ հարազատ եղբարբ խմով
 Թորոս քահանայիւ, ցանկացաւզ եղաք այսմ
 լուսացեղծ եւ կենսակիր քառաջահեան մշտա-
 լոյս բանից տեսոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
 աւետեաց աւետարանիս եւ ստացաք դաս ի
 վայելումն անձանց եւ ի յիշատակ հոգւոց
 մերոց եւ ծնուղաց : Մանաւանդ զգծաւզ

աւրինակին եւ զհանճարեղ զրիչն Ռըստակէս յիշեցիք: Գրեցաւ սա ի սուրբ ուխտս, որ կոչի Միակեցեր ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս. եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս» (Սարգիսեան, Մայր Յուցակ, Ա., էջ 708 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատակարաններ, էջ 98):

48. ՄԼԻՃՈՅ ԿԱՄ ՄԼԻՃԻ ՎԱՆՔԸ

Յիշուած է Մլիճոյ կամ Մլիճի վանք¹³ անուան տակ, ուստի եւ ուղղականը թերեւս ըլլայ Մլէճ կամ Մլիճ:

Յիշատակագրութեան մը մէջ անոր վայրը շատ յտակօրէն նշանակուած է. Յանապատէ հրոչակելի, Որ յորջորջի անուն Մլիճի, է ի ստորտան Տաւրոսի, Լերին մեծի եւ անուանի, Մերձ ի զղեակն Պապիսոնի Աստահմանօքն Տարսոնի (Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 1039): Եկեղեցին Ս. Աստուածածնի ընծայուած է:

Հաւանական է թէ Ապրդարիս շինած ըլլայ այս վանքը եւ կամ զայն վերաշինած եւ ընդարձակած ու բարեկարգած: Կրնայ եւ կանխաւ յունական վանք մը եղած ըլլալ: Ամէն պարագայի Կիլիկիոյի հնագոյն եւ նշանաւորագոյն վանքերէն է եւ միանգամայն

¹³ Լատիներէնն է Quessedam որ հայերէնի լատ. Թարգմանութիւն մը չէ:

¹⁴ Տարակուսական կը համարիմ թէ այս վանքի հետ նոյն ըլլայ Ս. Փրկիչ անուագաւր (հմմտ. վարը):

Դամբարան իշխողաց ամուր գղեկի Պապի-
սոնի (Հանգ. Ամս. 1955, էջ 218)։ Հոն
կ'ամփոփուին աճիւնները Ապլլարիպի, Բա-
կուրանի, Սմրատի, Վասիլի, Հեթումի եւ
ուրիշներու, ինչպէս եւ իր առաջնորդներու
եւ եկեղեցականներու։ Հոն բերուեցաւ եւ
թաղուեցաւ 1258ին Լեւոն փեսացու իշխանին
մարմինն ալ (Սխուան, էջ 74)։

Մլիճի առաջնորդներէն սակաւներու ա-
նունները մեզի հասած են։ Լեւոն Մեծա-
գործի թագադրութեան շքեղ հանդէսին ներ-
կայ է Ստեփանոս, որ միանգամայն Տարսոնի
Էպիսկոպոս էր։ Այդ տեղի կ'ուշենայ 1198ին։
Անկէ զրեթէ մէկ դար յետոյ 1281ին «Հոսո-
մոց Թուրքն այրեց զհռչակաւոր ուխտն մե-
նաստան Սկեւոյն եւ գերեաց զաւագ Մլի-
ճին եւ սպան ի բնակչացն անձինս Զ...»
(Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 527)։
Անշուշտ վանքին ալ չար ձեռքեր մերձեցան
եւ փնասներ հասցուցին անոր։ Թէ ո՞ր ա-
ռաջնորդի օրով այս տեղի ունեցած է՝ չէ
նշանակուած։

Այս տխուր գէպքէն քանի մը տասնեակ
տարի յետոյ Մլիճի առաջնորդ է Վարդան
արքեպիսկոպոսը, որ 1295ին կը մեռնի։
Անիկա կոչուած է Հիւսն (Հմմտ. Յիշատ.
վարր)։ Անոր օրովն է գուցէ, որ 1283ին
Մատթէոս քահանան Մլիճէն արեւելք կ'անց-
նի Եսայի Նչեցիի ոտքը իր ուսումը շարու-

նակելու եւ առաւելագոյն առտիճանի հասցնելու¹⁵ (Միսուան, էջ 74) :

Ձեմ կրնար հաստատել որ Վարդանի անմիջական յաջորդն ըլլաց Տարսնի եւ Մլիճի աթոռներուն վրայ Սաեփանոս արքեպիսկոպոսը¹⁶, որ 1320ին կը մեռնի եւ որ քանի մը Ձեռագիր արտագրել կու տայ, որոնցմէ մէկը Կոստանդին քահանան կը գրէ 1307ին (հմմտ. Յիշատ. վարը) :

Սաեփանոս Ա.ի օրով է հաւանօրէն որ Յովսէփ 1183ին Աւետարան մը կը գրէ Մլիճի մէջ (հմմտ. Յիշատ. վարը) : Նաեւ նոյն վանքի մէջ Գրիգոր վարդապետը կը սկսի գրել Սկեւոպի Թանկարժէք Աւետարանը (հմմտ. աստ էջ 44 եւ 68 կամ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 614—620) :

ՅԵՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Արդ եղեւ գրչութիւն սորա ի թուարկութեանս Հայոց ՈԼԲ (1183) եւ ի վերա-

¹⁵ Կարելոր յիշատակագրութիւնը, որմէ փոքրիկ մաս մը վերը առաջ բերի, տեսնել Տաշեան, Մայր Տուց., էջ 1039 :

¹⁶ Սաեփանոս կանխաւ ամուսնացած եւ զուակներու տէր եղած էր : Մաշտոց մը կը գրուի անոր առեւն եւ անոր մէջ կը մուծուի իրմէ՝ «Կանոն Նաւօրհնեաց», որ Կիլիկիայի համար իրբեւ ծովեկերեաց երկիր հարկաւոր էր : Անոր հրամանով կը գրուի Յաւախապատում մը, որուն Յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Այս յոգներեան տէրս մեր եւ առաջնորդ սուրբ ուխտս Մլիճոյ, ընդ հովանեաւ Տիրամօր Աստուածածնի եւ այլ սրբոցս, մօտ յանառիկ զղեակս Պապաւորն» (Միսուան, էջ 74) :

դիտողութեանն Տեառն Գրիգորի Հայոց հեղինակի որդւոյ Վասլի եւ վասն զի ի ստոյգ օրինակաց ստուգեցաւ եւ գրեցաւ Աւետարանս ձեռամբ իմով անարժանիս Յովսէփայ յետնոյս ի գրչաց, ի ծովահայեացս, որ կոչի Առեւտկան կացոյցք մեծահոգակ անապատի Մլիճեոյն, ընդ հովանեաւ Աստուածածնին եւ ընդ վերականգնութեամբ հաւր Ստեփաննոսի, մերձ առ ստորոտով անմատոյց ամբոցին Պապիւսանին, առ սահմանաւք Տարսոն քաղաքի եւ ընդ իշխանութեամբ մեծազաւր եւ բարեպաշտ պատրոնին Ռաւրինայ, ի վայելումն հոգեւոր որդւոյ իմոյ Ստեփաննոսի քահանայի որդւոյ Գրիգոր քահանայի թոռին Ստեփաննոսի քահանայի եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ զծնողացն իւրոյ եւ իմոյ անարժանիս եւ ծնողաց իմոյ եւ բնաւ զարմից իմոյ եւ որ զարծաթս շնորհեաց յաղագս զարդուսուրբ Աւետարանիս Թագուհի, մայր սորին Ստեփաննոսի ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ նորին հաւրն Կարապետի քահանայի...¹⁷ (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 1029—1030 եւ Սիոն, 1933, էջ 416 եւ Սարաֆեան Գ., Պատմ. Անթէպի Հայոց, Լօս Անճէլէս 1953, Բ. հտր., էջ 415) :

Բ. Մաշտոցի մը Յիշատակագրութեան մէջ 1294ին կայ՝

... Զաստուածապատիւ արքեպիսկոպոս

¹⁷ Շատ կարեւոր Յիշատակագրութիւն մը 1197—1198 թուականէն համառ. վերը էջ 68—69 :

Տարսոնի գտէր Վարդան եւ զեղբայրն իւր զԹորոս փակակալ սրբոյ ուխտիս Մլիճոյ ազաչեմ յիշել ի Տէր (Բիւզանդիոն 1904, Թ. 2231) :

Գ. ... Սուրբ եւ արհի եպիսկոպոսին, Մլէճ ուխտին առաջնորդի, որոյ անուն Վարդան կոչի եւ մականունն Հիւսն յորջորջի, որ փոխեցաւ ի յայսմ ամի — 1295 — առ Թագաւորն յաւիտենի (Աղինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 181) :

Դ. Զայս Աստուածաշունչ մատեանս, զոր — 1271ին — սկիզբն արարեալ իմոյ ձեռին Կոստանդեա սպասաւոր րանի, եթէ յանկելեալ աւարտեսցի, զկնի մահուան իմոյ տաց զնա ի Ժառանգութիւն Մաւրն Աստուծոյ ի յաւագ Մլիճին: Եթէ կամի Աստուած ուր եւ հասանէ վախճան կենաց իմոց անդր առաքեցից, զի իմ Ժառանգաւոր սուրբ Աստուածածինն է... վասն որոյ ընծայեմ զսա ի յԱւագ Մլիճոյն սուրբ Աստուածածինն ի յիշատակ ինձ եւ հաւրն իմոյ Մանուիլ երիցու, զի յիւր մահուն աւրն ինձ լու ի լու յայն սուրբ տաճարին Աստուածամաւրն ընծայեաց եւ նուիրեաց զիս եւ ինք հաւն է Թաղեալ ի դամբարանի (Աղինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 199. Կարինեան, Յուց. Թ. 179) :

Ե. Գրեցաւ գիրքս այս որ կոչի Պրոխաւո, որ ունի առ ինք հաւաքեալ զամենայն րանս եւ զգործս Յովհաննու Աւետարանչի եղբաւր Տեառն, ի սուրբ ուխտս Մլիճի ընդ

Հովանեաւ Տիրամաւր սուրբ Աստուածածնի եւ այլ սրբոցս, մաւտ յանառիկ զղեակս Պապառան: Արդ ստացաւ (զսա) Կոստընդին քահանայ յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն զարմից իւրոց...: Գրեցաւ ի թիւ. Զերորդի յիսներորդի վեցերորդի (1307): ԶԿոստանդին քահանայ զստացող գրոցս յիշեալիք ի Տէր, ընդ նմին եւ զեղկելի Ստեփան, զգրող սորա եւ Աստուած զձեզ յիշէ յիւրում արքայութեան ամէն: Եւ արդ որ ժառանգէք յետ նորա թողութիւն յԱստուծոյ խնդրեցէք Կոստանդեայ քահանային եւ մօրն իւրոյ Վալուրջի եւ Հօրն իմոյ Կատանտ քահանայի եւ զքոյրն իմ զՇահանդուխտ եւ զքեռին իմ զԴրիգոր կրօնաւորն եւ զքոյրորդին իմ զԹորոս զտարաժամ փոխեալն առ Քրիստոս: Եւ զՀոգեւոր մայրն իմ զԹեֆանու յիշեալիք ի մաքուր յաղօթս ձեր» (Պաշիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 53, Զարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 673—674 եւն եւն):

Զ. Տէր Աստուած ողորմեա Տեառն Ստեփանոսի արքեպիսկոպոսին Տարսոնի եւ ծնողաց իւրոց եւ ազգատոհմից եւ սուրբ ուխտին Մլիճոյն... (1320ին. Tisserant, Cat. Arm. Bibl. Vaticanae էջ 352):

49. ՄՈՎՍԻՍՆՈՅ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշանէն լոկ անունով Կիլիկիայի վանքերու շարքին մէջ անցուած ու յիշուած

(Սխուռան, էջ 66) : Առաջնորդներէն Թորոս 1342ին կը մասնակցի Սխի ժողովին, ինչպէս կանխաւ 1307ին Կարապետ մասնակցած էր (Պալճեան Ն. Ա., Պատմ. Կաթ. վարդապետութեան ի Հայս, էջ 74 եւ 280) : Ն. Չամչեան այս վանքը կը նոյնացնէ Խարրեռդի Մովսիսանոց վանքի հետ եւ դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու, որ Խարրեռդէն ալ Կիլիկիոյ ժողովներուն ներկայ եղողներ եղած ըլլան, ինչպէս անդամակցած են Մեծկերտէն, Չմշկածագէն եւ Սերաստիայէն (Պատմ. Հայոց, Բ., 310, 824 եւ Գ., Յանկ, էջ 169) :

50. Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ

Հաճընի արեւմտեան կողմը, համանուն լեռան ստորոտը, պաղ ու վճիտ աղբիւրներու մօտ շինուած է Ս. Յակոբայ վանքը¹⁸ եւ հաստ ու ամուր պարիսպներով շրջապատուած (Կիլիկիա, էջ 302) :

Հիմնարկութեան թուականը կը մնայ անծանօթ, բայց յայտնի է որ հին հաստատութիւն է¹⁹ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ

¹⁸ Մարաշի անմիջական կից, Հայ Թաղի վրայ կայ Ս. Յակոբի վանքը, որ կոչուած է Թէքէ վանք : Թերեւս հոն առանձնացած ըլլայ Ծերուն վարդապետը, որ եղերական մահ ունեցած է : Հաւանական է որ Ս. Յակոբի վանքը իրրեւ ուսման եւ եկեղեցականներ պատրաստելու կենդրոն օգտակար ծառայութիւն մատուցած ըլլայ Մարաշի եւ շրջականերու (Գալուստեան, Մարաշ, էջ 237 եւ 429) :

¹⁹ Հոս 1774ին Մեղքոն սարկաւազը կը զրէ Գարդգիրք մը (Էջմիածին, ամսագիր, 1955, Թ. Ը, էջ 55) :

318) : Նմանապէս անձանօթ պատճառներով — անհոգութիւնը կարելի է ենթադրել — փնասուած է, սակայն վերանորոգուած 1554ին Սաչատուր եպիսկոպոսէն եւ ուրիշներէ՝ 1885ին եւ 1900ին : Շատ հաւանական է որ հոն կը նստէին Հաճընի եպիսկոպոսները — Սաչատուր, Մովսէս, Յովհաննէս, Պետրոս, Սարգիս եւ Պօղոս (Սիսուան, էջ 66, 165, 536 եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 318) : Կիլիկիոյ աղէտին Թուրքերը զայն քարուքանդ կ'ընեն, բայց վերաշինուելով որբանոցի կը վերածուի (1882ին եղած է գիշերօթիկ վարժարան), սակայն յետոյ նորէն փլուզումի կ'ենթարկուի եւ այժմ աւերակ է : Սիրուած ուխտավայր եղած է եւ ունեցած է շատ կալուած (Սիսուան, էջ 66, 166 եւ 536. Պօղոսեան Յ. Պ., Հաճընի Ընդհանր. Պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօղան-տաղի հայ գիւղերը, Լօս Անճէլըս 1942, էջ 150 եւ 350—353. Գալուստեան, Մարաշ, էջ 457) :

51. ՅԵՍՈՒԱՆՅ ԿԱՄ ՅԻԶՈՒԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Անտիօքի շրջակայքը, Սեւ լերան վանքերու մերձ, ծաղկած է այս վանքը, որ միանգամայն եպիսկոպոսարան եղած է : Առաջնորդներէն կը յիշուին երեք եպիսկոպոս՝ Միքայէլ, Յովսէփ եւ Գրիգոր : Հայաստրական վանք է :

Կիրակոս Գանձակեցի կը զրէ՝ «Եւ նորա երզումն պահանջեալ ի նոցանէ երկուտա-

սան եպիսկոպոսաց եւ հաւանեցոյց լեւոն զեպիսկոպոսն յանձն առնուլ զերդումն եւ արարին եպիսկոպոսքն զբանս երդման, յորոց մի էր եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոնացի... եւ Յովսէփ կողմանցն Անտիոքի, առաջնորդ վանացն, որ կոչի Յեսուանց» (Պատմ., էջ 76) : Իսկ Ժողովածուի մը մէջ կայ՝ «Ով... հրեշտականուն եպիսկոպոս տէր Միքայէլ մեծի Անտիոքու եւ սուրբ ուխտիս որ կոչի Յիզվանց» (Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 63. հմմտ. Տաշեան, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, էջ 68) :

Գրիգոր Մարաշցիի «Վայք Ողբոց»ի մէկ յիշատակարանին մէջ կան սա հետաքրքրական տողերը՝ «Եւ յորժամ զՄարաշ առին, խաղաղացաւ երկիրս, իսկ մերք որ էաք ի Յեսուանցս մնացաք ողորմութեամբն Աստուծոյ, զի թէպէտ եւ ամենայն աւուր գային առ մեզ, սակայն ոչինչ կարացին զամայգիտ լինել վասն ամբողջեան տեղւոյն...» (Սարգիսեան, Մայր Յուց., Բ., էջ 1013—1014 եւ հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 359) :

Մատթէոս Ուրհայեցին Յեսուանց վանքը կը դնէ «Մերձ ի Մարաշ» եւ կը հաղորդէ թէ «Նոյնպէս եղեւ (երկրաշարժ) մերձ ի Մարաշ ի մեծ անապատին, որ ասի Յեսուանց, անկաւ եւ կործանեցաւ վանքն եւ ամենայն զասք կրօնաւորացն» (Պատմ., էջ 417) :

Այս վանքի մասին կարեւոր է սա Յիշատակագրութիւնը — գրուած 1231ին .

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի հռչակաւոր անապատս Յեսուանց մերձ ի մայրաքաղաքս Անտիոք ընդ հովանեաւ մաւրն մերոյ Սիոմէի եւ կենսակիր յաղթող սուրբ Նշանին եւ յառաջնորդութեան Տեառն Միքայէլի, ձեռամբ Սարգսի մեղաւոր եւ անպիտան գրչի ի խնդրոյ Յովանիսի կրանաւոր քահանայի . . . կը մաղթուի յիշել Անտիոքի հանդուցեալ արքեպիսկոպոսը Յովսէփ (Յովսէփեան, անդ, էջ 875—876) :

52. ՅՈՀՆԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Յիշուած է իբրեւ եպիսկոպոսանիստ վանք : Տեղն անդամ կարելի չէ հաստատել : Ծանօթ է Տէր Կոստանդին եպիսկոպոս Յոհաննց (Սիսուան, էջ 66 եւ 470) :

Պօղոս գրիչ 1278ին Աւետարան մը կը գրէ՝ «Ընդ հովանեաւ ամենազաւրոյն Յիսուսի ի սուրբ եւ յերկնանման անապատիս, որ կոչի Յոհաննց ի խնամս ողորմութեան սրբոյ Կարապետիս եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս . . . եւ ի վերադիտողութեան այսմ անապատի քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին պարոն Կոստանդիա թեառն Սիրովանդոքարին . . . » (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասսպ., էջ 99—102) :

Այս տողերը մեզ կը մղեն Սիրուանդաքարի մերձ փնտռելու սոյն վանքը :

53. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԵՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
ՎԱՆՔԵՐ

Երկուքն ալ կը գտնուին Վահկայի մէջ
(Կիլիկիա, էջ 307) :

Հ. Ինճիճեան կը գրէ «Զանազան եկեղեցիք են ի սմա — Վահկայ — Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Թորոս, Ս. Մինաս. եւ Ս. Գէորգ եւ մենաստան յանուն սրբոյն Յովհաննու²⁰ յաւարտ գեղջն եւ վանք կիսաւեր, որոյ եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածին, զոր Ներսէսի կաթողիկոսի ասեն շինեալ» (Նոր Հայաստան, էջ 364) : Իսկ Հ. Ալիշան կը յաւելու «Որոց որպէսն այժմիկ չէ ինձ ծանօթ» (Սիսուան, էջ 163) : Եւ ես կը յաւելում նաեւ անոնց նախնական պատմութիւնը կը մնայ անծանօթ : Գուցէ ասոնցմէ մէկուն մէջ ժամանակ մը պահուած ըլլայ Վահկայի Ս. Նշանը, որ իր յատուկ վայրն ունէր : Վահկայի մէջ բազմաթիւ Զեռագիրներ արտագրուած են եւ գրչութեան զարգացած տեղ էր :

54. ՅՈՎՀԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

Նոյն Արմէնի Ս. Յովհաննէս վանքի հետ
(Հմմտ. վերը եւ Ալիշան, Սիսուան, էջ 66 եւ 93 եւ Հանդ. Ամս. 1955, էջ 22 եւ 383) :

²⁰ Յայսմաւուրք մը կը կազմուի՝ «Լեոնակողման վանացն սուրբ Յովհաննու Մկրտիչի» (տես վերը՝ Դրազարկի վանքը, նաեւ Սիոն 1927, էջ 297) :

Սեւ լերան ասորիարնակ եւ հայարնակ վանքերէն է այս, ուր Իզնատիոս Վ. Սեւ-լեռնցիին Ղուկասի Աւետարանի մեկնութիւնը կ'ընէ:

Սեւ լերան Կարմիր վանքի առաջնորդը Ստեփանոս վարդապետը թէեւ գրական կարեւոր գործ մը մեղի չէ կտակած, սակայն մատենագրութեան պատմութեան մէջ արժանի է պատուով յիշուելու, զի Ազգին տուած է չորս անուանի աշակերտ Գրիգոր Փոքր Վկայասէր, Ներսէս Շնորհալի, Սարգիս Շնորհալի եւ Իզնատիոս վարդապետ: Վերջինս Կարմիր վանքի մէջ գիտութեան մէջ զարգանալէ յետոյ կը մեկուսանայ Շափիրին²¹ անապատը՝ լռութեան մէջ աղօթքի եւ խոկումի նուիրուելու համար: Սակայն Գրիգոր Պահլաւունի Կաթողիկոսէն հրահանգ կը ստանայ Ղուկասի Աւետարանի մեկնութիւնն ընելու: Իզնատիոս թէեւ համեստօրէն կը ցանկայ իր կարողութիւնը քօղարկել, անարժան զգալով Մեկնիչներու դասին մէջ օղակուելու, բայց ի վերջոյ բարձրագոյն ճոխութեան կը հպատակի եւ կը ձեռնարկէ բաղձացուած գործին: Կիրակոս Գանձակեցի կը գրէ՝ «Եւ միւս եւս եպիսկոպոս անուն Իզնատիոս... սկսաւ մեկնել... (Ղուկասի

²¹ Գրուած նաեւ Շայփերին (հմտ. Տաշեան, Յուլյ., էջ 751):

Աւետարանը) խորհրդական եւ մտաւոր բանիւ» (Պատմ., էջ 63—64) :

Հ. Ալիշան, որ Իզնատիոս վարդապետը Գրիգորիս կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած կը նշանակէ (Ներսէս Շնորհալի եւ պարագայք իւր, էջ 113), անոր մեկնութիւնը կ'որակէ՝ «Համառօտարան, կուռ, եւ սեղմ ոճով, այլ բաւական իմաստիւք եւ յստակ դասական հայկարանութեամբ» (Սիւսուան, էջ 409) : Արժանի է այս դրուատիքին : Յաջող գործ է : Զեռագիրներ անկէ բաւական թուով հասած են եւ 1824ին տպուած է Կ. Պոլսոյ մէջ :

56. ՇՈՒԽԻ ԽԱՆԴԱՅԻՆ ԱՎԱՆՔ

Հաւանօրէն Սեւ Լեւրան վանքերէն եւ այն թերեւս օտար ազգի մը պատկան, ուր սակայն գտնուած են հայ միաբաններ այս՝ ինչպէս այսօր՝ այդ շրջաններուն ալ անսովոր չէր (տե՛ս Շուղր անապատը) :

Հոն Ստեփանոս 1064—1066ին կը գրէ Աւետարան մը .

«... Ի ՇԺԳ — 1064 — թուականութեանն Հայոց գրեցաւ ցանկալի եւ սուրբ Աւետարանս ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի : Եւ յինքնակալութեան Յունաց թագաւորին Տուկծի, ի վանքս կոչեցեալ Շուխր Խանդառեա, ընդ հովանեաւ սուրբ Սիրովնի, յառաջնորդութեան հաւր Թումասու :

Արդ ազաչեմ գամենեսեան, որք ընթեոնոյք եւ լուսաւորիք ի սուրբ Աւետարանէս զյոյքնամեղ զաշխատաւորս զՍտեփաննոս զգրողս եւ զծնաւղս իմ յիշատակի արժանի արարէք...» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 245—246. Զարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 159 եւ Սիոն, 1933, էջ 415):

57. ՇՈՒՂՐ ԱՆԱՊԱՏ

Անուանի վանք, որուն ստոյգ տեղը չենք գիտեր: Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Ոմն՝ ի մէջ Մարաշոյ եւ Սսոյ ասէ, ոմն՝ յերի Քեսնոյ, խկ այլ ոմն՝ ի Հնոց ստուգագոյն տայ նշան՝ ըստ իւրում գիտութեան մերձ ի Նոր քաղաք, այլ աւա՛ղ զի անծանօթ է մեզ եւ տեղի Նորոյ քաղաքիդ» (Սիսուան, էջ 406—407) Վարդան Պատմիչի Պատմութեան Վենետիկեան Հրատարակութեան մէջ կայ «Շուղր անապատ յարեւմտից հարաւոյ Մարաշու խընդրելի է» (տպ. 1862, էջ 116):

Տէր Ղազարեան զայն Քեսունի Կարմիր վանքէն բաժնելէ վերջ կը գրէ՝ «Կը գտնուի Անտիրուն—տօնկալա լեռնազաշտին մէջ, Մարաշի եւ Սիսի մէջ տեղուանքը... Շուղր գիւղին միջնաբլրակին վրայ: Մինչեւ ցարդ կը տեսնուին խորանին կիսաբոլոր կամարները եւ վրայի տանիքէն մաս մը» (Բազմափէպ, 1952, էջ 89 եւ Նայիրի 1956, Թ. 34, ուր նաեւ Այգեկի մասին, հմմտ. աստ էջ 101):

Իսկ Գալուստեան կը հաղորդէ թէ կոչուած է նաեւ Շուղուր եւ կը գտնուի Մարաշի

արեւմտեան կողմը Տէօնկէլէյէ եւ Եէնիճէ-
Քալէէն անդին (Մարաշ, էջ 234) : Նմանա-
պէս կ'աւանդէ թէ 1849ին Յովհաննէս Գառ-
նեցի վարդապետը կը ջանայ զայն զարդա-
նել ու շէնցնել, սակայն միջոցները թոյլա-
տու չեն ըլլար (անդ, էջ 234) : Կ'արժէր զայն
վերականգնել, զի փառաւոր անցեալ ունե-
ցած է (Կոչնակ, 1931, Թ. 27) :

Սեւ լերան ամէնէն փայլուն վանքերէն
է, ուր գիտութեան մէջ կը յառաջանան Ներ-
սէս Շնորհալի, Գրիգորիս եւ ուրիշներ՝ կա-
րող անձերու ձեռքերու մէջ : Ան դամբարանը
կ'ըլլայ հայրապետներու եւ անոր մէջ ու ա-
նոր շրջակայքը Գրիգորիս կաթողիկոսը կը
գումարէ մեծ ժողով մը (Սիսուան, էջ 407 .
հմմտ. Թուղթք Ն. Շնորհալոյ, Վենետիկ
1873, էջ 135) :

Վարդան Պատմիչ կը հաղորդէ՝ «Եւ
պատահեալ նմա (Բարսղի կաթողիկոսի)
որոգայթ ինչ ի վանքն որ Շուղըն կոչի, շի-
նելով տուն որ եւ ի վեր տանելն զհեծանն
զերծեալ ի ձեռացն անկաւ ի վերայ եւ հրա-
ւիրեաց մահու : Սակայն կեցեալ զինի զա-
ւուրս հինգ, տայ Գրիգորի զատիճանն եւ
ինքն վճարի, ուր եւ թաղեցաւ ի հինգ հա-
րիւր վաթսուն եւ երկու թուին» (Պատմ.,
էջ 116) :

Մատթէոս Ուռհայեցի Շուղը վանքը
Բարսեղի վանքը կ'անուանէ եւ նմանապէս
կը ծանուցանէ թէ հոն հայրապետական գե-
րեզման կար : Վերոյիշեալ գէպքն ալ տար-

րեր կ'աւանդէ. «Յայսմ ամի յամսեանն Տըէ յաւուր Հինգերորդի մեռանէր Հայրապետն Հայոց տէր Բարսեղ. այս ինչ պատահեալ նմա ի հարին ազդեցութենէ: Վասն զի յաւուր միում ելանէր ի վերայ տանեացն ի գեօղն որ կոչի Վարդահերի, որ էր մերձ ի սահմանս Պեհեանու աշակերտօքն հանդերձ կայր յաղաւթս քահանայիւք, եպիսկոպոսօք եւ յանկարծակի անկաւ եւ կործանեցաւ տունն եւ ոչ ումեք եղեւ քնաս ըսոյց միայն տեառն Բարսղի, վասն զի հարաւ կողն ընդ պարիսպ տանն եւ բեկաւ, եւ ապրեալ եղեւ զաւուրս երիս եւ տայր տանել զինքն ի վանքն իւր եւ զքողն ի Գրիգորէս որդի Ապիրատին, որ էր քուրորդի տէր Վահրամին: Մեռաւ տէր Բարսեղ եւ թաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ եւ եղաւ ի հայրապետական զերեզմանի» (Պատմ., էջ 411—412):

Համանման հաղորդագրութիւն կայ եւ Յայսմաւուրքի մէջ, ուր կ'ըսուի թէ Բարսեղ թաղուեցաւ «Ի Շուղրն, մօտ ի տէր Գրիգորիս» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 421):

Շուղր անապատի հետ Յովսէփեան կը նոյնացնէ (ընդդէմ Տէր Ղազարեանի) Շուղր Խանդառեա վանքը (անդ, էջ 245—248, հմմտ. աստ սոյն վանքը):

²² Սիսական վարդապետը կը գրէ՝ «Շուղուր անապատի Կարմիր վանքը Սոյ հիւսիս արեւելեան կողմը» (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1574, հմմտ. Կարմիր վանքը):

Այս վանքը, որուն անունը կը թարգմանուի Դրախտ Աստուծոյ, Սեւ լեռան նշանաւոր վանքերէն է եւ սիրուած վայրն է Կիլիկիայի առաջին հայրապետներուն, յատկապէս Գրիգոր Վկայասէրի (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 255—887)։ Ասորիարնակ եւ հայարնակ վանք է։ Հոս է որ Յովհաննէս կը սկսի գրել այն անուանի Կանոնագիրքը, որ արդ Նոր Զուղայի Մատենադարանին հարստութիւններէն է եւ ուսկէ նա կը ստիպուի հեռանալ առաջնորդներէն նեղուելով։ Յովհաննէս 1098ին կը գրէ. «Ի սոցա վարժարանէ այր ոմն հեղամիտ եւ բարեշնորհ ներհուն եղեալ մականցութեան արհեստի Գրիգոր անուն, յոյժ ըղձափափազ տենչանաւք հրամայէ ինձ Յովհաննիսի գրել զաստուածայտուր կտակս ի յիշատակ բարեաց ծնաւդաց իւրոց... անյապաղ փութով սկսայ ի մեծ եկեղեցւոյն Պառլահու եւ անդ նեղեալ յեղեոնաթոյն ոմանց առաջնորդաց ոչ ժամանեցի ի կէտ կատարման դիմեցի յապահով եւ ի քրիստոսակարգ յեկեղեցւոյն Յովհանայ անապատիս ի գլուխ լերինս» (Հմմտ. Արմէնի վանքը, ուր լիակատար յառաջբերութիւնը այս յիշատակագրութեան եւ կամ Ակինեան Հ. Ն., Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետին..., Վիեննա 1930, էջ 98 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 260)։

Քանի մը տարի յետոյ — 1101—1102

տարւոյն ըստ բովանդակութեան — Ճառընտիրի մը մէջ կայ այսպէս. «Յամի հազարերորդի հարիւրորդի երկրորդի Աստուծոյ մերոյ եւ Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի գալստեանն եւ հինգհարիւրորդի յիսներորդի մերում թուականութեանս... ես Գրիգոր որդի Մագիստրոսի ի հայկազունւոյ ըստ աշխարհի պարթեւ, ըստ ժառանգութեան պահլաւիկ, ըստ ցեղընտիր լինելոյ յազգէ արշակունի, որ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կոչեցայ ի դիտապետութիւն Աղքանագեանս ի բնիկ աթոռ հայրապետութեան նախնեացն իմոց եւ բազում նեղութիւն կրեալ մեր յայլասեռ ազգաց հեթանոսաց եւ յերկարնակաց: Եւ ապա ի յառաջասացեալ ամդ հասաք ի սուրբ լեառնն, որ Սեաւն կոչեն ի մեր սեպհական պարգեւական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, որ ըստ ասորի բարբառոյ Պառլահոյ կոչի²³, որ թարգմանի դրախտ Աստուծոյ եւ անդ երեսուն եւ ի վեց ամի մերոյ աթոռակալութեանս թարգմանեցի զփարս ճգնութեան մեծ եւ սքանչելի առնն Աստուծոյ Յովհաննու Ոսկերեանի Կոստանդնուպաւլսի հայրապետի ի ձեռն առն միոյ Թէոպիստէ, ազգաւ յոյն: Եւ ապա ետու վերստին արծարծել զսա ի տարաբան եւ յաւտարածայն բայից եւ բառից առա-

²³ Հ. Ն. Ակիւնեան կը գրէ՝ «Բայց հետաքրքրական է որ Տրուայ վանքին շինութիւնը կը վերագրուի Գրիգոր Մագիստրոսի, որ կարելի է մերձեցնել Պառլահոյի վանքին եւ անոր տեղը փնտռել Միջագետքի եւ Սեաւ լեռան սահմաններուն վրայ» (Մատ. Հետազ., Ե., էջ 235):

ջին թարգմանութեանն ըստ քերթողացն իմաստից միաշար տողերով ի ձեռն Մատթէոսի քահանայի, որ սնեալ եւ վարժեալ էր ընդ ձեռամբ մերով» (Ջարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 616—617 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 285) : Վերոյիշեալ խօսքերէն յայտնի կ'ըլլայ որ Սեւ լերան վանքերէն ոմանք Հայերու պարգեւ տրուած են :

Գէորգ Վ. Մեղրիկ, Գէորգ Վ. Լօռեցի, Կիրակոս Վ. Գիտնական եւ Գրիգոր Վարդապետ եւ Մատթէոս քահանան «Հիմը դրին Պառլահոյի դպրոցին եւ ծաղկեցուցին զայն յընթացս 1065—1100 տարիներուն ապահովարար եւ նոյն իսկ մինչեւ 1110» (Ակինեան Հ. Ն., Մատեն. Հետազօտութիւններ, Ե., էջ 238) : Վաղանցուկ է այս շրջանը, որ կը բոլորուի մասնաւորապէս Գրիգոր Վկայասէրի շնորհիւ եւ սոյն դէմքերը ապա կը մեկուսանան այլուր, ինչպէս մեր գրութեան ընթացքը կը ցուցնէ :

59. ՊԵՐՃԵՐ ԿԱՄ ՓԵՐՃԵՐ ՎԱՆՔԸ

Բարձրաբերդ գաւառին մէջ, Խորին անապատի մերձ եւ թերեւս անոր մէկ բաժանումը կամ անոր ստորակարգուած՝ նկատի ունենալով անոր եկեղեցիները — Ս. Աստուածածին, Ս. Սիոն եւ Ս. Նշան — ու Յիշատակադրութիւններու բովանդակութիւնները (Հմմտ. աստ Խորին անապատ կամ վանք եւ Աւետիք, 1940, էջ 43) : Սիսի 1342ի

ժողովի անդամ է փերճերի Դաւիթ առաջնորդը, զոր Հ. Չամչեան Ս. Փրկիչ վանքի առաջնորդը կը նկատէ Perger կարգալով Փրկիչ (Սիսուան, էջ 152 եւ 153) :

Այս վանքին անունը կը գտնենք հետեւեալ Յիշատակագրութիւններու մէջ .

Ա. Արդ գրեցաւ սա — ժողովածու — յամի ԶԽԱ (1292) թվ. ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի թագաւորի : Արդ այսմ ամի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն բարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ ազգիս Հայոց եւ մատնեաց ի գերութիւն ի ձեռս Իսմայէլեան ազգին զաթոռն Ս. Գրիգորի եւ զսրբութիւնսն հանդերձ ամենայն զարգիւք եկեղեցոյն եւ զհայրապետն որ անուանեալ կոչիւր Ստեփաննոս եւ զեպիսկոպոսունս եւ զքահանայս եւ զսարկաւազունս եւ զպաւրսն եւ զժողովուրդն հանդերձ զգեկաւ որ կոչի Հոռոմ կլայ, զոմանս սրով մաշեցին եւ զայլս հանդերձ հայրապետուն մերով եւ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյ ի ծառայութիւն վարեցին . . . : Արդ գրեցաւ սայ ի գաւառիս Կիլիկէոյ, ի յանապատիս որ կոչի փերճեր ընդ հովանեաւ սուրբ Սիոնի : Արդ աղաչեմ զամենեւեան ոյք լուսաւորիք ի սմանէ յիշէք զՅոհանէս քահանայ զստացաւդ սորայ : Ընդ նմին եւ զՓիլիպպոս քահանայ որ վաւրինակն շնորհեաց եւ զիս զրազմամեղ զրիչս — Խաչատուր — եւ զԹումաս քահանայ որ նա զծով աշխատեցաւ ի սմա . . . »

(Սիրմէեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Հալէպի, Ա., էջ 347) :

Բ. Փառք... Յամի Չ. Երրորդի Խ. Երորդի (1299) ի թուականութեան Հայոց ի թագաւորութեանն Կիւլիկեցւոյ նահանգիս Հեթմոյ եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի գրեցաւ աստուածախաւս սուրբ մատեանս ի հռչակաւոր ուխտս Պերճեր ընդ հովանեաւ սուրբ Սիոմնի եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ բազում հողածութեամբ եւ ցանիւ եւ ձեռամբ փցուն եւ ախմար եւ յետին գրչի Խաչատուր սարկաւազի ի խնդրոյ աստուածասէր քահանային Սարգսի (Սարգիսեան, Մայր Յուլ., Ա., էջ 683) :

Գ. Աւետարան «Գրեալ ի ձորս Խորնի ընդ հովանեաւ սուրբ Տիրամաւր եւ սուրբ Նշանացն ի խցկան միոջ, որ ի հարաւակողմն Պերճեր անապատիս, ի խնդրոյ սուրբ եւ ընտրեալ կրաւնաւոր քահանայի Պետրոսի ձեռամբ պիտականուն քահանայի Կոստանդինի եւ ողորմելի գերւոյ Հեթմընցւոյ. թվ. ԶԿ» (1311, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 433) :

Դ. «Գրեցաւ գիրք ԺԲ. մարգարէիցս ի թուիս Հայոց ԶԿԱ (1312) ի վանքս, որ կոչի Փերճոց ընդ հովանեաւ սրբոյ մաւրս մերոյ Սիոնի եւ սուրբ Նշանացս եւ ի թագաւորութեան Աւչնի եւ որդւոյ նորա Լեւոնի...» (Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 89—90) :

Ե. Յամբի Եօթնհարիւր եւ Էւթանասուն եւ չորսերորդի թուարեւութեանս Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւչին թագաւորի եւ ի կաթողիկոսութեան Կոստանդնեայ Լամբրոնացւոյ, գրեցաւ երգս այս շարականք ի ձորս Խորին անապատի ի վանքս Փերճեր ընդ հովանեաւ սուրբ Սիոփնի եւ սուրբ Նշանացս Քրիստոսի ձեռամբ պիտակ եւ ձեռով անուամբ քահանայի Կոստանդինի ի խնդրոյ սրբասէր եւ աղանատիպ ծերունի հաւրն Թուխանի ի վայելումս դեռարոյս պատանեկին քեռորդւոյ նորին Պաւղոսի (Սիսուան, էջ 152 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., Ա., էջ 199) :

60. ՊԱՂԱԿ-ՁԵԱԿԻ ԿԱՄ ՊԱՂԱԿ-ՁԱԳԻ ՎԱՆՔԸ

Սեւ լերան վանքերէն, ուր կ'այցելէ Վասիլ կայսրը եւ որուն «Ետ... գիւղս եւ այլ ինչս բաղում» (Կիր. Պատմ., էջ 50, Սիսուան, էջ 410, Կիլիկիա, էջ 227, Մճրատ, էջ 47 — Պաղակձիակ —, Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 658) :

61. ՊԱՒՂՈՍԱԿԱՆ ԱՆԱՊԱՏԸ ԵՒ Ս. ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Պաւղոսական անապատը կը հիմնուի Մուրեան բերդի եւ Գոների մերձ : Հոն կը դրուի Աւետարան մը՝ «Եւ գրեցաւ սա — 1193ին — յանապատիս որ կոչի Պաւղոսական մերձ առ

ամուր զղեկիս Կարտինոյ» — Կատինո^ոյ (Սիսուան, էջ 147 եւ 445 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 566—570) :

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Արտաքոյ եկեղեցեացս որ ի բուն քաղաքին Սոյ, յիշի Տէր Պօղոսի վանք ի հարաւակողմն քաղաքին, յորում Վանկոյ Ս. Նշանն եւ Աջ Լուսաւորչին» (անդ, էջ 223) : Եւ յիշատակագրութեան մը մէջ կայ թէ Կարապետ եպիսկոպոսն «Եկեալ սեփականեաց զսուրբ աթոռս Կիլիկեցւոց ի սուրբ ուխտ Տէր Պաւղոսի» (Հայապատում, Գ., էջ 234) :

Արդեօք ա^ոյս Տէր Պօղոսի թէ ուրիշ Ս. Պօղոս վանքի մը մէջ գրուած է սա յիշատակագրութիւնը՝ «Ով սուրբ ընթերցողք, յիշեցէք զգրող սորա (Ժողովածուի) ի Քրիստոս : Արդ գրեցաւ սա եւ կատարեցաւ յաւուր մեծի տօնի Տեառն մերոյ ի յանապատիս որ կոչի Ս. Պաւղոս, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի եւ այլ կենսակիր սուրբ Նշանացս, ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան գրչի Մարտիրոսի եւ ոչ վասն արժաթոյ եւ կամ այլ ինչից, այլ ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ...» (Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 646. հմմտ. կարեւոր՝ Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 646) :

Ծանօթ է Ս. Պօղոսի վանք մը Անտիոքի մէջ, որուն համար կ'ըսուի թէ «Փրանկ» վանք է (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 478—479. հմմտ. Սիսուան, էջ 497) : —

1364ին կը յիշուի Պօղոս Պետրոսի վանքը, հմմա. Կիւլէսէրեան, Կոլոս Յովհաննէս Պատրիարք, էջ 117) :

62. ԶԸՎԱԼԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Ոչ հետի ի սահմանաց Լամբրունի յիշի եւ այլ սրբաւայր մի Զըվալկայ, այլ ոչ գտի ծանօթութիւն ինչ գտեղոյս, յանձն լիցի բաղտաւորաց քննել գայն» (Սիսուան, էջ 113—114) : Մենք ալ իրմէ աւելի տեղեկութիւն մը ունենալու բախար չունեցանք, միայն թէ կը խորհինք արդեօք Զլկանոց բերդին վա՞նքն է (անդ, էջ 114) :

61. ԶԲՀՈՐԻՆ ԱՆԱՊԱՏԸ

Ծանօթ իր Կարապետ առաջնորդով, որ Սիսի անուանի ժողովին մասնակից կ'ըլլայ : Անոր լատիներէն անունը նշանակուած է Cirorin, զոր Հ. Զամչեան կը նոյնացնէ Մեծքարի հետ (Սիսուան, էջ 66. Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 341 եւ Պալճեան, Պատմ. Կաթ. վարդապետութեան ի Հայս, էջ 74) :

64. ՌԱՍԽԱՆՁԻՐԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ծովային Կիլիկիայի սահմաններուն վրայ Ռասխաձիւր լեւան վրայ գտնուած են յունական, ասորական եւ լատինական վանքեր

կամ մենարաններ: Ինչպէս ներսէս Լամբրոնացի նաեւ ուրիշ Հայեր հաւանօրէն այդ տեղեր այցելած են եւ գուցէ նաեւ նոյն վանքերու անդամակցած (Սիսուան, էջ 430—431 եւ Հայապատում, Բ., էջ 439):

65. ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Ամուտ կամ Ամուդ բերդի կողմերը Պոստամ գիւղի մերձ է Ռոմանոսի անապատը, ուր 1338ին կը գրուի Մաշտոց մը «Գրեցաւ սա ի Թուականութեանս Հայոց 22է (1338) ի սուրբ եւ փառաւորեալ անապատս սուրբ Ընթամանոսի ²⁴ մերձ ի գեաւդն Պոստամ» (Սիսուան, էջ 66 եւ 203 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 316):

66. ՍԱՂՐՈՒԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՍԱՂՐՈՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՌԻԽՏԸ

Հիմնուած է Սկեւոսյի մերձ՝ «Ի հոսանս գետոյն Ժեռակրայ եւ մերձ նմին տաճար Սրբոյն Գէորգեայ» (Սիսուան, էջ 113): Սաղրուի վանքը կը գտնուի, կը գրէ Տէր Ղազարեան, «Լամբրոն բերդին արեւելահողմը, խոր ձորի մը մէջ Ժեռակոսյ գետին

²⁴ Հ. Ալիշան կը գրէ թէ Սարբ-Թօփրադսու եւ Ջահանի միջեւ «Նշանակի հայանուն տեղին Անապատ եւ փափագելի առնէ խնդրել անդէն զմի ի վանօրէից մենակեցաց մերոց. գուցէ եւ զմի ի նշանաւորացն» (Սիսուան, էջ 203): Անշուշտ թէ Հ. Ալիշան պատճառ մը ունէր այսպէս արտայայտուելու, սակայն զայն լռած է:

աջ ափին վրայ: Առ նուազն կէս ժամէ աւելի ձիգ վայրէջքով մը անտառներուն մէջէն պէտք է անցնիլ, հասնելու համար ձորամէջի գետակին: Այս վայրը այժմ կը կոչուի Ճիհէնէմ տէրէսի: Աջիդ՝ Կուկլակայ ձիւնապատ լեռը, ձախիդ՝ Պուղլար տաղի նոյնպէս ձիւնապատ ժայռերը եւ այս երկու հսկայ լեռներու մէջ հազիւ յիսուն մեղր լայնքով երկար ձոր մը, որուն արանքէն կը հոսի Ժեռակոյ գետակը: Այս անմատոյց դիրքին վրայ շինուած է Սաղրուի Ս. Աստուածածին վանքը...: Այժմ այս հռչակաւոր վանքը աւերակոյտ մըն է, որուն շուրջ վայրի ընկուզենին, կեռասենին եւ փշոտ թութեր կը հսկեն: Այս սրբավայրը Կեալուր Պաղչէսի անունով հիմա ծանօթ է» (Բաղմալէպ, 1954, էջ 125—126):

Այս վանքի մէջ է որ Ներսէս Լամբրոնացին՝ «Յանձուկ սենեկի ի դիշերի եւ ի տուընջեան անհանգիստ էր յընթերցումն եւ միայն կատարէր զգործ սրբոյ պատարադին պաշտաման» (Սիսուան, էջ 113): Հոս է որ անիկա եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առնելէ վերջ կը մեկուսանայ հելլէն լեզուին աւելի հմտանալու եւ միարաններուն մէջ թերեւս լաւ հելլենագէտ մը կամ յոյն մը կար: Անոր դաստիարակն էր Յովհաննէս (անդ, էջ 113): Այս տեղ է որ Սաղմոսաց մեկնութեամբ կը գրադի (Արարատ, 1878, էջ 91· Սիսուան, էջ 113· Հայապատում, Բ.,

էջ 416 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 545 եւն եւն) :

Հ. Ալիշան կը միտի այս վանքը Ս. Գէորգի հետ նոյնացնել (անդ, էջ 113) : Կրնայ ըլլալ որ Սողբոյ ուխտին հետ միեւնոյն վանքը կը ներկայացնէ : Իսկ ես անհաւանական չեմ գտներ որ Գեմըռձգերի հետ նոյն ըլլայ (հմմտ. վերը եւ Հանդ. Ամս. 1954, էջ 83) :

67. ՍԱՆԴՈՒԼ ՎԱՆՔԸ

Ինծի այնպէս կը թուի թէ այս սխալագիր անունն ըլլայ Անդուլ վանքի, մինչդեռ ոմանց համար կարծես հակառակը ճիշդ կ'երեւնայ (հմմտ. Անդուլ վանքը եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 929—930) :

68. ՍԱՆՎԻԼԱՆՅ ՎԱՆՔ ՈՒ ԹԵՄ

Կիլիկիայի Եպիսկոպոսարաններէն եւ թերեւս վանքերէն. տեղը անծանօթ, գուցէ Միջերկրականի եզերքը : Յովհաննէս Եպիսկոպոս Սանվիլանց ներկայ կ'ըլլայ Լեւոն Մեծի թագադրութեան հանդէսին (Սիսուան, էջ 62, 66, 470) :

69. Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԱՆՔԸ (De Julino)

Սեւ լերան վանքերէն : Կը վերաբերէր լատին Կիսաերսեաններու (Սիսուան, էջ 410, բայց Նփրատ գետին եզերքը — Հոռմկլայէն Երեք ժամ հեռու շինուած էր Ս. Սարգիսի

վանք մը, որ աւերակահոյտի վերածուած է
չառանց (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1019) :

70. ՍԵՒ ԼԵՐԻՆ ԿԱՄ ԼԵՐԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Անունը սեւ է, բայց ինքը սպիտակ է եւ
սուրբ կամ ճշգրտոյնս սրբատեղի, ուր քանի
մը դար հայազգի եւ օտարազգի միանձնեւ
ճգնեցան եւ զխուրթեամբ պարապեցան :

Սեւ Լերինք կամ Սեւ լեռները կամ
Ամանոս լեռները Տաւրոսեան լեռներու մէկ
բազուկն են եւ Ծովային Կիլիկիայի մէջ կը
գտնուին : Հոն հաստատուած էին բազմա-
թիւ ճգնարաններ եւ մենարաններ (Սրբոյն
Ներսէսի Շնորհալոյ Պատմութիւն Վարուց,
ԺԴ. Սոփերք, Վենետիկ 1854, էջ 29) :
1028ին Ռոմանոս կայսրը «Եկեալ հանդիպի
լերինն, որ կոչի Սեւ, եւ տեսանէ անդ բազ-
մութիւն վանորէից եւ զմենաստանս միայնա-
կեցաց, որք ի մարմնի դոյով զանմարմնոցն
բերէին զնմանութիւն, որք միով այժենիւ
կամ բահկոնաւ շառանան... երկաթի բրիչ
ի ձեռն առեալ խոնջեալ աշխատին ի դարի
սերմանեաց պատրաստել զօրապահիկն կե-
րակուր... : Զսոսա տեսեալ թագաւորին հար-
ցանէր արժանաւորաց խւրոց. Զի՞նչ են այն
բազմութիւն հերետիկոսաց, եւ նոքա ասեն.
Սոքա ամենեքեան երամք աղօթողաց են... :
Պատասխանի տուեալ թագաւորն ասէ՝ Զէ՛
ինձ պիտոյ աղօթք նոցա, այլ գրեցէք յամե-
նայն վանորէիցն աղեղնաւորս ի ծառայու-

թիւն իմում թագաւորութեանս» (Արիստակէս Լաստ. Պատմ., Վենետիկ 1901, էջ 31) : Թագաւորին հրամանը չի կատարուիր, վասն զի զժրախտութիւններու կը հանդիպի ինքը, բայց 1066ին Աւշին պարսիկ տաճիրային տաւեն «րազում անձինք ի սրբոց կրօնաւորացն մատնեցան ի բերան սրոյ եւ յայրուճն հրոյ եւ եղեն կերակուր զազանաց եւ թռչնոց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 223) : Պատմագիրը շարունակելով իր խօսքը կը յաւելու՝ «Անթիւ վանորայք... այրեցան հրով» : Մոխիրներու վրայ նորեր կը բարձրանան եւ վանական կեանքը վերստին կ'ընձիւղի եւ կը ծաղկի : Հայ իշխաններէն ու թագաւորներէն, կաթողիկոսներէն եւ վարդապետներէն կը գնահատուին ու քաջալերուին ճգնաւորներն ու վանականները : Եւ շատերը այն տեղ վնասուցին իրենց սրտին հանգստութիւնն ու մտքին զարգացումը : Եւ գտան իրենց յուսացածներն ու րազձացածները (Հմմտ. Հայապատում, էջ 91. Մ. Ուռհ., էջ 185, 259, 287, 333. Վարդան, էջ 116. Սմբատ., էջ 42. Ալիշան, Սիսուան, էջ 405 եւն. Ն. Շնորհալի, Վիպասանութիւն, Վենետիկ 1830, էջ 548—556) :

Սեւ լերան հայկական վանքերն ու անապատներն են՝

1. Պառլահոյ վանքը,
2. Արեղի վանքը,
3. Շուղր վանքը,
4. Բարսեղեանց վանքը,

5. Վարդկան վանքը,
6. Մաշկեւոր վանքը,
7. Քարաշիթու վանքը,
8. Շափերին վանքը,
9. Պաղակձիակ վանքը:

Ասոնց տաճնուն վրայ իրենց պրենական կարգովը խօսեցանք ու պիտի խօսինք:

71. ՍԻՄԱՆԱԿԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Անարգարայի մերձ վանք մը, ուր ժամանակ մը Ներսէս Լամբրոնացի կ'իջևանի: Կրնայ ըլլալ որ յունարնակ եւ հայարնակ մեծատան մը եզած ըլլայ (Սիսուան, էջ 66 եւ 200):

Գրիգոր Ա. Պապի Տրամախօսութեանց թարգմանութեան Յիշատակարանին մէջ կը կարդանք... «Իսկ ապա եկեալ ի վանսն որ Սիմանակլա կոչի հուպ Անարգարա, յորում բազում գրեանք ի յունական գիրս աւանդեալ է, մանրամասնաբար խուզեալ գտի զայս գիրս եւ հրճուեալ այնչափ խնդութեամբ, որպէս գիտեն փորձքն ուսումնասիրութեան, որ է նոյն եւ աստուածսիրութիւն, առեալ զնոցի ի հայրապետական աթոռն որ կոչի Հռոմկլայ յափն Նփրատայ...» (Մատենադարան, էջ 358—360. Սիսուան, էջ 200. Հայաստանում, էջ 428—429 եւ Յովսէփեան, Յիշատ. Զեռ., Ա., էջ 479): Այս տողերէն պայծառ կ'երևայ որ զարգացած վանք մըն էր:

Ռուբինեաններու եւ Լուսինեաններու հարստութիւններու շրջաններուն եւ ապա մինչեւ մեծ Եղեոն հայ-կիլիկեան կաթողիկոսներ իրենց գահերը հաստատեցին մասնաւորապէս Հոռմկլայի եւ Սիսի մէջ: Կանգնեցին ու բարձրացուցին շէնքեր-եկեղեցիներ ու վանքեր — եւ անոնց մէջ պաշտօնավարեցին, գործեցին ու արդիւնաւորուեցան եկեղեցականներ ու միաբաններ: Հոռմկլայ²⁵ կ'ըլլայ յատկապէս գրչագրութեան կենդրոն մը, իսկ Սիսի Գլխորայի (Հին վանք) եւ Ս. Լուսաւորչի կամ Ս. Երրորդութեան (Նոր վանք), նաեւ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Աննայի, Ս. Պօղոսի վանքերու մէջ, ինչպէս նաեւ Վանդոյ Ս. Նշանի հովանիին ներքեւ աւելի նուազ թւով մատեաններ կը գրուին ու կը նկարադարդուին: Ասոնցմէ ոմանց մասին մեր այս գրութեան մէջ քանի մը տող նուիրուած է, իսկ ուրիշներու մասին յարմար առթիւ խօսք պիտի ըլլայ (սակայն հմմտ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 361—362. Սիսուան, էջ 211 եւն. Կիլիկիա, էջ 125 եւ 372. Հանդէս Ամսօրեայ, 1901, էջ 305, նոյնը 1908, էջ 330. Արաքս, 1889, էջ 46. Արարատ, 1914, էջ 1013—1016. Բիւզանդիոն, 1901,

²⁵ Հոռմկլայ գտնուելով Մարաշի եւ Այնթապի արեւելքը Հ. Ալիշան — որուն հետեւող ենք — շատ իրաւացիօրէն զայն Կիլիկիայի մաս չէ նկատած եւ անոր մասին իր Սիսուանին մէջ չէ ծանրացած: Պատճառեան տուեալներու համեմատ է այդ:

Թ. 1415, 1903, Թ. 2047, 1899, Թ. 961, 969, 970, 1900, Թ. 991, 1000 ևւն. Արեւելք, 1895, Թ. 3460, 3462, 1905, Թ. 5770. Մազմուսէի Էֆքեար, 1901, Թ. 155. Մասիս, 1905, էջ 74. Lohmann E. Im Kloster Sis... Strigau 1901, էջ 1—34 ևւն ևւն) :

Սիսի մէջ Ասորիները վանքեր ու մենա-
րաններ ունէին (Սիսուան, էջ 221—222) :

73. ՍԻՍԵՌՆՈՒՏԻ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ալիշան Կիլիկիայի վանքերու շարքին
մէջ կը յիշէ այս վանքը, որուն լատիներէն
անունն է Sisernot; սակայն որեւէ տեղեկու-
թիւն չի տար (Սիսուան, էջ 66) : Նմանա-
պէս ես ալ սոյն վանքի մասին որեւէ ծանո-
թութիւն չունիմ՝ աղբիւրէ մը :

74. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒՂԵՅԻՈՅ ԿԱՄ ԿԱՆՁՈՅ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ինճիճեան կը գրէ «Յայտ լերին մերձ
Փոնուզի է մենաստան Ս. Ստեփանոս Ուլնե-
ցոյն, որ միով ժամաւ հեռի անկանի ի Ֆրո-
նըզէ, իսկ զթիկամբք սոյն լերին առ ստորո-
տովն է մատուռն եւ ի մատրանն անդ գերեզ-
ման սրբոյն» (Նոր Հայաստան, էջ 376) :

Իսկ Գալուստեանի հաւաստումներու հա-
մաձայն Փրնուզի ձորագետին վերեւը Կոկի-
սոնի հարաւային կողմը կը գտնուի Կանչի :
Հոն կան Ս. Ուլնեցւոյ նուիրուած մատուռ-
ներ (Մարաշ, էջ 64) : Կոչուած է Կանչոյ
վանք հաւանորէն համանուն բերդին մերձ

ըլլալուն պատճառով: Վանահայրներէն կը յիշուի Կիրակոս (Սխուան, էջ 66 եւ 193—194. հմմտ. Կրիկկիա, էջ 333):

ՅԵՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կիրակոս 1473ին կը գրէ Աւետարան մը ի վանս սրբոյն Ստեփանոսի ի Կանչու²⁶ (Մանդուկէի Էֆքեար, 1870, Թ. 1116):

Կամաւք ողորմածին Քրիստոսի կացցէ գիրս այս ի գանձս վկայարանի զերափառ վկային Քրիստոսի սրբոյն Ստեփանոսի Ուլնեցւոյն յիշատակ Մարտիրոս քահանայի ստացողի սորա, որ սաղրելոյ նախանձաւ չարին ի հոսմանէ ձեան բմբունեալ մեռաւ հանդերձ արամբ մի, որոյ անունն էր եւ նորա Մարտիրոս... աղաչեմ... ողորմութիւն ի Տեառնէ խնդրեցէք նոցա եւ վշտացեալ հոգեւոր եղբարցս նմա Պետրոսի, Թորոսի եւ Էղիկելոյս Վարդանայ...: Այլ եւ աղաչեմ, ոյք այժմ էք սպասաւոր սրբոցդ — Թորոս եւ Կարապետ եւ Կոստանդին եւ Բ. Յովհաննէս... զի խնամով կալցի սա... ի թմ. ԶԿԹ — 1320 (Ակրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 2311):

Արդ գրեցաւ պատմութիւն վարուց երկց երանեալ Քահանայապետի, տիեղերաց վարդապետին եւ եկեղեցեաց Քրիստոսի Լուսա-

²⁶ Կայ Կանչուտի վանք մը Կիպրոսի մէջ (հմմտ. Խաչիկեան, ՓԳ. Դարի հայ Ձեռ. Յիշատ., էջ 135, հմմտ. Բաղուրան, Կիպրոս, էջ 70 եւն):

ւորչին Յովհաննու Ոսկերեքանին ի սուրբ եւ մեծափառ եւ հոգեկաւոր ուխտս սուրբ Ստեփաննոսի Ունցոյն եւ երկսուն եւ չորս բնկերաց իւրոց . ձեռամբ մեղաւորի եւ անարժանի Ստեփանոսի (ի թուին Հայոց 2 Հէ — 1328 — ի թագաւորութեան բարեպաշտին Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբա ի ժամանակի առաջնորդութեան եւ վերատեսչութեան սուրբ եւ քաջամարտիկ վկայիցս հօր Թորոսի ուսուցչի իմոյ եւ հեղահոգի փակակալի Կոստանանի եւ այլ միաշունչ եղբարցս Կարապետի եւ Թորոսի, երկու Յովհաննիսի եւ Ստեփանոսի հասակակցի իմոյ եւ միւս Ստեփանոսի եւ Վարդանայ : Յիշեցէք զվերոգրեալ անուանս ի սրտահառաջ պաղատանս ձեր . . . : Յիշեցէք զԲարսեղ տնտես մեր եւ զԹորոս կրաւնաւոր, զՍտեփանոս զպիրն, զԿոստանանին զպիրն (Պաշիկեան, ԺԴ. դարի հայ. 2 ևս. Յիշատ., էջ 211) :

Պատարագամատոյցի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Իմ հալալ արդեանց գնեցի զայս Խորհրդատեարս անհաւատից ձեռաց եւ կապել տնի եւ տարի տուի Ս. Ստեփանոս Ունեցւոյ տաճարին, որ չիք եւ արի յիշատակ իմ հոգւոյս եւ ծնողացս մեղսաներկ Սարգիս վարդապետ ի թվին ՌՃԺԳ (1664) ի դուռն Ս. Ստեփանոս վանացս . . . » (Հանդ. Ամս. 1894, էջ 51) :

Տարիներ յետոյ — 1731ին — Եղներ տնտեսը գայն կրկին «Եւ յիշատակ ի դուռն

սրբոց Կարապետին եւ Սրբոյն Ստեփանոս վանացս» (անդ, էջ 51) :

Գծադրութիւն եղեւ սորին — Յայսմաւորքի — ի Գերմանիկ կոչեցեալ... Յառաջնորդութեան սուրբ աթոռին Կիլիկիոյ մենաստանին տէր Մատթէոս ղիտապատին : Իսկ առաջնորդք մեր երկրին Ֆոնսոս զեօղի կոչեալ վանքին Ուլնեցւոյն սուրբ Ստեփանոսին : Յերոսէն կոչեալ վարդապետին : Եւ Ջէյթուչոյ մեծ զղեկին : Աքանչեւագործ մենաստանին : Տիրամայր սուրբ Աստուածածնին : Եւ սուրբ Փրկչին ուխտատաղին : Սոցա առաջնորդ ետամեծին : Արի եւ քաջ ռարունին : Հովիւ ընտրեալ այս նահանգին : Եւ զծողի զրոյս սրմին : Սարգիս երէց վրիպակին... 1703ին (Սիւրմէեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Հալէպի Ս. Քառասնից եկեղեցւոյ, Ա., էջ 277) :

75. Ս. ՍՈՓԻԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Սիսի նշանաւոր եկեղեցիներէն եղած են Ս. Աստուածածին եւ Ս. Սոփիա : Այս երկուքն ալ վանք կոչուած են, զի յաջորդաբար եղած են կաթողիկոսներու աթոռանիստ հետեւաբար ունեցած են քահանայարան — վանք, որոնց մէջ բնակած են եկեղեցականներ, որոնք իրենց ազատ պահերուն զրազած են նաեւ գիտութեամբ ու գրչագրութեամբ (Սիսուան, էջ 222 եւ Դիւան Դ. յաւելում, էջ 721) :

Վահկայի մէջ գրուած են բազմաթիւ Զե-
նագիրներ եւ ստոնք ենթագրել կու տան որ
հոն եղած են բազմամեղամ եւ գիտութեան
նուիրուած քահանայատուներ եւ նաեւ
գուցէ վանքեր կամ գոնէ վանք մը (Հմմտ.
Պօղոսեան, Հաճընի ընդհր. Պատմութիւն,
էջ 21) :

Հետեւեալ Յիշատակագրութիւնը չեմ գի-
տեր Վահկայի շրջակայքը գտնուած ո՞ր
վանքը կ'ակնարկէ. Գերեցաւ (Աւետարանս
1269ին) ի գաւառիս Կիլիկիա ի սահմանս աս-
տուածապահ դեղեկիս Վահկայ ի վանս որոյ
անունն է (Զէ նշանակուած) . . . Ընդոյ կոչի,
ընդ հովանեաւ Ս. Զաւրափարացս եւ Ս. Նշա-
նացս ձեռամբ մեղաւորիս Ստեփանոսի . . .²⁷ :

Զեռագրի մը Յիշատակագրութեան մէջ
կը կարդանք՝

Եւ արդ զրեցաւ ձեռամբ իմով բազմա-
մեղ նորրնծայի եւ սուտանուն գրչի յԱւետիսի
ի թվականութեանս հայկազնեայ տումարիս
ՌՃԼԶ (1687) ի հրեշտակակրօն աստուծա-
րնակ եւ դերահռչակ վանքս սուրբ Լուսա-
ւորչի յաջն եւ Պարստմայ ճգնաւորին աջն եւ
Նիկողայոսի յաջն եւ Սեղրեաւորոսի հայրա-
պետին յաջն, որ աստ կան ի պահպանու-
թիւն ամենայն հուստացեալ Քրիստոնէից եւ
քաղաքս կոչի Վահկայ (Քէչիչեան, Յուց.
հայ. Զեռ. Զմմտութիւն, Թ. 331) :

²⁷ Հմմտ. Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վաս-
տաւորականի, էջ 95:

Կիլիկի. վանքերը

77. ՎԱՐԳԿԱՆ ՎԱՆՔԸ

Սեւ լերան այն վանքն է, որուն մէջ
Երկրաշարժի մը հետեւանքով կը մահանայ
«Մեծ վարդապետն Մաշկեւորն» (Սխուան,
էջ 407) :

78. ՎԻՄԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Կը կասկածիմ թէ Կիլիկիայի մէջ ըլլայ :
Ծանօթ սա յիշատակագրութենէն .

Ի թուականիս ՈԶԴ — 1235 — գրեցաւ . . . :
Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ
Ստեփանոսի մականունն Ստեֆարեղայի յոյժ
մեղաւորի . . . Ի վանք անապատիկ որ կոչի
Վիմ ընդ հովանեաւ Ս . Ասատուածածնայ եւ
Ս . Նշանին : Արդ որ կարգայք կամ գաղա-
փարէք յիշեցէք զիս զանպիտանս եւ սուտա-
նուն քահանայ եւ զծնողսն իմ զհայրն իմ Դա-
ւիթ զրեհապործն եւ զմայրն իմ զՎարդույ . . .
(Քօսեան Հ . Յ . , Յուլ . հայ . Զեռ . Արծնեան
վարժարանի Ի Կարին , Թ . 31) :

79. ՏՐՈՒԱՅ ՎԱՆՔԸ

Կիլիկիայի վանքերէն չէ կարելի համա-
րիլ (համա . աստ Պարլահոյի վանքը) :

80. ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Գիտենք թէ այս վանքը կը գտնուի Կի-
լիկիայի մէջ , բայց չենք կրնար ըսել թէ անոր
ո՞ր կողմը եւ ո՞ր բաժինին մէջ : Եղած է

Լախսկոպոստանիստ : Գրիգոր Լախսկոպոստը ներկայ կը գտնուի Լեւոն Ա. Մեծադործի գահակալութեան հանդէսին (Սխուան, էջ 62, 66) :

81. ՓՈՍ ԱՆԱՊԱՏԸ

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Արդ յայտ է թէ կամ մահնեւին նոյն եւ երկանուն էր (այս է՝ Դրազարկ եւ Փոս) հռչակաւոր մենաստանն (Դրազարկ) եւ վասն գրիցն այսպէս եւս կոչեցեալ կամ երկմասնեայ, որպէս եւ յայլ մեծամեծ վանորայս էին զատուցեալք կայանք միարանակեցացն յառանձնակեցաց, այսինքն վանք եւ անապատ» (Սխուան, էջ 234) :

Մինչ այսպէս՝ Հ. Ալիշան Փոս կը միացնէ Դրազարկի հետ, Հ. Ալիքեան զայն կը նոյնացնէ Խորին անապատի հետ, բայց ապա կը բաժնէ եւ վարչութեամբ միացած կը համարի : Կը գրէ «Ինձ կը թուի թէ այս Խորին վանքը նոյն է Փոս անապատի հետ» (Աւետիք, 1940, էջ 43, մանրամասնօրէն համատաստ Խորին վանքը) :

Իմ համոզումս այս է որ՝ այս վանքերը — Փոս, Խորին, Դրազարկ եւն — իրարու մերձ վանքեր են եւ ունեցած են իրարու հետ տարիներու ընթացքին վարչական եւ կալուածական եւ մանաւանդ կանոնական կապեր եւ յարաբերութիւններ, նաեւ անոնց առաջնորդները տեղափոխուած են մէկ վանքէ միւս վանքը եւ կամ երբեմն վարած են մէկ

երկու վանքի առաջնորդութիւնները պարագաներու համաձայն — նոյն իսկ երբեմն գուցէ բռնութեամբ :

Հայ հին վանքերու վրայ մենք երբեք պէտք չէ մտածենք ներկայիս տիրող կանոնադրութիւններու, յարաբերութիւններու եւ սովորութիւններու համաձայն : Վանքերը կը միանային ու կը բաժնուէին, միարանները վանքէ վանք կը յաճախէին ու կ'անդամակցէին . առաջնորդները վանքէ վանք կ'անցնէին կա'մ իրրեւ առաջնորդ եւ կա'մ լոկ միարան :

Մինչ 1309ին եւ 1335ին գրուած Յիշատակագրութիւնները կը հաստատեն թէ Փոս վանքը գրուած է «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի», 1319 տարւոյ Յիշատակագրութիւն մը զայն կը զնէ «ընդ հովանեաւ Կաթուղիկէիցն եւ սուրբ Նշանին» (հմտ. վարը) : Իսկ Յիշատակագրութիւններու մէջ, զորոնք ահա պիտի կցեմ, վանքի առաջնորդ կը նշանակուին Կոստանդին, Հայրապետ եւ Ստեփանոս :

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Արդ ես ողբալիս եւ հոգւով մեռեալս անուն Գրիգոր կոչեցեալ, փցուն մտաւք եւ գրչաւ ազաչեմ զամենեւեան չլինել մեղադիր խռորութեան գրոյս, զի թէպէտ ես մճուծ (?), բայց տարիս դառն, զի անաւրէնք յամենայն կողմանց զերեցին զաշխարհս Կի-

լիկեցւոց, զի թագաւոր ոչ գոյր եւ իշխանք անհնազանդ իրիրաց, մինչ զի Աստուած կամեցաւ եւ թագաւոր ետ եւ ստկաւ մի խաղաղացաւ յայս զառն ամիս: Ես անհանդիստ ի տեղիս տեղիս փոխելով աւարտեցի զգիրս յընդիր աւրինակէ յանապատին Փոս²⁸ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ... սրբոց եւ ի մէջ... աւոր եղբարց եւ յընդիր առաջնորդի, որ զպէտս մարմնականս անթերի պահէր եւ յորդորէր ի գիրս եւ զայն որ առաջին զգիրն եւ զծագիկն զարդարեաց եւ զամենեւեան, որ աւանական են լեալ եւ որ հակառակ լեալ են եւ ինքն զիտէ, զի խիստ ոյժ ինձ հասոյց եւ այն ի չարէն էր...: Եւ է թուականս ՈՀԱ — 1222 — եւ կաթողիկոս Հայոց Կոստանդին եւ թագաւոր Փիլիպպոս յայսմ ամի հաստատեցան յաթոս: Քրիստոս Աստուած քստ կամաց իւրոց հաստատուն պահեացէ (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 817—818):

Բ. (Մաս մը) ՉԾԸ — 1309 թուականիս Հայոց գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յաշխարհիս Կիւլիկեցւոյն յաւիտս Փոս կոչեցեալ ընդ

²⁸ Բարսեղ 1276ին Փոս անապատին մէջ կը գրէ Նարեկ մը եւ Յիսու Որդի մը (Ակիմեան Շ. Ն., Հատար. Յիշատ. ա. 1276): Իսկ 1253ին գրուած Աւետարանի մը մէջ կայ «Եւ իմ տեսեալ զմենաստան անապատն Փոսն եւ միաբանեցի զիւրեաւքն ի մի պաշտօն եւ ի մի սեղան եւ առին իւրեանց եւ ես միաբանեցայ ընդ նոսա եւ պարգեւեցի նոցա զԱւետարանս զայս զոր ինձ ստացեալ էի յիշատակ ինձ եւ եղբարորդոց իմոց Թորոսի քահանայի...» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 357—360):

Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ի թագաւորութեան Աւչնի եւ ի կաթողիկոսութեան Տն. Կոստանդեա, որք յայսմ ամի աքսորեցին զմեզ ի կղզւոջն Կիպրոսի վասն ոչ Հնազանդելոյ ազանդիցն Քաղկեդոնի. մասն մի զրեալ էր Յովանէս քահանա... եւ այլս աւարտեցաւ ի վայելումն մաքրամիտ եւ ընտիր կուսակրան քահանայի Պետրոսի...: Մաղթեմ ընթերցողացդ եւ ես կրկնախառն գրաւդս Հայրապետ յիշել եւ զիմ անարժանութիւնս... (Սիրմէեան, Յուլ. Հալէպի, Ա., էջ 94. Սաչիկեան, ԺԴ. դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 62—63):

Գ. Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. Հայոց ԶԿԸ (1319) ի Հայրապետութեան Տեառն Կոստանդիա եւ ի թագաւորութեան Հայոց Աւչնի, ի յանապատս որ կոչի Փոս, ընդ Հովանեաւ Կաթողիկէիցն եւ Սուրբ Նշանին, ի խնդրոյ պատուական եւ ճշնագրեաց քահանայ Պաւղոսի, վասն զի բազում փափաքանօք եւ ըզձալի սրտիւ ետ զսա զծել եւ նկարակերտել ի յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց: Արդ ազաչեմ զամենեւեան որ ընթեանութ զսա, յիշեալիք զվերոյգրեալ քահանայ, յիշեալիք Տէր ողորմեացիւ եւ զննջեցեալսն սորա, զՍաչիկեան Հայրն եւ զմայրն եւ զհաւրեղբայրսն իւր զԳրիգոր եւ զԹորոս եւ զՅովսէփ եւ զՎասիլ եւ զամենայն ննջեցեալսն սորա: Յիշեալիք ազաչեմ եւ զմանկապոյն

քահանայ զՅովհաննէս, որ աշխատեցաւ ի կռիւի թղթոյդ: Նա, յիշեցէք աղաչեմ զամենայն բնակիչս սրբոյ ուխտիս Փոսոյ զքահանայս եւ զկրանաւորսն, որք այժմ են եւ որք ննջեցեալն են եւ որք զկնի գալոցն են, եւ զչինոցքն սուրբ եկեղեցւոյս եւ ուխտիս եւ զմխարանեալսն ի սա: Վերջոյ ամենիցդ եթէ խոնարհիք աղաչեմ բաշխեցէք եւ ինձ փշրանս. յիշելով զամենայն եղկութեանց արժանիս, զյցեալս զամենայն չարեօք, զՍտեփանոս զբաւղ սորա եւ զԲաաիլ Հայրն իմ եւ զմայր եւ զհաւրեղբայրսն իմ . . . :

Արդ զրեցաւ սա յառաջնորդութեան փանիցս Կոստանդեայ եւ Հայրապետի փակակալի սրբոյ տաճարիս . . . :

Արդ աղաչեմ յիշել ի Տէր զՅովհաննէս, զԿարապետ, զԳրիգոր, զԿոստանդին, որ աշխատեցան յղարկելն եւ Աստուած յիշողացդ սոյորմեսցի (Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, էջ 516—517 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 160):

Դ. Ստեփանոս գրիչ կ'արագրէ Նարեկ ժր ՉՀԳին — 1324 — ի հռչակաւոր անասպատն որ կոչի Փոս ի Հայրապետութեան Տեսոն Կոստանդեայ Դրապարկի եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի եւ յառաջնորդութեան այսմ անասպատի Հայրապետի (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. ասնուած Համամհեանի Գաղատիայի Հայերէն Ձեռագրաց ցուցակէն):

Ե. Տարի մը վերջ 1325ին Գրիգոր Կ՝աւարաէ Աւետարան մը Ի Քնդրոյ Հայրապետի քահանայի եւ առաջնորդի անապատին եւ եղբարւոյն Նորին Սուքիասի, եւ կը խնդրէ, յիշել զհեղահազի հայրս սրբոյ աստուածարնակ ուխտիս Փոսոյ զՀայրապետ հանդերձ եղբարրն խրով (Ստուան, էջ 43. հմմտ. վերը էջ 196) :

Զ. Ի թուիս Հայոց ԶՀԸ (1329) աւարտեցաւ գիրքս, որ կոչի Սանդուխտք Աստուածային Էլից եւ միւս Յովհան, որ կոչի Աստուածարան, յանապատս Փոս կոչեցեալ յաշխարհիս Կիլիկեցւոց ի թագաւորութեանն Հայոց Զորրորդ Լեւոնի աստուածակարգ արքայի, որդւոյ Աւնի թագաւորի ի կաթողիկոսութեան Տեառն Յակոբայ յառաջնորդութեան ուխտիս տէր Ստեփանոս սրբասէր եպիսկոպոսի ձեռամբ մեղաւոր Հայրապետի, եւ վերջին ճառս, որ է Միաշարաթի Յարութեան Տեառն, ձեռամբ Թորոսի որդւոյ քեռ մերոյ, յիշեալիք զաշխատաւդքս եւ Աստուած զձեզ յիշեացէ :

Գիրքս այս վերջին, որ է Աստուածարան Յովհանու, նոր է թարգմանած յասորոց ի մերս եւ ես անպիտան եւ մեղաւոր գրողս հանդիպեցայ սմա ի վանս Զարգառոց, առ ճղնաւորի ումեմն Ատոմ կոչեցելոյ, որ բերեալ զսա ի թարաւրականէն եւ ասէր թէ ոչ կամեցայ գրել կարգաւ, զի ոչ էր ի մերոց վարդապետաց մաւտ, զարհուրեցայ կարգաւ

գրեւ, զի ահ եղեւ, զարժանալի իրս է պատմել, որպէս ի գրելոցդ է իմանալ. վասն այնք սակաւ մի գրեցի, զի ի գիրս գիտութիւն բազում էր, եւ ես երկնչէի յուսամ յԱստուած թէ գիտնական ոմն հանդիպի եւ տեսանէ եւ իմանայ զճշմարիտն: Եւ վասն աւագոր գրեցի, վասն իմ եւ այլոց...:

ՉՀԸ (1329) աւարտ սորա յեզրայրանոցս Փոս կոչեցեալ ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ եւ ի Թաղաւորութեանն Լեւոնի, որդւոյ Աւնի արքայի, ի տաւնի Համբարձման Տեառն սկսեալ եւ Սաշվերաց տաւնիս վճար եղեւ ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ շնորհեցէ հանդիսաւ եւ ողորմութիւն աւրինակիս գրողին Վարդանայ ամենագովելի քահանայի եւ արեամբ վկայի, այլ եւ Պետրոսին, որ յաւժար կամաւք ետ, որ գրեցի...:

(Սաշիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 221—222 եւ Թօփճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Դատեան Վ.ի, էջ 86):

Է. Գրեցաւ Աւետարանս այս ձեռամբ մեղապարտ ծառայիս Աստուծոյ Ներսէսի սպասաւորի բանի որոյ փափաքող եղեալ երջանիկ քահանայ Գրիգոր եւ ստացաւ զսա խր յիշատակ եւ ի վայելումն երկուց որդւոց Թագէտի եւ Սարգսի... յիշեալիք զտառապեալ գրող սորին զՆերսէս եւ զհարապատ եզրայրն իմ զտէր Թորոս եւ զհանգուցեալ եզրայրն իմ զՅովհաննէս քահանայ եւ զծնաւդսն մեր եւ

զամենայն ազգայինս եւ զստացող մասենիս
 զԳրիգոր քահանայ եւ զորդիսն իւր զԹադէոս
 քահանայ եւ զՍարգիս եւ զԱւագ, Հայրն
 իւրեանց զԱռաքել քահանայ զհանգուցեալն
 առ Քրիստոս :

Ողորմեացի Քրիստոս Աստուած եւ շնոր-
 հապարդ քահանային Միսիթարայ, որ ծագ-
 կեաց զմատենս զայս եւ կազմեաց : Տէր Աս-
 տուած ողորմեա եւ Թորոսի միայնակեցին,
 որ զնիւթս կոկեաց, թողցէ Տէր եւ զյանցանս
 նոցին, որք զԱստուած ողորմին ասէն : Բայց
 զրեցաւ առ ի սուրբ ուխտս կոչեցեալ ի Թա-
 զաւորութեանս Հայոց Չորրորդ Լեւոնի եւ ի
 Հայրապետութեան տեառն Յակոբայ եւ ի
 Թուականիս Հայոց ՉՀԸ 1329 (Հանդէս Ամ-
 սօրեայ, 1924, էջ 518 եւ Խաչիկեան, ԺԴ.
 Դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ., էջ 222) :

Ը. Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Թուիս
 Հայոց ԶԶԴ — 1335 — ի Հայրապետութեան
 Տեառն Յակոբա եւ ի Թազաւորութեան Հայոց
 Լեւոնի սրբւոյ Աւչին Թազաւորի յանապատս
 որ կոչի Փոս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
 ծածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրի-
 գորի ի խնդրոյ պատուական քահանային
 Մարտիրոսի, վասն զի բազում փափաքանաւք
 եւ ըղձալի սրտիւ ետ զսա զրել ի յիշատակ
 իւր եւ եղբարց իւրոց քահանայիցն Ստեփա-
 նոսի, Կոստանդնի, Գրիգորի եւ Իշխանի եւ
 ծնողաց նոցին հանգուցելոցն ի Քրիստոս եւ
 ամենայն ազգականաց իւրոց :

Արդ աղաչեմ գամենեան, որք ընթեռնոյք զսա, յիշեսցիք զՄարտիրոս քահանայն եւ մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսի իւր եւ ամենայն զարմից իւրոց, ընդ նմին յիշեսցիք զհանգուցեալ քահանայն Կոստանդին եւ զեղբայրն իւր Թորոս եւ զհայրն իւր զԳրիգոր եւ զմայրն իւր եւ զհաւրեղբայրն իւր զՅակոբ եւ զորդիսն իւր զՄարտիրոս եւ զՅովանէս եւ գամենայն ազգատոհմն իւր:

Աղաչեմ եւ ես Յովանէս մեղաւոր ծառայս Աստուծոյ, որ զգիրս գրեցի ըստ խմում կարի, շիինել մեղադիր, զի այս չափ էր կար մեր... (Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Զեռ. Յիշատ., էջ 279):

82. Ս. ՓՐԿԻՉԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Սկեւոսյի եկեղեցիէն տարրեր վանք է եւ մերձ Պապիոսն բերդի: Զեմ կարծեր թէ կարելի ըլլայ զայն Միլճի հետ նոյնացնել, բայց հաւանորէն անոր մէկ մասը կը կազմէր (Ալիշան, Սիսուան, էջ 75—76): Կը գտնուէր Զանարը բերդէն մէկ ժամ հեռու Տէյիրմէնտեքեսի կոչուած զժուարակոխ կրճին մէջ, ուր զահաւանդի մը վրայ կը գտնուին «մնացորդք վիճափոր խցկանց մենաստանիս, յոր տանի սրահակ մը իրը տասն ոտնաչափ եւեթ լայնութեամբ»: Մատուան որ այսօր ալ բաց ի տանիքէն կանդուն է, երեք կողմանէ անմատոյց է սեպ ժայտերու վրայ կանդնած ըլլալով եւ մուտք ունենալով միայն հիւսիսէն:

Տեղը այժմ կը կոչուի Քիլիսէ քաղաքը կամ Քէչի քաղաքը: Շինուած է 1242—1250 թուականներուն հրամանովը Կոստանդին թագաւորահօր եւ ջանքերովը Թադէոսի ինչպէս կը յայտնէ հետեւեալ արձանագրութիւնը, զոր գիտակով կը կարդայ Հ. Կղեմէս Սիպիլեան եւ զոր կը հրատարակեն Հ. Ալիշան, Հ. Տաշեան եւ Լոման: Ահա այդ արձանագրութիւնը՝

1. Ի թուին ՈՂԱ (ՈՂ ստոյգ, բայց Ա. տարակուսական, զի սրոչ չէ, կրնայ Ա.—Թ. բլլալ)
2. չինեցաւ տաճարս սուրբ Փրկչին եւ անսպաստ հրամանաւ եւ ծախիւք թգ. աւաւրն Կոստ. իւր տուն ազաւթից
3. Ըստ Տեառն հրամանի: Թէ որ ոչ առնու գիտչ իւր եւ զա գիլնի իմ չէ ինձ արժանի. կամ Որ սիրէ զուստը եւ զզուստը իւր չէ
4. ինձ արժանի: Արդ սա բազում անգամ ի մահ եղեալ զանձն վասն Հայոց աշխարհի եւ հաստատութեան
5. եկեղեցեաց: Ըստ այնմ Հովիւ քաջ զանձն (իւր) դնէ ի վերա ոչխարաց: Եւ ըստ Պաւղոսի թէ Այնչափ սիրեաց
6. Աստուած զաշխարհս մինչեւ զՈրդին իւր միածին ետ, սապէս եւ կամաւք Հոգւոյն վասն հաւատացելոց եւ ինքն սիրեաց զմիա

7. յնանալ ընդ անձին եւ ընդ Աստուծոյ խաւսելով ըստ այնմ թէ Զանաւրէնու-
թիւնս իմ պատմեցից եւ հոգացայց վասն
մեղաց իմոց եւ թէ Բա
8. ըի է նստել լուռ եւ միայն ի տան, տալ
հոգս զբերան. զի կա յոյս: Արդ ունէր
սա Ե որդիս եւ Գ զուստր: Զմի որդին
Աստուծով թզ. եցոյց Հայոց
9. զպանծալին զգեղաղէշն եւ զլին առաքի-
նութեամբ զՀեթում եւ զԲ որդին զԲար-
սեղ արքեպ. թզ.ութեան եւ զԳ որդին
սպարապետ ե զԴ
10. որդին Աւչին պայլ եւ զԵրրորդն Լեւոն իշ-
խանաց իշխան եւ զՄարգարիտ (զուստր
յԺԲ տիտ) նա յարդարէ իմ (արգա...
թաղաւոր)ութեան
11. եւ զՍտեփանի ամուսնացուցանէ ընդ
թզ.ին Կիպրացոց, իսկ զԳ որդին պա-
րոնութեան պայլին Կիպրոսի որ է տէր
Պերութի եւ Յոպպէի:
12. Արդ ես նուաստս վարդապետաց Թաղէի
ձեռնասուն որդի գոլով Հայոց թզ.ա-
հաւրն եւ հրամայեաց մերում տրպու-
թեան սկիզբն առ-
13. նել այսմ անապատիս վասն անձին իւրոյ
ի բաց ելանել ի ստորաքարշութենէ կեն-
ցաղոյս եւ վասն հոգւոյ հոգալ
14. Եւ ես հնազանդ կամաւք կատարեցի
զհրամայեալն ինձ եւ ի յանդ ել միայ-
նորանս: Արդ տղաչեմ զամենեւեան

15. վասն Աստուծոյ որք հանդիպիք կամ
րնակիք աստ զյառաջասացեալ իշխանաց
իշխան զթգ. ահայրն Կոստ. յիշեալիք
16. աղաւթիւք (առ Տէր) հանդերձ որդւովք
և զարմիւք և զմերս նուաստութիւն,
զի բազումս տառապեցա
7. թէպէտ և ծախքն արքունական էր, այլ
տեղս զժուար և ևս ցաւոտ անձամբ,
վասն յուսոյ և յարութեան
18. յաւժար կամաւք աշխատէի. աղաչեմ
անտես չառնել զմիանձն (. . . ա) նուպա-
տիս (ի Քրիստոս)
19. և տէր Յիսուս ամենեցուն ողորմեացի,
ամէն (Հանդ. Ամս. 1901, էջ 310—311.
Ալիշան, Սիսուան, էջ 75 և 76 Lohmann
Ernst, Im Kloster zu Sis. Ein Beitrag zu der
Geschichte der Beziehungen zwischen dem
Deutschen Reiche und Armenien im Mittel-
alter, Striegau 1911, էջ 20, հմմտ. Աճառեան
Անձնանունների Բառարան, Բ. հատ., Երե-
ւան 1944, էջ 246—247) :

ՏՅ. Մ. ՓՐԿԻԶ ԿԱՄ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ ՎԱՆԹԸ

Արտաքոյ և հեռի ի քաղաքաւանէն —
Զէյթունէն — ժամաւ և կիսով ևս յԱս-
տուածածին վանից ի հարաւոյ արեւելից յա-
նուանեալ Իլիճէ հովտին²⁹, ուր ջերմուկք

²⁹ Շէհրեճէկ քաղաքիկի մերձ է Մ. Փրկիչ վանքը,
որ նախապէս մատուց ժը կ'ունենայ և աղա զմրեթա-
պոսի զեղեցիկ եկեղեցի մը, որ սակայն 1895ին թուր-

են, կայ եւ հոյակապ վանքն սուրբ Փրկիչ
կամ Ամենափրկիչ³⁰ . . . ըստ աւանդութեան
տեղացեացն Բարդուղիմեայ առաքելոյ հիմ-
նեալ է զեկեղեցին (Սխուան, էջ 187) : Ին-
ճիճեան երկու ժամ հետո կը զնէ Զէյթուն-
նէն, որ Ալիշանի ըսածէն մեծ տարբերու-
թիւն չունի (Հմմտ. Նոր Հայաստան, էջ 376,
դարձեալ՝ Կիլիկիա, էջ 332. Dashian P. J.
Das Hochland Ulnia oder Zaitun, Ալլահ-
վերեան Յ., Ուլնիա, Կ. Պ. 1884, էջ 16—
17. Մասիս, 1868, Թ. 846 եւ 871. Արձա-
ղանք, 1885, էջ 246) :

Այս վանքին կը հայրն Շինեցաւ սուրբ
Փրկիչն, որ ի Զէյթուն ի թուականութեանս
հայկազանց քսան յորեկնից քառեակ Ինդոսի
(Համամճեան, Յույ. հայ. Ձեռ. Գաղատիայի
Թ. 26) :

84. ՔԱՐԱՇԻԹՈՒ ՎԱՆՔԸ

Աւելի քան վանքերէն է Քարաշիթու
վանքը³¹, որուն մասին ծանօթութիւններ կը
պահպին, ըսոյց անունը հռչակուած է եւ ան-
մահացած Սարգիս Շնորհալի վարդապետի
կաթ. թղթերու մեկնութեամբ :

Էրու կողմէ կրակի հարակ կ'ըլլայ (Գալուստեան,
Մարաշ, էջ 108—110. Հմմտ. Էփրեկեան, Բնաշխ. Բա-
սարան, Ա., էջ 777) :

³⁰ Հմմտ. նաեւ՝ Զէյթունցի մը Զէյթունի ան-
ցեալէն ու ներկայէն, էջ Ժէ—Ի, նմանապէս՝ Սխուան,
էջ 184—185 :

³¹ Իսկէնաէքունի ծովածոցին հանգչող Հասան-
պէյիի եւ Էյպէլիի միջեւ, Ճէպէլ-Նուր կոչուած մայ-
րախա լեռան կուշին (Բիւզ. 1901, Թ. 1574) :

«Երիցս երանեալ եւ ճշմարտասէր հոգի սուրբ վարդապետն Սարգիս եւ կատարեալ պուետիկոսն» (Հայաստանում, Բ., էջ 318) . ԺԲ. դարու հայ մեծագոյն մեկնաբաններէն է : Անոր ծննդավայրը, նաեւ ծնողքն եւ ծննդեան թուականները չենք գիտեր : Բայց ծանօթ ենք թէ նախապէս Կարմիր վանքի մէջ ուսած է Ստեփանոս վարդապետի մօտ ընկեր ունենալով Իզնատիոս վարդապետը, որ Ղուկասի Մեկնութիւնը կը յօրինէ : Անոր դասընկերներէն էին նաեւ զոյգ Պահլաւունիները՝ Գրիգոր եւ Ներսէս Շնորհալի :

Սարգիս ներանձնական կեանքի նուիրումով անձ էր եւ «զամենայն ժամանակս իւր եւս զկեանս իւր ի խոկումն գրոց» (անդ, էջ 223) : Կարմիր վանքէն հեռանալով՝ կը քաշուի Քարաշիթու վանքը եւ հոն եւս կը մեռնի (անդ, էջ 323, հմմտ. Զարբհանէլեան, Պատմ. հայկ. չին Դպրութեան, Ա., էջ 644) :

Կիրակոս Գանձակեցի կը հաղորդէ՝ «Եւ այլ ոմն վարդապետ Սարգիս անուն սքանչելի ի վանքն որ կոչի Քարշիթու, արար մեկնութիւնս Եօթանեցունց թղթոց կաթուղիկէից նախերգանքօք եւ յորդորակօք եւ ընդարձակ եւ առատ ճառիւք» (Պատմ., էջ 64) :

Այնպէս կը թուի թէ Սարգիս Շնորհալի իր այս մեկնութիւնը — Կաթ. եօթը թղթերու — սկսած է Կարմիր վանքի մէջ եւ աւարտած 1166ին Քարաշիթու վանքի մէջ :

Մեկնողական գրքի մը ամէն յատկութիւններով օժտուած է գիրքը, բայց շատ ընդարձակ բռնուած է: Հետեւած է Ս. Հայրերու ուղղութեան եւ անոնց գրութիւններէն օգտուած: Երկին յառաջարանին մէջ պարզած է իր առաջադիր նպատակը եւ յարակից հարցերը: Դարձեալ հասու ըլլալով՝ որ շատ ընդարձակ է իր գրութիւնը զայն համառօտած է: Անկէ բաւական թուով ձեռագիրներ հասած են մեզի: Նմանապէս երկու անգամ տպուած է Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր նաեւ 1861ին անոր ծաղկաքաղ աշխարհարար թարգմանութիւնը լոյս տեսած է:

Այնպէս կ'երեւայ թէ Քարաչիթու վանքը կանխապէս Ասորական վանք եղած է եւ ապա Հայերու ձեռքը անցած կամ մեծ թուով հայ միարաններ ունեցած... «Վարդապետս Սարգիս... ետ զկեանս իւր ի խոկումն գրոց եւ արար ընակութիւն իւր ի սուրբ ուխտն ճգնաւորաց որ եւ յասորի լեզուն Քարաչիթու կոչի. անդ աւարտեաց զաստուածային մատեանս» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ձեռ., Ա., էջ 297—304):

85. ՔԵԼԵՂԱԿԱՆ ՎԱՆՔ

Կիլիկիայի վանքերու շարքին մէջ կը հանդիպինք այս անունով վանքի մը, եթէ նոյն չէ այն վանքի հետ, զոր Բարձր Հայքի վանքերու մասին գրած ատենս նկատի առած

եմ (Սիսուան, էջ 66 եւ Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա 1951, էջ 225. հմտ. աստ էջ 260) ³²:

86. ՖՈՆՈՒԶԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Կարապետի վանքը ³³, որ սովորաբար իր գտնուած վայրին պատճառով կը կոչուի Փռնուզի վանք, Զէյթունէն 7 ժամ հեռաւորութեամբ բարձր սարահարթի վրայ Դրախտիկ լեռան ստորոտը Փռնուզի մերձ հիմնուած է (Գալուստեան, Մարաշ, էջ 109, հմտ. Կիլիկիա, էջ 345):

Հայ ճարտարապետութեան յաջող դրոշմը ունի իր վրան, բայց ցաւալի է որ շէնքերուն նկարագրութիւնը մեղի չէ հասած, նաեւ անոր կեանքը կը մնայ անծանօթ: Այժմ աւերակոյտ է: Առաջնորդներէն ու միաբաններէն են քաջարի Նիկողայոս եպ. Դաւթեան-Խորխոռունի եւ Բարթոլոմէոս վ. Թազաճեան (անդ, էջ 74—77): Հին առանջնորդներէն է Ղուկաս վարդապետը (Սիսուան, էջ 193):

Վասիլ 1588ին կը գրէ ձաչոց մը. «Արդ

³² Հմտ. Զաժէեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 310 եւ 341 եւ էջ 195 ցանկը, ուր կայ ի խորձեան:

³³ Զերմուկի մօտ — անոր արեւմտեան կողմը — Վարդապետին շատ ուխտաւորներով այցելուած վանք էր Ս. Կարապետի վանքը (Գալուստեան, Մարաշ, էջ 109. Փռնուզի եւ այս շրջաններու վանքերու մասին հմտ. նաեւ Բիզանդիոն, 1901, Թ. 1574 եւ Dashian P. J., Das Hochland Ulnia oder Zaitun էջ 18—28 եւն):

գրեցաւ սա ձեռամբ մեղսակարգ անիմաստ եւ փծուն գրչի Վասիլ սուտանուն եպիսկոպոսի ի Թվին Հայոց ի ՌԼՁԷ ի կաթողիկոսութեան Ազարիա կաթողիկոսին եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Խաչատուրի ի գեւղաքաղաքն ի Ֆրոնաւս ի դունն սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Նշանին...» (Սիւրմէեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Հալէպի, Ա., էջ 232) :

Դարձեալ՝ ի դունն Ս. Կարապետին ի գիւղաքաղաքն Ֆրոնաւս ի կաթողիկոսութեան տէր Ազարիայ քաջ բարունապետին եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Խաչատուր արքեպիսկոպոսին եւ տէր Յակոբ եպիսկոպոսին եւ տէր Թորոսին կը նորոգուի 1287ին գրուած Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1970) :

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

- էջ 24, տող 15 (վերջն) յաւելուի՝ հմմտ.
Հանդէս Ամսօրեայ, 1956, էջ 480:
- էջ 63—64, նոր Զուգայի այս Զեռագիրը
1956ին վերստին տեսայ, գրուած է
ՍԿՌԱՅ, բայց Կ տառին վարի ծայրը
քիչ մը դէպի վեր երկարած կարծես
«ւ» գրի ձեւ առած եւ Կ ու Ռ տառե-
րու մէջ քիչ մը վերով աւելցուած
«եւ»:
- էջ 149, տող 17, Սեւոացւոյ սրբագրել՝
Սկեւոացւոյ:
- էջ 153, տող 20, յաւելուի՝ Կը խորհրժ թէ
Դրագարկ յունարէն բառի մը աղա-
ւադումն ըլլայ:
- էջ 155, տող 15, կառուցած սրբագրել՝ կա-
ռուցուածք:
- էջ 163, տող 23, դնել՝ վերջապէտ եւ նոր
տողով սկսիլ:
- էջ 164, տող 15, յաւելուի՝ Հանդ. Ամս.
1956, էջ 403:
- էջ 164, տող 19, Յիշատ. Գ. սրբագրել՝ Գ.:
- էջ 165, տող 28, ԺԵ. 1271 սրբագրել՝ ԻԵ.
1371:
- էջ 191, տող 30, 1230 սրբագրել՝ 1330:

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ ԿԻՒԻԿԻՈՅ ՎԱՆՔԵՐՈՒ

էջ

ԱԿՆԵՐ ՎԱՆՔԸ	93
ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ տեւս Ս. ՓՐԿԻՉ	
ԱՅԳԵԿԻ ՎԱՆՔԸ	101
ԱՆԳՈՒԼ ՎԱՆՔԸ	96
ԱՆԳՐԻԱՍԱՆՅ ՎԱՆՔԸ	97
Ս. ԱՆՆԱՅԻ ՎԱՆՔԸ	103
ՃՈԱԿԼԻ ՎԱՆՔԸ	105
ԱՌԱՔԱԼՈՅ ՎԱՆՔԸ	105
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ (ՋԷՅԹՈՒՆԻ)	105
Ճ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՎԱՆՔԸ	223
Ե. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ	234
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ տեւս ՍԱՂՐՈՒԻ	
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ	
ԱՐԽԷՆԻ ՎԱՆՔԸ	110
ԱՐԵԳԻՆ ԿԱՄ ԱՐԵԳՆԻ ՎԱՆՔԸ	117
ԱՐՔԱՅԱՂՆԻ ԿԱՄ ԱՐՔԱՅԿԱՂՆԻ ՎԱՆՔԸ	118
ԵԻԱԳ ՎԱՆՔԸ	132
ԲԱՐՍԵՂԵԱՆՅ ՎԱՆՔԸ	133
ԲԼՐՅԻ ՎԱՆՔԸ	134
ԳԱՅԼՈՒ ԿԱՄ ԳԱՅԼՈՒՏԻ ԿԱՄ ՋԵՐՄԱՂԵԻԻՐԻ	
ՎԱՆՔԸ	135
ԳԱՐԱ-ՊԱՋԱՐԻ ՎԱՆՔԸ	138
ԳԵՄՈՉԳԵՐԻ ՎԱՆՔԸ	139
ԳԵՐՄԱՂԵԻԻՐԻ ՎԱՆՔԸ	141
Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԱՆԱՊԱՏԸ	143
Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԵՐԸ	144
ԳԼԽԻԲԱՅԻ ՎԱՆՔԸ տեւս ՍԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ	
ԳՌՆԵՐ ՎԱՆՔԸ	144
ԴՐԱՋԱՐԿ ՎԱՆՔԸ	151
Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԱՆՔԸ տեւս ՍԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ	
ԸՆԿՈՒՋԵԿԻ ՎԱՆՔԸ	200

Ընկոնի Զոնի Տի վաճառքը	200
Թագավորի վաճառքը	201
Թոփթոփի վաճառքը	202
Ս. Թորոնտի վաճառքը	203
Լիսպոնի Կալի Լիսպոնի վաճառքը	206
Խաչատուրի վաճառքը	207
Խաչատուրի վաճառքը	208
Խոփի վաճառքը	208
Նոսրի վաճառքը	218
Կալի Կալի Կալի վաճառքը	219
Կալի Կալի վաճառքը	221
Կալի Կալի վաճառքը տեղի Ս. Ստեփանոսի վաճառքը	221
Կալի Կալի վաճառքը	221
Ս. Կալի Կալի վաճառքը	226
Ս. Կալի Կալի վաճառքը տեղի Ֆոփի Կալի վաճառքը	226
Կալի Կալի վաճառքը	228
Կալի Կալի վաճառքը	228
Կալի Կալի վաճառքը	234
Կալի Կալի վաճառքը	234
Կալի Կալի վաճառքը	239
Կալի Կալի վաճառքը (Կալի Կալի վաճառքը)	233
Կալի Կալի վաճառքը	234
Կալի Կալի վաճառքը	234
Կալի Կալի վաճառքը	234
Կալի Կալի վաճառքը	235
Կալի Կալի վաճառքը	235
Կալի Կալի վաճառքը	245
Կալի Կալի վաճառքը	258
Կալի Կալի վաճառքը	254
Կալի Կալի վաճառքը	259
Ս. Կալի Կալի վաճառքը	260
Կալի Կալի վաճառքը	261
Ս. Կալի Կալի վաճառքը	264
Կալի Կալի վաճառքը	264
Կալի Կալի վաճառքը	263
Կալի Կալի վաճառքը	265

ՇՈՒՂՐ ԽԱՆԴԵԱՅ ՎԱՆՔԸ	266
ՇՈՒՂՐ ԱՆԱՊԱՏԸ	267
ՊԱՌԼԱՀՈՅ ՎԱՆՔԸ	270
ՊԱՂԱԿ-ՁԻԱԿԻ ԿԱՄ ՊԱԶԱԿ-ՁԱԿԻ ՎԱՆՔԸ	275
ՊԱՒՂՈՍԱԿԱՆ ՎԱՆՔԸ	275
ՊԵՐՃԵՐ ՎԱՆՔԸ	272
Ս. ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ	275
ՋԵՐՄԱՂԲԻՐԻ ՎԱՆՔԸ տես ԳԱՅԼՈՒ ՎԱՆՔԸ	
ՋԸՎԱԼԿԱՅ ՎԱՆՔԸ	277
ՋՐՀՈՐԻՆ ՎԱՆՔԸ	277
ՌԱՍԽԱՆՁԻՐԻ ՎԱՆՔԸ	277
ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ	278
ՍԱՂՐՈՒ Ս. ԱՍՏՈՆԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ	278
ՍԱՆԴՈՒԼ ՎԱՆՔԸ տես ԱՆԴՈՒԼ ՎԱՆՔԸ	280
ՍԱՆՎԻԼԱՆՅ ՎԱՆՔԸ	280
Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ	280
ՍԵՒ ԼԵՐԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ	281
ՍԻՄԱՆԱԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ	283
ՇԵՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ	284
ՍԻՍԵՌՆՈՒՏՐ ՎԱՆՔԵՐԸ	285
ՍԿԵՒՌԱՅԻ ՎԱՆՔԸ	1
ՍՈՒՔՐԻ ՎԱՆՔԸ	234
Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌԻԼՆԵՅԻՈՅ ՎԱՆՔԸ	285
Ս. ՍՈՓԻԱՅԻ ՎԱՆՔԸ	288
ՎԱՀԿԱՅԻ ՎԱՆՔԸ	289
ՎԱՐԴԿԱՆ ՎԱՆՔԸ	290
ՎԻՄԻ ՎԱՆՔԸ	290
ՏԵՐ ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ	276
ՏՐՈՒԱՅ ՎԱՆՔԸ	290
ՓԵՐՃԵՐ ՎԱՆՔԸ տես ՊԵՐՃԵՐ ՎԱՆՔԸ	
ՓՈՍ ԱՆԱՊԱՏԸ	291
Ս. ՓՐԿԻԶ ԱՆԱՊԱՏԸ	299
Ս. ՓՐԿԻԶ ԿԱՄ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ ՎԱՆՔԸ	302
Ճ ՔԱՐԱՇԻԹՈՒ ՎԱՆՔԸ	303
ՔԵԼԵՂԱԿԱՆ ՎԱՆՔԸ	305
ՊԻՆՈՒՋԻ ՎԱՆՔԸ	306

ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

- Արքահամարքեպ. 184, 186
 Աղապաղ զիւղ 117
 Ալինախ 156
 Ալիւր 159
 Ակներ վանք 93—95, 105,
 202, 229—230, 231, 253
 Ակուան 79
 Ամանոս 281
 Ամենափրկիչ վանք 95, 227
 Ամուտ կամ Ամուղ 278
 Այաս 272
 Այգեկի վանք 101—103, 267
 Անապատ 6, 60
 Անարզարա 222, 283
 Անուարզա 151, 152, 227
 Անդուլ Վ. 96—97
 Անդրիասանց կան Անդրիա-
 սեանց Վ. 97—101, 127,
 145, 207
 Ա. Անայի Վ. 103—104,
 284
 Անտիլ զալէ 96
 Անտիրուն-տօնկալա 297
 Անտիօք 276
 Անտրունի բերդ 93
 Ապղղարիպ 1, 10, 254—255
 Առակլի կամ Առակելի 105,
 215
 Առաքել եպ. 200
 Առաքել գրիչ 71, 142, 233
 Առաքել (Յորին) 210
 Առաքել Հնազանդեանց 181,
 241
 Առաքելոց Վ. 105
 Առեւկան կացոյցք 257
 Ա. Աստուածածին 264
 Ա. Աստուածածին 284
 Ա. Աստուածածին կամ
 Չէթունի Վ. 105—110
 Ա. Աստուածածին կամ
 Աստուածամայր 223
 Աստուածատուր եպ. 247—
 248
 Աստուածատուր Փափա-
 զեան 17
 Արեղին կամ Արեղնի կամ
 Արեղի Վ. 117—118,
 226, 282
 Արիստակէս առաջնորդ 107
 Արիստակէս զեղաղիր 50
 Արկա 136
 Արմաշ 37
 Արմէնի վանք 110—117,
 264
 Արմէնի լեռ 110—111
 Արջուկ 220
 Արքայազնի կամ Արքայ-
 կազնի Վ. 118—128,
 132, 202, 208
 Աւաղ Վ. 132, 153
 Աւետիք կամ Աւետեաց 6,
 60, 140
 Աբայիա 67, 183
 Բակուր(ան) 147
 Բակուրան 255
 Բարթուղիմէոս եպ. 128
 Բարթուղիմէոս Բազա-
 ճեան 306
 Բարձրաբերդ 97, 99, 127,
 145, 149, 206—207,
 209, 214, 271
 Բարսեղ կամ Բասիլ գրիչ
 213, 293

- Բարսեղ կամ Բասիլ ար-
 արքեպ. ա. Դրազարկի
 164—169, 174—175,
 180, 198, 199, 301
 Բարսեղ Էրաժիշտ 187
 Բարսեղ (Պորին) 211—212
 Բարսեղ Կաթ. 224—226,
 268—269
 Բարսեղ (Կապան) 118
 Բարսեղ (Մեծ քարէ) 248
 Բարսեղ Մաչկեւոր 236—
 239, 243—245
 Բարսեղ Պիտեցի 163
 Բարսեղ Վ. 157
 Բարսեղանց կամ Բարսե-
 ղեանց Վ. 133—134, 282
 Ս. Բենեատիկոս 21
 Բերդուս 118, 245
 Բիւմանդէ 17
 Բլրոյ կամ Բլրցի Վ. 134—
 135
 Բոսկոյ 17

 Գարրիէլ 120
 Դաշիկ թղ. 1, 10
 Դայլու Վ. 135—138, 141
 Դայլուտի Վ. 135
 Դարա-Պաղարի Վ. 138—139
 Դաւիկաթի Վ. 143
 Գեմոձղերի Վ. 5—6, 139—
 141, 280
 Գերմաղրիւր 5, 139, 190,
 228
 Գերմանիկ 109
 Գէորգ գրիչ(ներ) 167, 179
 Գէորգ իշխան, որդի Մլէհի
 247, 250
 Գէորգ Սկեւոացի 24, 35—
 39, 49, 50, 149
 Գէորգ (այլ) Սկեւոացի 22,
 30, 39
 Գէորգ Մեղր կամ Մեղրիկ
 111—112, 114, 159—
 163, 210—211
 Գէորգ Վ. (Հոեւոր) 117

 Ս. Գէորգի անապատ 143—
 144
 Ս. Գէորգի վանքեր 144
 Ս. Գէորգի Վ. 280
 Գէորգ տեսուչ 97
 Գլղլ Եէրի 223
 Դիթրացի Վ. 284
 Դորդ 114—115
 Դոդ Վասիլ 225
 Դոնէր Վ. 144—150, 275
 Դրիգոր առաջն. Ակների
 94 (այլ) 95
 Դրիգոր Ակուչեցի 45
 Դրիգոր Կաթ. Անաւարդեցի
 248
 — Դրիգոր Արեւելցի 3
 — Արքայեցի 168
 — Առարատեան 107
 — Արարտեան 107
 — առջ. Գերմաղրիւրի 141
 — գրիչներ 24, 54—56,
 63—68, 91, 160—101,
 109, 112—113, 117,
 130, 169, 177, 195,
 232, 270, 293, 296
 — առջ. (Դրազարկի) 165,
 174, 175, 199
 — առաջնորդներ Թիւթի
 200—205
 Դրիգոր(իս) առջ. 112—113
 Դրիգոր Սկեւոացի 9, 23,
 32—35, 41, 44, 60—61
 — Սկեւոացի կամ Մլիհեցի
 42, 44—47, 50, 64—
 65, 68, 256
 — Մագիստրոս 271
 — Մաչկեւոր 290, 235—
 236
 — Մեծ քարէ 248
 — առջ. Յեսուանց 261—
 262
 — եպ. Սերաստիոյ 169
 — Վկայատէր 225, 267—
 271
 — Վ. 169—170

- Գրիգոր Տղայ 55—62, 157,
225—226, 269
— եպ. Փիլիպպոսեանց 290
— Քարապէտ 157
Գրիգորիս վ. 112—113
— եպ. Արեգին վանքի եւ
Կապանի 118
— Սահյի եւ վ. 96
- Դամասկոս 183
Դաւիթ Կաթ. Արքակազ-
նեցի 121—123
— եպ. 138, 192
— առջ. Ձէյթունի 107
— Մաշկեւորի առջ. 236—
240
— առջ. Պերճեցի 271
Դաւիթի վ. 200
Դոճինիկեանց վ. 17
Դուին 158, 167
Դրազարկ 132—133, 141,
151—199, 209, 227,
242, 291
Դրախտիկ լեռ 30
- Ենիճէ-բալէ 101, 268
Եսայի գրիչ 131
Երեմիա եպ. 71
Երեմիա առջ. Արքայկա-
զինի 114, 123—124
Երիանոս 211—213
Ս. Երրորդութեան վանք
200, 284
Եփրատ 223
- Ձապէլ Ա. 156, 234
— Բ. 156
Ձապլուն 194—195
Ձարդառնոյ վ. 296
Ձէյթունի դ. 118
Ձէյթունի ք. 105, 200, 302,
306
Ձէյթունի Ս. Աւետուա-
ծածնի վ. 105
- Էյպէլի 303
- Ընկուզեկի վ. 200—201
Ընկուզուտի վ. 200—201
- Թագմորի վ. 201—202
Թագմոս Հայր Աւագ վանքի
165, 132
— գրիչ 168
— ի վ. 184
— վ. 301
Թեղենեաց վ. 35
Թէոպիստէ 270
Թէքէ վ. 260
Թէֆանոյ 70
Թէքէբոն 208
Թիւ բերդ 150
Խիւթի վ. 202—206
Թովմաս Հոսովկացի 190,
197—201, 214—215, 208
Թոճոս Ա. 156, 158—160,
211, 255
— Բ. 156, 159
— Գ. 156
— Առջ. Ակնեքի 94
— — Զորոյն. Ս. Թորոսի
230
— — Մովսիսանոց 260
— — Մաշկեւորի 236, 240
— — Մեծքարի 248
— Գորգացի 172
— գրիչ(ներ) 133, 170,
179, 182—183, 184—
185, 229, 248—250
— Էրափիշտ 166
— Էլիս. 15
— Հայր 287
— պարոն 214
— տէր 307
— փիլիսոփայ 187, 196
— Վանկեցի (Քարձ) 249—
250
Թորոսի վ. տես Զորոյն Ս.
Թորոսի վ. 206
Թումայ եպ. 184
— առջ. Շուխր խառնա-
դեայ 266
Թրազարկ տես Դրազարկ

- Ժեռակրեայ գ. 278, 7, 233
 Իզնատիոս գրիչ 230
 Իզնատիոս ճեկնիչ 265—266
 Իլիճէ 302
 Լամբրոն 1—5 (52), 62, 69, 278
 Լեւոն Ա. թղ. 94, 136, 219, 221, 247
 — Գ. թղ. 214, 217
 — Դ. թղ. 141—142, 191, 244
 — Իշխանայ իշխ. 301
 — պարոն 223
 — փեսացու 255
 — առջ. Գերմաղրիբի 139—140
 Լեւոնկղայ 208—209, 214
 Լիսոնկայ վ. 206—207
 Լուսաւորչի վ. 284
 Խազան խան 149
 Խորայ անապատ 210
 Խորին անապատ 154, 206—218, 253, 271, 275, 291
 Խորին կամք 210
 Խորհուրդք Աստուծոյ 210
 Խաչատուր աշ. Ն. Լամբրոնացւոյ 28—30
 Խաչատուր եպ. 307
 — առջ. Հաճինի 260
 Խաչատուր վ. 207
 — անապատ 149
 Խաչատուր գրիչ 273—274
 Խաչիկ (աէր) 113
 Խճկոր կամ Խճկատր 120 եւ 208
 Խոտակերայ վ. 18
 Խորվիրայի վ. 35
 Ծերուն առջ. 106, 107, 110, 260, 288
 Ծիծեռնորայնեղ վ. 207
 Ծովուց վ. 218
 Կաթսազոնի կամ Կատսազոնի վ. 221—223
 Կալի Մարի կամ ԿաաՄարի 19
 Կամրիկ վ. 219—221
 Կամրիկ վ. 219—221
 Կայտենի վ. 221
 Կանչոյ վ. 285—286
 Կանչուտի վ. 286
 Կապան 118
 Կատաւլ գիւղ 222
 Կատաւազոն 221—222
 Կատարիւնէի վ. 226—228
 Կատենի վանք ու բերդ 221
 Կարապետ Կաթ. 106
 — առջ. 106
 — առջ. Մովսիսանոցի 260
 — առջ. Ջրհորին 277
 — եպ. 107
 — եպ. 276
 Ս. Կաշապետի վ. տես Զոնուզի Ս. Կարապետի վ.
 Կարապետ քհ. Վաչրի 100
 Կարմիր լեռ 223
 — վանք 223—226, 267, 268—269
 Կարտինոյ կամ Կատինոյ վ. եւ բ. 275
 Կեաւուր-Պաղչէսի 279
 Կեռան զուտար Կոստանդինի 70
 — Թագուհի զուտար Հեթմոյ 75—76
 Կեւեռնայ անապատ 10
 Կիզիկէ 210
 Կիպրոս 189, 301
 Կիւրիստոսի անապատ 105
 Կիւզիկէ 210
 Կիւրակոս Գիտնական վ. 112, 159, 161—163, 168
 — գրիչ 175, 241
 — եպ. 218
 — առջ. Կանչոյ 286
 Ս. Կիւրակոս 227
 Կոկիսոն 285

- Կոստանդին 152
 Կոստանդին 141—142
 Կոստանդին արքայազն 180,
 206, 210—211, 300,
 301—302
 — Իշխան 147, 211, 221
 — Իշխանաց Իշխ. 263
 — պարոն 147, 244
 — սեւաստոս (6)
 — տէր Լամբրոնի 32, 34
 — տէր Հոսիկայի 176
 — տէր Մերձանդաբարի 263
 — Կաթ. Բարձրաբերդցի
 157, 177, 235, 293
 — — Պրոնապորժ 11—18,
 165, 188, 191—192,
 212, 244
 — — Պեհեհեցի 11—18,
 25, 87, 89, 157, 216—
 217
 — առջ. Լիսանկան 206
 — — Կաստաղանի 221—
 222
 — — Յոնանց 263
 — — Փոսի 292—295
 — Կոչիկ 56
 — Հեթմընցի 274—275
 — Մաչցոյն 204
 — Սինաւացի 204
 — Գրիշնեթ ու Նկարիշնեթ
 22, 41—44, 46, 58—
 59, 133, 181, 194, 203,
 216—217, 231, 241,
 256, 258
 Կուկլակայ լեռ 279
 Կուսանաց անապատ 226
 Կոս-Մարի կամ Կալի-
 Մարի 19
 Կրակ(այ) քղք. 141
 Կրակի վ. 228—229
 Հաճըն կամ Հաճին 222—
 223
 Հաճկատարի վ. 120, 208
 Հայրապետ առջ. Դրապարկի
 165, 195
 Հայրապետ առջ. Թիւթքի
 203
 — առջ. Մաչկետրի 236,
 245
 — առջ. Դրապարկի Էւ
 Փոսի 165, 292, 295—
 296
 — զրիչ 294, 296
 Հասան-պէյլի 303
 Հեթում Ա. թղ. 12, 15,
 16, 36—37, 156, 227,
 284, 301
 — Բ. 76, 77, 184—185
 — Իշխ. 255
 — Հեղի 164
 — Նըղըրցի 244
 — սեւաստոս 58—59, 75
 — որդի Կոստանդինի 70
 — (Նոր. Ն. Լամբրոնաց-
 ւոյ) 21
 — Քաջկոնց 188
 Հերակլիւսի վ. 105
 Հին վանք 284
 Հովտին վ. 234
 Հոթօսիմէ քոյր Հեթում
 Գլ. 48
 Հոսմ 189
 Հոսմկլայ 80, 186, 218,
 225, 273, 281, 284
 Զորավանդ Ս. Նշան 131
 Զորոյ բերդ 229
 Զորոյ վ. 229
 Զորոյն Ս. Թորոսի վ.
 229—233
 Ղազարու վ. 187, 196
 Ղուկաս առջ. Արքակաղինի
 129
 — վ. 306
 Ճէպէլ-Նուր 303
 Ճիհէնէմ տէրէսի 279
 Ճիրակայ վ. 233
 Ճոխաթու կամ Ճոխաթու
 վ. 231, 234
 Մամասի վ. 234

- Մամեստիա 202
 Մամեստիայի վ. 235
 Մանուէլ զրիչ 203 եւ 205
 Մաշկեւորի վ. 127, 159, 181, 235—245
 Մալոխանայ վ. 235
 Մատաթիա առջ. 106
 Մատթէոս զրիչ 271
 — զիտապետ 288
 — քչ. 255
 Մարաշ 101, 109, 228, 262, 267
 Մարզաբ 203
 Մարզաբիտ 301
 Մարկոս Սկեւոսցի 25
 — ճղնաւոր 221
 Մարտիրոս առջ. 106
 — զրիչներ 148—149, 207, 276
 Մելքոն զրիչ 260
 Մեծայրի վ. տես Մեծ-
 քարի վանք
 Մեծջուր 208
 Մեծքարի վ. 245—253
 Մեղր վ. 10, տե՛ս Գ. Մեղ-
 բիկ
 Միգրիդէ 112—113
 Միակեցեբ վ. 233—234
 Մինաս առջ. Սկեւոսցի
 24—25, 77
 Միքայէլ առջ. Ս. Աս-
 տուածածնի վ.ի 106
 — Յետուանց վ.ի առջ.
 261—263
 — Կաթողիկոս 119
 — Կայսր 1, 10
 Մլեհ 246, 250
 Մլիճոյ վ. 62, 254—259, 299
 Միւթար առջ. Ակներբի 95
 — առջ. Գոներբի 145
 — — Ընկուզուտի 200
 — — Սկեւոսցի 24, 71
 — Սկեւոսցի 39—40, 221
 Մկրտիչ առջ. 106—108
 — զրիչ 167
 Մկրտիչ եպ. Միջագետքի
 49
 Մուկեոն 145, 219, 275
 Մովսէս առջ. 106
 — առջ. Հաճընի 260
 — Սկեւոսցի 38
 Մովսիսնոց վ. 259—260
 — վ.ի Քարբերդ 260
 Մուճուզտէրէսի 101
 Մսիս 119—120
 Ս. Յակոբ վ. 260—261
 Յակոբ Գիտնական 247—
 248
 — եպ. 107
 — եպ. 307
 — եպ. Կաստաղանի 40, 221
 — եպ. Մեծքարի 248—
 249
 — Կաթ. 180—181, 229
 — Պարմաղլը-Քէսիկ 106
 — Պըշտեան 107
 — Պօստանեան 103
 — զրիչ — Եկարբիչներ 116, 138, 193
 Յարութիւն առջ. 106
 Յետու փիլ. 131
 Յետուանց անապատ 260—
 263
 Յոպպէ 30
 Յովհաննէս Արքայեղբայր
 38, 145—148
 — Արեւելցի 205
 — Արջուկ 101
 — առջ. Ակներբի 95
 — — Ս. Աստուածածնի
 106
 — — Արքակաղիւնի 130, 81—82
 — — Բլրոյ 134
 — — Գառնեցի 268
 — — Գեմաճղերի 6
 — առջ. Դրաղարկի 163, 169
 — առջ. Միսի (Դրաղար-
 կի) 165

- Յովհաննէս Էօքսիդեան 107
 — Լամբրոնացի 83
 — առջ. Հանքնի 260
 — Կարմիրվանեցի 88
 — Կարմրիկի վանքէ 219
 — Չորավանեցի 229
 — առջ. Մաշկեւորի 242
 — Մեծարարոյ Կաթ. 68
 71, 157, 164
 — Մկրտիչի վ. 192
 — Չարսանճակցի 107
 — Սանվիլանց 280
 — առջ. Սիսի 165
 — Սկեւոացի 220
 — եպ. Տարսոնի 25
 Յովհաննէս զրիչներ 112—
 113, 175, 187, 199,
 213, 235, 242—243,
 270, 299
 Ս. Յովհաննէսի վանք 264
 Յովհանի վ. 7, 110—111—
 113, 264
 Յովնանց վանք 263
 Յովսէփ առջ. Յեսուանց
 վ. 261—263
 — զրիչներ 69, 256—257
 — երաժիշտ 177
 — փրկսոփայ 187
 Ներսէս առջ. Ս. Գէորգի
 144
 — առջ. Գոների 145
 — եպ. Կապանի 118
 — Լամբրոնացի 1—32,
 143—144, 227—228, 283
 — Շնորհալի 27, 54—55
 — Քեոսդի Ն. Լամբրո-
 նացոյ 60
 — զրիչ 140
 Նիկողայոս եպ. Դաւիթեան
 306
 Նոր Զուգա 46
 Նոր քաղաք 267
 Շահանդուխտ իշխանուհի
 147
 Շահանդուխտ մայր Ն.
 Լամբր. 27, 228
 — զուտոր Կոստանդինի 70
 Շամբ 149
 Շափրին 265, 283
 Շէշերճէկ 302
 Շիկան 79
 Շիրկայ 149, 207
 Շուղր 133, 267—270, 282
 Շուղր Խանդառեայ 166—
 169
 Ուլու-սու 208
 Չանտրբ բերդ 299
 Չարսանճակ 201
 Պաղիլիսքի 18
 Պաղակ-ձիակ 283, 275
 Պաղակ-ձաղի վ. 275
 Պաղարին մարաջախտ 94,
 189
 Պամփիլիա 144
 Պապիոն 1, 11, 62, 254—
 259, 299
 Պառլահոյ վ. 112, 270—
 271, 282
 Պարատիս գետ 93
 Պարզընկայ կամ Պարզին-
 կայ 105
 Պետրոս առջ. Խորին վանքի
 211, 213
 — — Հանքնի 260
 — Սկեւոացի 63, 84—85
 Պերճեր 105, 208—209, 216,
 217, 271—275
 Պատուամ 278
 Պուղլար-տաղ 279
 Պաւղոսական անապատ
 275—277
 Պէ(յ)րութ 301
 Պլիվի 248
 Պօղոս առջ. Անդրիասեանց
 98—99
 — առջ. Ս. Աստուածածնի
 106

- Պօղոս առջ. Մաշկեւորի 236, 242, 243
 — — Հաճընի 261
 — զրիչ 263
 Ս. Պօղոս վ. 276, նաեւ 284
 Ս. Պօղոս-Պետրոսի վ. 277
 Պօղոս կաթ. 104
 Ջահան գետ 117, 150, 222, 280
 Զերմազրիւր վ. 135, 139, 141, 228
 Զիւանայ բերդ 277
 Զրմալիայ վ. 277
 Զրհորին վ. 277
 Թասխանձերի վ. 277
 Թոմանոս կայսր 281
 Թոմանոսի վանք 278
 Թուրէն Ա. 2, 221
 — Բ. 156
 Թատակէս զրիչ 254
 Սահակ եպ. 203
 — Քէօչէկեան 107
 Սաղմոսաւանք 35
 Սաղբուի Ս. Աստուածածնի վ. 6, 141, 278
 Սամուէլ առջ. Դրազարկի 164, 170
 — Սաղմոսագիր 22, 30—31, 41
 Սանդուլ վ. 96, 280
 Սանվիլանց վ. 280
 Սարաւանիքարի դղեակ 126
 Սարգիս առջ. Ակների 94
 — — Հաճընի 260
 — Գուլիկեան 106—107
 — Յանդաբաբեան 107
 — Շնորհալի 223, 225, 304—305
 — Պիծակ 166
 Ս. Սարգսի վ. 281
 Սարգիս զրիչներ 175, 198, 263
 Սարը-Թօփրաքսու 280
 Սեւ լերին վանքեր 133—134, 144, 281—283, 265, 275
 Սիմէոն առջ. Անդրիասեանց 98—99
 — առջ. Սկեւոյ 24, 72
 — եպ. 127
 — զրիչներ 124, 137, 194
 Սիմանակլայի վ. 283
 Սիւն-Ստեփան առաջ. Ան-զրիսանց 98—101
 — առջ. Արեղնի 125—127
 Սիւ 143, 151—152, 230—231, 245, 267, 269
 Սիւսի վանքեր 284—285, 200
 Սիրուանդաբի վ. 263
 Սկեւոյի կուտանոց 7
 Սկեւոյի վանք 1—92, 111, 228, 278
 Սմբատ իշխ. 147, 225
 Սմբատ Գունդատուղլ-պա-րապետ 216, 301
 — տես Ն. Լամբրոնացի 3, 27
 Սողոյ վ. 64, 278—280
 Սուրկն 252
 Ս. Սոփրոյի վ. 288
 Սուրբի վ. 184
 Ստեփանոս Աղամ 61—63, 40
 — Աղճարէկեան 107
 — Ամասիացի 124
 — Սկեւոյի 24, 36
 — Վահկացի 145
 — Օրբէլեան 226
 — Ուլնեցիի վանք 109—110, 285—288
 — Գոյներ Երեցանց 35, 42, 51, 75—76, 78, 86—89, 114, 115—116, 147
 — Դիւնական 224
 — Դրան սարկաւադ 56
 — Կաթ. 183—186, 273
 — առջ. Ակների 94—95, 123

Ստեփանոս առջ. Աբբակա-
ղինի 129

— — Գոնեբրի 145, 148

— — Խորինի 211—212,
213

— — Կարմիր վանքի 265

— — Միակեցեբրի 253

— — Փոսի 292, 296

— եպ. Տաբսոնի 256, 259

Ստեփանոս զբրիններ (Երե-
ջանց եւն) 52, 71—73,
78—79, 81, 134—135,
191, 192, 196, 229,
248, 259, 267, 295

— փրկսոփայ 81—82

— բ՛. 84—85

Ստեփանոս տես Սիոն

Ստեփանէ 121

Ստեֆանէ 156

Վահան զբրի 191, 194

Վահկա 221—222, 223, 264

Վահկայի վանք 289

Վահրամ զբրի 115—116

Վանկոյ Ս. Նշան 131, 276,
284

Վասակ տէր ճանճերոյն 94

Վասիլ (Գոգ) 223—224, 255

Վասիլ զբրի 213, 307

Վարդան Այգեկցի 102—103,
123, 166

— Արեւելցի 35

— առջ. եւ եպ. 23, 32

— արքեպ. Հիւան 255, 258

— եպ. 196

— զբրիններ 56, 99, 171—
172, 239, 286—287,
297

— Նահատակ 232

Վարդեր վանք 129

Վարդկան վ. 283, 290

Վարդահերի գ. 269

Վրմի վ. 290

Տաբսոն 1, 4, 10, 20, 62,

67

Տարօն 187

Տաւրոս 1, 4, 62, 111, 152,
223

Տէյրմէնտէրէտի 299

Տէր-Պօղոսի վ. 276

Տիվրիկ 222

Տիրոջ գ. 146—147

Տիրատուր առջ. Աբբակա-
ղինի 127—128, 129

Տիրացու եպ. 184

Տրապոլիս 183

Տրուայ վ. 271, 289

Տօնական զբրի 218

Տօնկալա 101

Յախուտ դռ. 93

Փատուոն 156

Փարոս կղզի 252

Փերճեք անապատ 154

Փրկիպոս թղ. 293

Փրկիպոսեանց վ. 290—
291

Փոս անապատ 154, 177,
208—209, 291—299

Ս. Փրկիչ վ. 271, 299—302

Քարաշիթու վ. 283, 303—
305

Քելեզական վ. 305

Քէչի բօղաղը 300

Քիլիսէ-Բօղաղը 300

Քեսուն 223—226, 267

Քէօթիւն 222

Քիւրթիւլ զիւղ 118

Օշին սրդի Կոստանդինի 70

Օշին Ա. 1, 2, 9, 69

— Բ. 2, 5, 27, 56

— Պարոն 244

— Պայլ 301

— տէր Կոստիկոսի 142

— պարսիկ ամիրայ 282

Ֆոնուլի կամ Ֆոնուսի Ս.

Կաթապետի վ. 285,

306—307

ԴՐՈՐ Է Դ. ՓՐ. 5.---

